

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մագիստրոս (μάγιστρος), բյուզանդական բարձրագույն տիտղոսներից: Դրանից բարձր տիտղոսները շնորհվում էին միայն կայսեր ազգականներին: «Մագիստրոսը» ամենաբարձր տիտղոսն էր, որ կարող էր շնորհվել օտարերկրացուն: Աստիճանները (բարձերը) տարբեր մակարդակի էին: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի առաջին բարձր մագիստրոսներին էր պատկանում (հաջորդում էին երկրորդ բարձր՝ պատրիկները, երրորդը՝ սենատորները (սինկլիտիկոս): Ամենից առաջ կուբուկլիոն էր հրավիրվում մագիստրոսը: Առաջին բարձուն պատմիչը հիշատակում է Տարոնի իշխանին, որ ներս էր մտնում կայսերական կատեպանի և դրոմոսի լոգոթետի ուղեկցությամբ (Կ. Ծիրանածին, էջ 123): Բյուզանդական արքունիքն օտարներին ավելի բարձր տիտղոսներ չէր շնորհում: Այդ հանգամանքը հետաքրքիր ձևով մեկնաբանված է ԺԱ դարի հեղինակ Կեկավմենոսի «Խորհուրդներ և պատմություններ» աշխատության մեջ, և որպես օրինակ բերված է Վապուրականի Սենեքերիմ թագավորի դեպքը: «Ես քեզ մի բան էլ եմ ասելու, տեր սուրբ,- գրված է այնտեղ: Սենեքերիմը, դու գիտես, հին թագավորներից էր սերում: Նա ցանկացավ իր երկիրը գիջել Ծիրանածին Վասիլ կայսեր [(Վասիլ Բ)], և դառնալ նրա ծառան: Վասիլն ընդունեց պարզև և նրան մագիստրոսի աստիճանով պատվեց, բայց ոչ ավելի բարձր, թեպետև Սենեքերիմը թագավոր էր՝ հին թագավորներից սերող»: (Кекавмен, Советы и рассказы, 298): Մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանն ստացել էր նաև Գրիգոր Պահլավունին, որն աղբյուրներում և ուսումնասիրություններում հանդես է գալիս որպես Գրիգոր Մագիստրոս: Նրա մասին Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է. «... Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ ... մեծարեալ ի նման է (իմա՝ կայսրից - Յ. Բ.) առնու զպատիւ մագիստրոսութեան, և տեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց (Մեսոպոտամիա բանակաթեմի - Յ. Բ.) գիւղս և քաղաքս, գրով և ոսկի մատանեալ (իմա՝ խրիստովուլոն - Յ. Բ.): (Արիստ. Լաստ. էջ 62): Նույնի՝ «Գրիգոր Յայոց իշխանն, որ ուներ զպատիւ մագիստրոսութեան» (էջ 80): Գրիգոր Մագիստրոսն իր ՅԳ թղթում գրում է. «Եկ տէր իմ, Վասպուրականի և Տարօնոյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր և Մոնումախին մագիստրոս, վեստ և տուկ» (Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 213): Յասկանալի է, որ նա այդ պաշտոնները վարել է ոչ մի անգամից, այլ տարբեր ժամանակներում: ԺԳ թղթում նա իր վարած պաշտոնն անվանում է հայերեն՝ «բղեշխութիւն» (էջ 48): Գրիգոր Մագիստրոսի curriculum vitae -ի մասին հատուկ տե՛ս Gérard Dédéyan, Les Arméniens... Une Mesopotamie située entre l'Euphrate occidental et l'Aratzani (pp.1184-1185). La titulature multiple de

Grigor curriculum ou cumul de charges? (pp.1186-1187), L'autorité sur le Vaspourakan (pp.1187-11880), L'autorité sur le Tarôn (pp. 1188-1190), Grigor Magistros: Une gouverneur de march frontière (p.1190). L'influence de Grigor Magistros dans le nord de la Syrie et de Mésopotamie (pp. 1190-1191).

«Մագիստորս» տիտղոսի մասին տե՛ս և Կ. Ծիրանածինի երկերի մեր հայերեն թարգմանության հատուկ ծանոթագրության մեջ (էջ 218, ծանոթ. 26):

4. Ծիրանածինն իր հիշյալ աշխատության 43-րդ գլխում, որը վեր-
նագրված է «Տարոն երկրի մասին», ցույց է տալիս, որ մագիստրոսի
պատվաստիճանը շնորհվել է նաև Տարոնի իշխան Գրիգոր(իկ)ին
(Κρικολίτης): Բնագիրը՝ Constantine Porphyrogenetus, De Administrando
Imperio, p. 190 (նաև՝ 238):

Հովհաննես Սկիլիցեայի համաձայն Գագիկ Բ Բագրատունի թագավորը բյուզանդական կայսեր ճնշման տակ, հանձնվում է նրան «և տալիս Անի քաղաքը: Գալով կայսեր մոտ, նա *մագիստրոսի* պատվաստի-
ծանն ստացավ, շատ եկամտաբեր շրջաններ Կապադովկիայում, Խարսիանոնում, Լիկանդոսում, և այնուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապահանգում, Լիկանդոսում, և այնուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապահանգում, Լիկանդոսում, և այնուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապահանգում»։ (Հովհ. Սկիլիցեա, էջ 148)։ «խաղաղ կյանք» ապրած Գագիկին կայսրության դրոժմամբ խելոժամահ արեցին Մանդալյան եղբայրները։ Տե՛ս նաև Արիստ. Լաստ., էջ 61-62։ Մատթ. Ուռհ., էջ 93-95։ Ասողիկը «Լիկանդոսը» ինչու՞մ է «Լիկանտիոն աշխարհ» ձևով (էջ 175)։

«Մագիստրոս» տիտղոսը հայկական աղբյուրներում, որպես կանոն, հանդես է գալիս «մաթիստոս» ձևով: Ասողիկի երկում հանդիպում է «Ռոմանոս մաթիստոսն» (էջ 262), «Բուրժն մաթիստոսն» (էջ 262), «մաթիստոսն Բագարատ, որդի Թոռնկայ աբեղայի» (էջ 269), «Սմբատ մաթիստոս» (էջ 270), «մաթիստոսն Դալասանոս» (էջ 265, 274), «Տլփինաս (իմա՝ Δελφινᾶς) մաթիստոս գլուխ զօրուն» (էջ 248): Պատմիչը 1001 թ. տակ ցույց է տալիս, որ Վասիլ կայսրը «հրաման տալ մաթիստոսին, որում *Կանիկլ կոչիլո*» (էջ 279): «Կանիկլ»-ը (Κανίκληιον, կանաչակունդ է թանաքաման) անուն չէ, այլ պաշտոն, կայսերական թանաքամանի վարիչը, որ կոչվում էր «մագիստրոս ի վերայ թանաքամանի» (տե՛ս N. Oikonomidès, *Lists de Préséance*, p.95 և այլն):

Հայկական աղբյուրների «Ժ» տառը հունարեն μάγιστρος-ի «γ» և այլ γ-ների փոխարեն, այդ թվում և հատուկ անունների՝ «Ժան պատրիկ» կարդա՝ Յան (Հովհաննես) պատրիկ, «Ժանակ» (կարդա՝ Յանակ) (Ասողիկ, էջ 251, 263), պարզապես հունարենի գամման (γ) է, որը միջնադարում, (ինչպես և այսօր), արտասանվում էր «Յ» (մայիստրոս, միջնադարում, (ինչպես և այսօր), արտասանվում էր «Յ» (մայիստրոս, միջնակիս և այլն): Հայերենում սխալմամբ, ամենայն հավանականությամբ գրիչների մեղքով, դարձել է «Ժ»: Շարունակելով մեր միտքը բե-րենք մի օրինակ ևս դարձյալ Ասողիկից. «Կիւռ - Ժան թռն Զմշկայ» (էջ 179), նաև «Զմշկիկ՝ որ ասէին Կիր Ժան» (Մատթ. Ուռհ., էջ 18), կարդա՝ Կիր-Իωάννης (հունարենում արտասանվում է Կիր Յաննիս - Տեր Յան-)

նիս): Խոսքը ապագա նշանավոր հայազգի կայսր Հովհաննես Ա Չմշկիկին (969-976 թթ.) է վերաբերում: Ասողիկը նրան գիտե և որպես «պատրիկ Կիր ժան» (էջ 182), հետագայում՝ «Կիւռ-ժանայ Յունաց կայսեր» (էջ 184, 186-187, 193): Նշեն, որ հույնը «Ժ» արտասանել չի կարող, ասում է «զ»:

2. *Վեստ* (βέστης): «Էսկորիալ»-ի հունարեն ձեռագրի «Տակտիկոնում» (գրված 971-975 թթ. միջև), «Երկրորդ դասի» մեջ նշված են «մագիստրոսներն ու վեստերը»: N. Oikonomidès, *Lists de Préséance*: Տիտղոսը հանդես է գալիս Նիկեփոր Բ Փոկասի ժամանակից (963-969 թթ.): Ինչպես կոտեսները ստորև, ժԱ դարում հանդես է գալիս նաև *պրոտովեստ* (առաջին վեստ) տիտղոսը, որը հիշատակում է Միքայել Ատտալիատեսը (հունարեն բնագիրը, էջ 167, 187, 192): Գրիգոր Մագիստրոսը հիշում է, որ Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը «*վեստ* և պատրիկ և պռտաւսպաթար ոսկի մատանի (իմա՝ խրիսովուլ), հինգ իշխանութեանս փառս առաքեաց եղբարց իմ» (Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 104):

«*Վեստ*» պատվաստիճանը հաճախ է հանդիպում հայկական աղբյուրներում: ԺԱ դ. առաջին կեսին գործած իշխան Սարգիսը (Սյունեցին) վեստ էր, ինչի մասին նա հիշատակում է իր 1033 թ. արձանագրության մեջ. «*վեստ* և դուկ Արևելից»: (Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 17): Վեստ էր նաև Գրիգոր Մագիստրոսը՝ «Մոնումախին մագիստրոս, վեստ և տուկ» (Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 213): Գրիգոր Մագիստրոսը հետագայում դարձավ նաև վեստարիս (իմնո. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 4669 ձեռագիրը, էջ 113ա, 117բ): Պապադոպուլոս-Կերամասի կարծիքով Նիկեփոր վեստը նույնանուն է Նիկեփոր Ուրանոսի, Լևոն կուրապաղատի որդու հետ: (Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, Βυζαντινά ανάλεκτα, 66-70) Դարրուզեսը մերժում է այդ նույնացումը:

Վեստ աստիճանը կրողը սկզբում պետք է առնչություն ունենար կայսեր հանդերձարանի հետ: Հետագայում ժԱ դ. հանդես եկավ նաև պրոտովեստ տիտղոսը (տե՛ս N. Oikonomidès, *Les Lists*, p. 294):

Գրիգոր Մագիստրոսի մի թուղթն ուղղված է «Առ վեստն Վահրամ, որդին իւր» (Թուղթ 27, էջ 235): Նա հետագայում կաթողիկոս դարձավ Գրիգորիս կամ Գրիգոր Բ անունով (1069-1105թթ.) և «իր գրական աշխատությունների պատճառով կոչուեցաւ մեծ Վկայաւեր: Հայտնի է նաև «Վեստ Սարգիսը», որն իր վերոհիշյալ արձանագրության մեջ գրում է, թե ինքը «որդիացեալ և սիրելի ճորտ Սարգիս, Գ-ից թագաւորաց Հռոմոնց առեալ Գ-ից պատիւ՝ անթիպատ պավտրիկ, *վեստ* և դուկ Արևելից» (Վիմական տարեգիր, էջ 17): Տե՛ս նաև արձանագր. 1042 թ. (Շիրակ, էջ 125): Վեստ և վեստարիս βέστης և βεστάρχης տիտղոսների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս նաև Bibicou, *Un page d'histoire diplomatique*, էջ 62, ծանոթ. 5:

3. Դատավոր (κριτής) բանակի (τοῦ στρατοπέδου): Կային տարբեր դատավորներ՝ «Պելոպոննեսի և Հելլադայի (Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος),

Զիարշավարանի «'Επὶ τοῦ Ἰπποδρόμου, Ῥελιγνի ('Επὶ τοῦ Βήλου), նահանգների ('Επὶ τῶν ἐπαρχιῶν), «Ի վերա դատաստանաց» ('Επὶ τῶν κρίσεων): Ժ դարում դատավորների երկու կատեգորիաներ կային՝ Velum-ի (բարձրագույն) և Զիարշավարանի: Տե՛ս N. Oikonomidès, *Les Lists*, p. 322-323.

4. Միքայել Դ Պափլագոնացի կայսր (1034 - 1041 թթ.): Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, «նստեալ լինէր յաթոռ թագաւորութեան Յունաց Միխայէլն հրամանաւ թագուհւոյն իւրոյ՝ դստերն Կոստանդեայ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 65):

5. Գևորգ Մանիակես (Γεώργιος Μανιάκης), նշանավոր բյուզանդական զորավար, որը հայտնի է Միջին Արևելքում և Իտալական թերակղզում արաբների դեմ փայլուն հաղթանակներով: Մանիակեսների ընտանիքը ծագում էր Անատոլիկոն բանակաթեմից և հայտնի է Ժ դարից: Դեպքերին ժամանակակից նշանավոր փիլիսոփա Միքայել Պսելլոսը իր «Ժամանակագրության» մեջ նշում է, որ Գևորգ Մանիակեսը զորավարի աստիճանին հասավ աստիճանաբար: Դեռ շատ երիտասարդ, նա Ռոմանոս Գ Արգիրոս կայսեր կողմից (1029/1030 թթ.) նշանակվեց Մերձփրատյան շրջանների՝ Տլուքի զորավար-կառավարի՝ Սամոսատ կենտրոնով: 1032 թ. նա Մրվանյաններից գրավեց Ուռհա քաղաքը, որը բյուզանդացիների ձեռքում մնաց մինչև Խաչակրաց արշավանքները: Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայության համաձայն նա Տլուքի, Վասպուրականի և Եդեսիայի կառավարիչն էր (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 105, 109-110, 117-120, 122-125, 135, 139-142, 185, նաև Սկիլիցեսի Շարունակողի (էջ 256): Գևորգ Մանիակեսը գլխավորեց Կոստանդին Թ Մոնոմախի (1042-1055 թթ.) դեմ ապստամբությունը (1042-1043 թթ.):

Միքայել Պսելլոսը նրան բնութագրում է որպես «շատ քաջ, ռազմական արվեստին քաջատեղյակ մարդու, ով շատ վստահ էր, որ ռազմական հաջողությունները ձեռք են բերվում ոչ զինվորների քանակով, այլ նրանց որակով ու փորձով: Իր դեմ ուղարկված մեծաթիվ զորքերից նա չվիատվեց, գահին տիրանալու իր ծրագրին հաստատուն մնաց: Սակայն նա մեջքից ծանր վիրավորվեց, ձիուց ցած գլորվեց և հոգին ավանդեց: Նրա գլուխը [Կոստանդին Ժ Մոնոմախ] կայսրը Մեծ Զիարշավարանի ամենաբարձր տեղում գամեց, որպեսզի [Կոստանդնուպոլսի] քաղաքացուն մեծ տարածությունից անգամ այն տեսանելի լինի» (Μιχαὴλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, հտ. Բ, էջ 11-25):

Գևորգ Մանիակեսը ծագումով հայ էր: Դեռևս Միքայել Գ կայսեր ժամանակ (842-867 թթ.) հիշատակվում է Կոստանդին պատրիկն «ի Հայոց» (ἐξ Ἀρμενίων): Տե՛ս Կ. Ծիրանածին, էջ 44, 258, որին Լևոն Բենրականը (Leo Grammaticus, *Chronographia*, p. 236) Մանիակես է անվանում (էջ 236):

Գևորգ Մանիակեսին հայ պատմիչները քաջատեղյակ են: Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է. «... Մանիակ, որ յորժամ ուներ զիշխա-

մութիւն յեզերս գաւառին Հոռոմոց, որ նստեր ի քաղաքին որ կոչէր Սամուսատ» (Արիստ. Լաստ., էջ 44): Պատմիչը նրան բնութագրում է որպէս «քաջ և անուանի» (էջ 52): Նա գրում է. «Ի սորա (Կոստանդին Թ Մոնոմախի - Զ. Բ.) յառաջին ամին ապստամբեաց որդին Մանիակ, որ ունէր զարևմտից կողմն, այր քաջ և անուանի, և զբազունս միաբանեաց ընդ իւր: Եւ եկեալ բազում զօրօք մինչև ի դուռն թագաւորական քաղաքի (Կ. Պոլսի)» (էջ 52-53): Իսկ Մատթեոս Ուռհայեցու համաձայն, նա «... ի Սամուսաթ առ Մանիակ իշխանն Հոռոմոց, որ անուանեալ կոչէին Գևորգ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 60): Ուռհայի «վերին կլայի» բերդապահ Սալմանը, դիմեց Գևորգ Մանիակեսին, ասելով. «Եթէ առցես ի Հոռոմոց թագաւորէն ինձ իշխանութիւն և գաւառս, ես տաց զՈւրհա ի ձեռս քո» (էջ 60): Մանիակը խոստացաւ կատարել նրա խնդրանքը և «յայնժամ կոչեաց Սալման զՄանիակ և երեստ զկլայն Ուրհայոյ ի նա» (էջ 60): Ավելի մանրամասն՝ Մատթ. Ուռհ. էջ 60-64): Պատմիչը ՆԴԲ (1043 թ.) տակ ցույց է տալիս, որ «Յայսմ ամի եղև պատերազմ սաստիկ ի վերայ Հոռոմոց, զի իշխանն Մանիակ, այն որ յառաջ էառ զՈւռհա քաղաք, զօրաժողով արարեալ ի վերայ Մոնոմախին և կապեաց թագ ի գլուխն և արար ժողով զամենայն արևմուտս, և օգնական կալեալ իւր զաշխարհն Հոռոմայեցոց» (էջ 93): «Յայնժամ թագաւորն Մոնոմախն արար ժողով զամենայն ազգն Յունաց և զայլս ի զօրացն Հայոց որ ի ձեռն քաջութեան իւրոյ խնդրէր զաթոռ թագաւորութեանն, ... իսկ յառաջ քան զխմբել պատերազմին՝ ... յաղթողն Մանիակ յանկարծամահ լինէր...» (էջ 93):

6. Արևմուտքի Հռոմ ('Εσπερία Ρώμη): Հեղինակն այդպէս է գրում, Կոստանդնուպոլսից այն տարբերելու համար, որ Արևելքի Հռոմ էլ էր կոչվում: Լատիներն այն անվանեցին «Դարավոր քաղաք» (urbs aeterna): Ըստ ավանդության կառուցվել է մ. թ. ա. 754 թ. Ռոմուսի և Ռոմուլոսի կողմից: Կոստանդին Ա Մեծը (324-337 թթ.) Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքը Հռոմից տեղափոխեց հնուն Բյուզանդիոն կոչված քաղաք, որն իր անունով կոչվեց Կոստանդնուպոլիս, այսինքն՝ Կոստանդինի քաղաք:

7. Միքայել Դոկիանոս (Μιχαήλ Δοκειανός): Հիշատակում է նաև Հովհաննէս Սկիլիցեսը: Նա ցույց է տալիս, որ Գևորգ Մանիակեսից հետո, «նրա փոխարեն որպէս Իտալիայի կառավարիչ պրոտոսպաթար Միքայել Դոկիանոսն ուղարկվեց, անկարող, կառավարելու անընդունակ մի մարդ, որը կարճ ժամանակամիջոցում ամեն ինչ տակնուվրա արեց ու փչացրեց: Նա ֆրանկներին չէր վճարում սահմանված ամսական ռոմիկը» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 139): Միքայել Դոկիանոսը, արդեն պատրիկ, 1050 թ. զոհվեց Ադրիանուպոլսի մոտ՝ պաժիմականների դեմ ճակատամարտում (էջ 175):

8. Մյուսացիք (Μυσσοί): Ատտալիատեսը բուլղարների հատուկ անվանումը Մյուսացիք է համարում: Վերջիններս համարվում են փոյուզիացիներին և թրակացիներին ազգակից ցեղ: Առաջին անգամ հիշա-

տակվում են Հոմերոսի կողմից, որպես տրոյացիների և աքեացիների թշնամիներ (Հոմերոս, Իլիական, Բ, 858): Հետագայում ենթարկվեցին պարսիկներին, և Դարեհ Ա արքայի օրոք (մ. թ. ա. 521-486/5) կազմեցին պարսից պետության երկրորդ սատրապությունը: Ուստի Ատտալիատեսի (անտարակույս նաև այլ հին հեղինակների) կողմից բուլղարների հետ նրանց որևէ առնչություն վերագրելն անհիմն է: Բուլղարներն ու Բուլղարիան (բուլղարաց երկիր, աշխարհ) հանդիպում են հայկական աղբյուրներում, ավելի հաճախ՝ Արիստակես Լաստիվերտցու երկում (Արիստ. Լաստ., էջ 24, 47): Հատուկ տե՛ս Դ. Դ. Литаврин, Армянский автор XI столетия, стр. 27-32.

9. Սարդիկա (Σαρδική, Sardica կամ Serdica): Բուլղարիայի Սոֆիա մայրաքաղաքի հին անվանումը: Կելտական գաղութ էր, որը մ. թ. ա. 29 թ. դարձավ Հռոմի Սերդիկա գորավարության կենտրոնը, երբ Մեգիան Մարկոս Լիկինիոս Կրասոսի կողմից ենթարկվեց հռոմայեցիներին: Մարկոս Ուլպիոս Տրայանոս կայսրը (98-117 թթ.) այստեղ բնակեցրեց ծառայած զինվորների ու հույն առևտրականների և այն կոչվեց Ուլպիա: Եկեղեցու պատմության մեջ այն հայտնի է արիոսականներին դատապարտած Սարդիկայի եկեղեցական ժողովի (343 թ.) առնչությամբ: Միջնադարյան անունը, ինչպես Ատտալիատեսն է ցույց տալիս, Տրիադիցա էր (Τριάδιτζα):

10. Տե՛ս ծանոթ. 105:

11. Կայսրուհի Ջոեն (Θιραννάθην, Βασιλὶς Ζωή): Վասիլ Բ-ին հաջորդած Կոստանդին Ը (1025-1028 թթ.) կայսեր դուստրը: Նա ուներ երկու քույր՝ Աննա և Թեոդորա և երեք եղբայր՝ Միքայել, Անդրոնիկոս և Կոստանդինոս (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 215): Կայսեր մահից հետո (1028 թ.), Ջոեն իշխեց մինչև 1050 թ., իսկ Թեոդորան՝ 1055-1056 թթ.): Ջոենն հիշում է նաև Մատթեոս Ուռուխյեցին: «Եւ մինչդեռ կենդանի էր Կոստանդին (Կոստանդին Ը կայսրը - Հ. Բ.) սա զդուստր իւր զԿուրագոյնի (կարդա՛ կυρά Ξωή (տիրուհի Ջոեն - Հ. Բ.) կին ետ Ռոմանոսի [Ռոմանոս Գ] մեծի իշխանին, վասն զի որդի ոչ գոյր նոցա: Եւ Ռոմանոսն նստեալ յաթոռ թագաւորութեանն Հռոմոնց, և ամենայն երկիրն եկին նմա ի հնազանդութիւն» (Մատթ. Ուռուխ., էջ 57): Տե՛ս և էջ 89-90): Ռոմանոս Գ-ից (1028-1094 թթ.) հետո Ջոեն իրար ետևից ամուսնացավ նախ Միքայել Դ (1034-1041 թթ.), ապա Կոստանդին Թ Մոմոմախ կայսրերի հետ: Չորրորդ ամուսինը Միքայել Զ Ստրատիոտիկոսն էր (1056-1057 թթ.): Վերջինս կայսր թագադրվեց մահվան մահիճում գտնվող Թեոդորայի կողմից:

12. Սրբոց Անարծաթից վանք ("Άγιοι Ἀνάργυροι): Այդպես են կոչվում վաղ քրիստոնեության առաջին սրբերից Կոզմասն ու Դամիանոսը: Մասնագիտությամբ անվճար բժիշկներ էին: Նրանց նման վերաբերմունքը խարսխված էր քրիստոսի հետևյալ պատգամի վրա. «Ձիւանդս բժշկեցէք, զբորոտս սրբեցէք, զղևս հանէք, ծրի առէք և ծրի տուր: Մի՛

ստանայք ոսկի, և մի՛ արծաթ» (Աւետարան ըստ Մատթէոսի, Ժ, 8-10): Վանքը վերակառուցել էր Միքայել Դ Պափլագոնացի կայսրը (1034-1041 թթ.), ով, գահից հրաժարվելով, այնտեղ վանական օծվեց: Այնտեղ էլ թաղվեց 1041 թ.: (տե՛ս Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, 'Η Κωνσταντινουπόλις, τόμος Α', σελ. 606-607) (2-րդ լուսատիպ հրատարակություն, 'Αθήναι, 1993):

13. Կեսար (Καίσαρ, լատ. caesar): Կայսրության երկրորդ դեմքն էր և, որպես կանոն, ընտրվում էր կայսեր կողմից: Եթե կայսրը վախճանվում էր առանց արու զավակի, թագավորությունը ժառանգում էր կեսարը: Միքայել Պսելլոսը կեսարի աստիճանը համարում է պետական աստիճանակարգի երկրորդ աստիճանը: Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, τ. Α', σελ. 194.

Սկզբնական շրջանում հատուկ անուն էր, բայց Գայիոս Յուլիոս Կեսարից հետո դարձավ սովորական անուն: Առաջին անգամ 629 թ. Բյուզանդական կայսրությունում լատիներեն caesar տիտղոսի փոխարենն ընդունվեց հունարեն բասիլևսը (թագավոր): Կեսար տիտղոսը գոյատևեց մինչև ԺԱ դարի վերջը: Որպես կանոն, այն կրում էին կայսեր մերձավորագույն ազգականները: Տե՛ս Κεκάβμεν, Советы и рассказы, стр. 575-576:

Նիկեփոր Բ Փոկասը (963-969 թթ.) կայսր հռչակվելով, իր հայր Վարդասին (այն է Վարդ կամ Վարդան) կեսար հռչակեց: (Տե՛ս Յովհ. Սկիլիցես, էջ 13): «Կեսար» տիտղոսը հիշատակում է Արիստակես Լաստիվերտցին: Միքայել կայսրը «զքեռորդին իւր կեսար անուանէ. եւ կեցեալ ի թագաւորութանն ամս եօթն և ամիսս ութ, հիւանդացեալ զքուն մահու ջերանի: Իսկ թագուհւոյն զկեսարն՝ յորդեգիրս իւր արարեալ, թաաւորեցուցանէ ի տեղի առն իւրոյ» (Արիստ. Լաստ.), էջ 50): Ըստ Մատթէոս Ուռհայեցու Միքայել Դուկաս կայսեր եղբայրը կեսար էր (Մատթ. Ուռհ. էջ 189): «Կեսար» տիտղոսի մասին մանրամասն տե՛ս. R. Guiland, Recherches, t. II, p. 25-43. Կեսարը արժեք կնիքներում հատուկ տե՛ս Кънев, Византийските кесари, стр. 164-189.

14. Սենատ (հունարեն բնագրում՝ σύγκλητος): Իսկ սենատորը՝ սինկլիտիկոս: Բառը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում. «Թեոդոս հարցանէր զամենայն սինկլիտոսն» (Եղիշե, էջ 72): Ոմն ի կարգէ սինկլիտոսաց՝ այսինքն ծերակուտի» (Եւսեբիոս Կեսարացի, Բրոնիկոն, Բ): Սինկլիտոսականները բազմաթիվ էին, բայց նրանցից ոմանք կարևոր դեր էին խաղում պետության մեջ: Յենց սրանք էլ «գլխավոր» սենատորներն էին: Լևոն Զ (886-912 թթ.) կայսրը մի օրեմբ էր հրապարակել, որով նա սենատը (սինկլիտոսը) զրկել էր ամեն մի նշանակությունից: Կոստանդին Ծիրանածինի «Արարողությունների մասին» գրքում այդ տերմինը շատ հաճախ է հիշատակվում: Դ. Բեյլակի կարծիքով Ժ դարի «սինկլիտոս» նշանակում է. 1. Բոլոր աստիճանավորների՝

ցածր ու բարձր ամբողջությունը: 2. Բոլոր աստիճանավորների ամբողջությունը, բացառյալ բարձրագույնները: 3. Միայն սինկլիտոսի աստիճանավորությունը ամենամեղ իմաստով, այսինքն՝ ապոկայարքոսները, սիլենտիարիոսները, վեստիտորները, հյուպատոսները, դիսիյուպատոսները և այլն: (Տե՛ս Βεργαδ, Βυζαντινά, том I, стр.170 և այլուր): Սենատի կազմում մտնում էին բարձրագույն պաշտոնությունը, ռազմական և մասամբ հոգևոր ավագանին: Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանում սենատի դերն ընկավ, բայց ԺԱ դարի կեսից դարձյալ բարձրացավ: Միքայել Ատտալիատեսը գտնում է, որ ամբողջ սենատը մի բյուր մարդուց ավելի էր և, հավանաբար, այդ խոսքերը չափիտի բառացի հասկանալ, ինչպես անում է Գ. Լիտավրինը (Советы и рассказы, էջ 564): Պատմիչը նրանց մեծաթվությունն է ուզում ընդգծել: Կայսերական խորհրդին, հասկանալի է, մասնակցում էին փոքր թվով երևելիներ: Սենատի մասին մասնավորապես տե՛ս Ch. Diehl, Le Sénat. Սինկլետոս հոգևորականների մասին հատուկ տե՛ս V. Grumel, Titulature des métropolités byzantins. Les métropolités syncelles, REB, 3, 1945:

Սինկլիտոսին հիշատակում է նաև Գրիգոր Մագիստրոսն իր ԽԴ թղթում. «Ձայս առեալ տրամախոհականացն ի սինկլիտոսին վարկան արքայի գրել» (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 104): Մատթեոս Ուռհայեցին, նկարագրելով բյուզանդական կայսր Կոստանդին Մոնոմախի «հրավերով» Պետրոս Գետադարծի Կոստանդնուպոլիս այցելելու մանրամասները, ցույց է տալիս, որ կայսրը «իշխանութիւնս տայր ազատաց նորա (Պետրոս կաթողիկոսի - Յ. Բ.) և զքուրորդին իւր զՏէր Անանէ արար Սենգելոս» (Մատթ. Ուռհ., էջ 106): Ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, Միքայել կայսրն իր երրորդ՝ ներքինի եղբորը «կացուցանէ ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս՝ առնելով զնա սինկլիտոս (իմա՝ սինկլիտիկոս) զամենայն հոգս և զիրաւունս պալատին տալով ի ձեռն նորա» (Արիստ. Լաստ., էջ 47):

Սինկլիտոսի մասին հատուկ տե՛ս Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, 'Η σύγκλητος: Հեղինակն Ատտալիատեսի երկում հաշվել է սինկլիտոս և սինկլիտոսական հիշատակության երեսուն դեպք (տե՛ս և ծանոթ. 305):

15. Կոստանդին Դալասենոսին (Κωνσταντῖνος ὁ Δαλασσηνός) հիշատակում է նաև Հովհաննես Սկիլիցեսը՝ արաբների դեմ պատերազմի առնչությամբ: 1028 թ. Վասիլ Բ կայսեր եղբայր կայսր Կոստանդինը, համոզվելով, որ իր հիվանդությունն անբուժելի է, «մտածում էր թագավորության ժառանգի մասին: Նա որոշեց կանչել Արմենիականների [բանակաթեմում] իր սեփական ապարանքում մասնավոր կյանք վարող պատրիկ Կոստանդին Դալասենոսին, նրան կնության տալ իր դստերից մեկին և կայսր հռչակել» (Հովհ. Սկիլ., էջ 99): Նրա կամքը չիրականացավ: Ռոմանոս Արգիրոսն ամուսնացավ Կոստանդին կայսեր դուստր Զոեի հետ և դարձավ կայսր (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 99): Պատմիչը ցույց է տալիս, որ

Կոստանդին Դալասենոսն այնուհետև մասնակցեց արաբների դեմ պատերազմին և անփառունակ փախուստի դիմեց (էջ 104): Ռոմանոս Արգիրոսի մահից (1034 թ.) հետո գահ բարձրացած Միքայել Պափլագոնացուն, բոլոր մեծամեծերը հայատակություն հայտնեցին և նրան կայսր ճանաչեցին, բացի պատրիկ Կոստանդին Դալասենոսից (էջ 113): Բայց հետո տեղի տալով իր անձի հանդեպ կայսեր ցուցաբերած սիրալիրությանը, գնաց կայսեր մոտ, նրանից ստացավ անթիպատի պատվաստիճան և թանկագին ընծաներ (էջ 115): Սակայն 1034 թ. Դալասենոսին կասկածեցին Անտիոքում հակակայսերական շարժմանը մասնակցելու մեջ, ձերբակալեցին և բերելով Կոստանդնուպոլիս, արգելափակեցին (էջ 116): 989 թ. տակ մի այլ Կոստանդին Դալասենոսի հիշատակում է Ասողիկը (Ասողիկ, էջ 265, նաև 274)՝ «մաժստոռոսն (իմա՛ մագիստրոս) Դալասանոս» ձևով: Հնարավոր է, որ սա պատկանում էր նրանց ընտանիքին: «Դալասենոս» ազգանունն ամենայն հավանականությամբ կապ ունի Պափլագոնիայի Դալասսա քաղաքի անվան հետ: Քաղաքը հիշատակված է Միքայել Պսելլոսի «Ժամանակագրության» մեջ (χωρίον ἢ Δάλασσα). Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, τ. Β', σελ. 350. Սանկտ-Պետերբուրգի էրմիտաժում, արձձե կնիքների ժողովածուում պահվում է Իբերիա բանակաթեմի անհայտ մնացած բյուզանդական մի կառավարչի՝ *Թեոփիլակտոս Դալասենոսի* կնիքը, որով լրացվում է վերոնշյալ բանակաթեմի կառավարիչների ցանկը: Կնիքը կարդացվում է այսպես. + Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Θεοφυλάκτῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ κατεπάνω Ἰβηρίας τῷ Δαλασηνῷ («Տեր, օգնյա քո ծառա Թեոփիլակտոս Դալասենոսին, պրոտոսպարիս և Իբերիայի կատեպանին»): Հիշյալ անձնավորության մի այլ կնիք կրում է հետևյալ արձանագրությունը. Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Θεοφυλάκτῳ καὶ στρατηγῷ τῶν Ἀνατολικῶν τῷ Δαλασηνῷ («Տեր, օգնյա քո ծառա Թեոփիլակտոս Դալասենոսին, պրոտոսպարիս և Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարին»): Տե՛ս Βαλεντίνα Шандровская, Неизвестный правитель, стр. 79-86. Դուկասները հայ Դալասենոսների հետ ազգակցական կապ ունեին: Մի արձձե կնիքի վրա (ԺԱ դ.) կարդում ենք. "Γραφὰς σφραγίζω Κωνσταντίνου Δαλασηνοῦ τοῦ Δούκα" («Սույնով կնքում եմ Կոստանդին Դալասենոս Դուկասի գրությունները»): Տե՛ս N. Adontz, Études Arméno-Byzantines, p. 170. Բյուզանդական «Դիզենիս Ակրիտաս» էպոսի հերոսը մոր կողմից Դուկասներին էր պատկանում («Վասիլ Դիզենիս Ակրիտաս, տող 1348-1349): Հաստատ է, որ էպոսը ծնունդ առավ Արևմտյան Հայաստանում և այնպիսի մի ժամանակ, երբ այդ երկրամասի բնակչությունը գերազանցապես հայերից էր բաղկացած: Տե՛ս «Վասիլ Դիզենիս Ակրիտաս», էջ 186: Տե՛ս նաև Adontz, Les fonds historiques, p. 186: Նաև Grégoire, Le problème de la version "original", p. 33. Էպոսում արտացոլվել է նաև մեր Տորք *Անգեղեանը՝ Անգիլաս* ('Αγκύλας) ձևով («Վասիլ Դիզենիս Ակրիտաս», էջ 186-188):

16. Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոսը (ὀρφανोटρόφος) թարգմանաբար նշանակում է «որբերի խնամակալ») ապագա կայսր Միքայել Դ կայսեր եղբայրն է: Այդ պաշտոնը կրողն ուներ անթիպատ-պատրիկի, պատրիկի կամ պրոտոսպաթարի պատվաստիճան: Հիշյալ Օրֆանոտրոֆոսը նշանավոր անձնավորություն էր, հանդես էր եկել դեռ Ռոմանոս Գ Արգիրոս կայսեր ժամանակ (1028-1034 թթ.), բայց գործունեություն ծավալեց վերջինիս հաջորդած կայսրերի օրոք: 1030 թ. նա պրեպոզիտոս էր, ծառայում էր Ռոմանոսին՝ նախքան նրա կայսր հռչակվելը: Երբ նա տիրացավ գահին, Հովհաննեսը մեծ ազդեցություն ձեռք բերեց (տե՛ս Հովհ. Սկիլիցես, էջ 112-124, 126, 129, 131-132, 137, 142, 252): Անդրադառնալով Միքայել Դ կայսեր, Արիստակես Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ նա «ոչ ի թագաւորական տոհմէ, և ոչ որդի թագաւորի, և ոչ իշխանութեամբ յերևելի սպայից. այլ այր մի աննշան ի պալատին պաշտօնէից ... Սա քանզի բազում ազգականս ուներ և եղբայրս, զգլխաւորագոյն իշխանութիւնն ետ ի ձեռս նոցա: Ձմի յեղբարցն առնէ մագիստրոս, և տայ զձեսաղոնիկն ի ձեռս նորա, ... և զմինն անուանէ դեմեսլիկոս (դեմեստիկոս - Հ. Բ.), և առաքէ ի մեծն Ամտիոք... Իսկ զերրորդ յեղբարցն՝ որ էր այր ներքինի և աբեղայ, որուն անուն կոչի *օրթանօրոս* (ամենայն հավանականությամբ՝ Օրֆանոտրոֆոս - Հ. Բ.), կացուցանէ զնա ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս՝ առնելով զնա *սինկլիտոս* (սինկլիտիկոս - Հ. Բ.), զամենայն հոգս և զիրաւունս պալատին տալով ի ձեռս նորա» (Արիստ. Լաստ., էջ 46-47): Օրֆանոտրոֆոսների մասին ընդհանրապես տե՛ս Guiland, L'Orphanotrophe. (Հատուկ Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոսի մասին տե՛ս Janin, Jean Orphanotrophe, (XIe siècle): Հովհաննես Սկիլիցեսը նշում է տարածված կարծիքը, համաձայն որի Ռոմանոս Գ Արգիրոս կայսեր «զլուխը Հովհաննեսը կերավ, ով այնուհետև Օրֆանոտրոֆոս դարձավ» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 112: Տե՛ս նաև Lemerle, Cinq Études, p. 254, 261).

17. «Իմաստության տաճար»-ը (ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας) սբ. Սոֆիան է Կոստանդնուպոլսում: «Սոֆիա» (σοφία) հունարեն նշանակում է «իմաստություն»: Ուղղափառ եկեղեցու ամենանշանավոր կառույցը, ապա և Բյուզանդական կայսրության խորհրդանիշը: Տաճարի մասին հնագույն պատմական հիշատակությունը տալիս է Ե դարի եկեղեցական պատմիչ Սոկրատ Սքոլաստիկոսը (+ շուրջ 440 թ.): Մի այլ աղբյուր նրա կառուցումը վերագրում է Մեծն Կոստանդինին: 532 թ. հունվարի 15-ին «Նիկա» ապստամբության ժամանակ տաճարը հրո ճարակ դարձավ: Հուստինիանոս Ա կայսրը (527-565 թթ.) ճարտարապետներ Անթեմիոս Տրալլացու և Իսիդորոս Միլետացու միջոցով սկսեց դրա վերակառուցումը: Տաճարն օծվեց Մինաս պատրիարքի կողմից (536-552 թթ.) 537 թ. դեկտեմբերի 27-ին: Մոհամեդ Բ-ն 1453 թ. մայիսի 29-ին տաճարը մզկի-

թի վերածեց, և այդպիսին մնաց մինչև 1934 թ., երբ թուրքական կառավարության կողմից վերածվեց բյուզանդական թանգարանի:

18. «Նոր Կիրակիի օրը» (κατὰ τὴν νέαν κυριακὴν): Կիրակին (հուն. κυριακή, թարգմ. Տերունական) քրիստոնեական հնագույն տոներին, ի հիշատակ Քրիստոսի հարության: Փոխարինեց եբրայական «Շաբաթը»:

19. «Առաքելոց տաճարը» (Ἀγίων ἀποστόλων ναός) մասնագետների կողմից համարվում է սբ. Սոֆիայի տաճարից հետո բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի փառահեղությամբ «երկրորդ զարդը»: Հուստինիանոս Ա-ի կողմից վերակառուցվեց 536-546 թթ. նախկին խաչածև բազիլիկայի հիման վրա, որի հիմնադիրը համարվում է Մեծն Կոստանդինը: Հրդեհի զոհ դարձավ «Նիկա» ապստամբության ժամանակ (532 թ.): Նրանում էին ամփոփված Մեծն Կոստանդինի և նրա հոր մասունքները: Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի առումից (1453 թ.) հետո կարճ ժամանակով Ուլդափառ եկեղեցու պատրիարքարանի վերածվեց: Այնուհետև թուրքերն այն քանդեցին և տեղում Մոհամեդ Բ-ի անունը կրող մեծ մզկիթ կառուցեցին: Առաքելոց վանքի մասին վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին: Ճարտարապետական առումով Վենետիկի սբ. Մարկոսի տաճարը համարվում է Առաքելոց վանքի նմանակը, ինչպես և Հովհաննես Աստվածաբանի մեծ տաճարը Եփեսոսում:

20. Այսինքն Բյուզանդիոնի (Կոստանդնուպոլսի):

21. «Դեմոս» (δῆμος): Այստեղ «Ժողովուրդ», «ամբոխ» է նշանակում:

22. Էպարքոս (ἐπαρχος): Նշանակում է քաղաքապետ, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետ: Պաշտոնն առաջին անգամ հանդես է եկել Դ դ. կեսերին և հատուկ նշանակություն ստացել Ե դ.: Էպարքոսը համարվում էր «քաղաքի հայրը», նրան նշանակում էր անձամբ կայսրը: Քաղաքից կայսեր բացակայելու դեպքում կարևորագույն հարցերը վճռում էին պրեպոզիտոսը, մագիստրոսն ու էպարքոսը: Վերջինս կարգավորում էր մայրաքաղաքի տնտեսական կյանքը, քննում քաղաքի արհեստավորների ու առևտրականների դատական գործերը: Քաղաքի առևտրաարհեստավորական կորպորացիաներն էպարքոսին էին ենթարկվում: Քաղաքային ինքնավարության անկման հետ միասին էպարքոսի դերը բարձրացավ: Վերջինիս դերը արաբական արևելքում կատարում էր մուխթասիբը, որ ժԱ դ. կեսերին հիշատակված է նաև Անիում: Էպարքոսի մասին հատուկ տե՛ս "Византийская книга эпарха".

23. Ալեքսիոս Ստուդիտես: Այդպես կոչվեց Կոստանդնուպոլսի նշանավոր Ստուդիոսի վանքի անունից, որում նա նաև վանահայր էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք էր 1025-1043 թթ.: Պատրիարքական աթոռին հաստատվեց Վասիլ Բ կայսեր ընտրությամբ: 1037 թ. կայսր Միքայել Պափլագոնացու եղբայր Հովհաննես (Օրֆանոտրոֆոսը), աչք

ունենալով պատրիարքական աթոռի վրա, նրան տապալելու անհաջող փորձ կատարեց: Պատրիարքը հսկայական ոսկու (25 կենտինար) պաշարների տեր էր, ինչը սեփականացրեց Կոստանդին Թ Մոնոմախ կայսրը: Թողել է գրավոր գործեր, որոնցից մեզ համար կարևոր է նրա «Ընդդեմ Մելիտենեի շրջանի միաբնակների» (անտարակույս հայերի) աշխատությունը (Κατὰ τῶν Μονοφυσιτῶν τῆς περιοχῆς Μελιτηνῆς): Տե՛ս P. Lemerle, Cinq Études, p.254, n.2, 259.

24. Պետրիոնի (պալատը): Կոստանդնուպոլսի թաղամասերից մեկը: Գոյություն ուներ նաև Պետրիոնի դարպաս, Ոսկեղջյուրին մոտիկ: Գտնվում էր սբ. Թեոդոսիայի (թրք. Այա-քափու) և Փարոսի դարպասի (թրք. Ֆեներ-քափու) միջև:

25. Մեսե պողոտա (δὲ Μέσης τῆς πόλεως): Մեսե հունարեն նշանակում է «Մեջտեղի»: Բյուզանդացիներն այդպես էին անվանում Կոստանդնուպոլսի արքունիքի առջևում գտնվող հրապարակը և այդտեղից սկիզբ առնող պողոտան, որը կտրում անցնում էր քաղաքը մինչև ցամաքային պարիսպներ (տե՛ս *Թեոփանես*, էջ 10, 81, 153, 165: Նաև *Թեոփանեսի Շարունակող*, էջ 51-52, 236):

26. Ստուդիոսի վանք (Μονὴ τοῦ Στουδίου): Կոստանդնուպոլսի նշանավոր վանք քաղաքի հյուսիսարևմտյան ծայրին: 454 թ. կառուցել էր Արևելքի հյուպատոս Ալեքսիոս Ստուդիոսը, սեփական կալվածների վրա: Նախկինում այնտեղ գոյություն ուներ սուրբ Հովհաննես Մկրտչի տաճար՝ իր մասունքներով: Գոյություն ունեցավ մեկ հազարամյակ և հսկայական դեր խաղաց երկրի մտավոր, եկեղեցական և քաղաքական կյանքում: Վանքում զարգանում էին բյուզանդական երաժշտությունը, հիմներգությունը, սրբաբանությունը: Վանքի միաբանները սուր պայքար մղեցին պատկերամարտների դեմ, ուստի դաժանորեն հալածվեցին: Վանքը կարևոր դեր խաղաց հին հունական գրավոր հուշարձանների փրկության գործում, նպաստեց հունական մշակույթի տարածմանը: Վանքի վանականներ եղան պատրիարքներ, այնտեղ վանականի սքեմ հազան նաև կայսրեր: Հայտնի վանահայր Եվթիմիոս Ստուդիոսը կազմեց Աթոսի վանական համալիրի առաջին «Տիպիկոնը» (Կանոնադրությունը (971 թ.): 1907 թ. Ռուսական հնագիտական ինստիտուտը վանքի ավերակներում պեղումներ կատարեց:

27. «Սիզմա» (Σίγμα), հունարեն սիզմա (C) տառի նմանությամբ ստեղծված փառահեղ, կիսաբոլորաձև վանք: Կառուցել էր Թեոփիլոս կայսրը (829-842 թթ.) Կոստանդնուպոլսի թագավորական պալատների բակում: Ծածկը հենված էր 18 սյուների վրա: Նրանում կար նաև թանկահին քարերով ազուցված ոսկեզօծ գահ:

28. Նոբելիսիմոս (νοβελλισιμος): Կեսարի հին մակդիրն է, որ Մեծ Կոստանդնի օրոք վերածվեց պատվաստիճանի: «Փառավորյալ» ածականի գերադրական աստիճանն է: Նրանց մասին տե՛ս R. Guilland, Recherches. Հին շրջանի համար՝ La noblesse byzantine à la haut époque (IV-V

siècles), հտ. 1, էջ 23-31: Նրանց մասին ընդհանրապես նույն հեղինակի La transmission héréditaire des titres nobeliaires à Byzance, նույն տեղում, հտ. II, էջ 65-72: Բուլղարիայում հայտնաբերված նոբելիսիմոսների և պրոտոնոբելիսիմոսների արձձե կնիքների մասին տե՛ս И. Йорданов, Печати на нобелисими и протонобелисими. Թիվ 12-ի տակ գտնվող կնիքը՝ Κύριε βοήθει Τατούλη πρωτονοβελισίμω ἄρχοντι τῶν ἀρχόντων τῷ Πακουριανῶ («Տեր օգնեա պրոտոնոբելիսիմոս Թաթուլ Բակուրյանին, իշխանաց իշխանին»), թվագրվում է 1000-1001 թ.-ով), էջ 118-119: Հիշյալ Թաթուլին հիշում է Մատթեոս Ուռհայեցին՝ Շխթ (1100 թ.) տակ: Մարաշի վրա հարձակվող ֆրանկներին դիմադրում էր իշխանաց իշխան Թաթուլը, «այր քաջ և պատերազմող» (Մատթ. Ուռհ., էջ 272): Տե՛ս նաև Кънев, Византийски титул новелиссим, стр. 144. Степаненко, Шандровская, Татул и Пакурианы, стр. 171-189.

29. Կոստանդին Թ Մոնոմախ կայսր (Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος (1042-1055 թթ.): Գահին բազմեց ամուսնանալով Վասիլ Բ կայսեր դստեր, 63 տարեկան կայսրուհի Ջոեի հետ: Հենց որ կայսր հռչակվեց, նրա դեմ ապստամբեց հայազգի զորավար Գևորգ Մանիակեսը, իսկ հետագայում, նույնպես հայազգի թոռնիկ զորավարը, որին գերեցին, կուրացրին և վանքում արգելափակեցին: Կոստանդին օրոք սաստկացան սելջուկ թուրքերի և պեչենեգների արշավանքները կայսրության տարածքի վրա: Կոստանդին Թ Մոնոմախ և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Կերուլարիոսի օրոք տեղի ունեցավ Ուղղափառ Եկեղեցու և Արևմտյան (կաթոլիկ) եկեղեցիների սքիզման՝ տարանջատումը (1054 թ.):

Կոստանդին Թ Մոնոմախի օրոք «սկիզբ առավ պատերազմն ընդդեմ Անիի» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 146): Արժեքավոր մանրամասնությունները տալիս է Հովհաննես Սկիլիցեսը (էջ 146 և հտ.): Պատմիչն այնուհետև անդրադառնում է Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ կայսեր մղած անհաջող պատերազմին, ապա թվարկում գրավածը Սուրբ Մարիամ ('Αγία Μαρία - Սուրմառի - Սուրմալու) բերդը, Ամբերդը ('Αμπίερ), Սուրբ Գրիգորը ('Αγιον Γρηγόριον), և փորձերը՝ գրավելու «Դվինից ոչ հեռու գտնվող» (էջ 148) Խելիդոնիոն բերդը (φρούριον Χελιδόνιον) (թարգմանաբար նշանակում է Ծիծեռնակաբերդ): Պարզվում է, որ վերջինս մեզ շատ հայտնի Ծիծեռնակաբերդն է Երևանի սահմաններում, որի պարիսպների մնացորդների ավերակները վերջերս կատարված պեղումների հետևանքով մեջտեղ են գալիս:

Բյուզանդիայի կողմից Անի մայրաքաղաքի գրավումից և Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայ նշանավոր ռազմական, քաղաքական և մշակութային գործիչ Գրիգոր Մագիստրոս Պաիլավունին կայսրության ծառայության մեջ է մտնում: Նրա առաջին գործն է լինում կայսեր հրամանով պայքար մղել թոնդրակեցի աղանդավորնե-

րի դեմ, որոնք, հավանաբար, կայսրության համար ոչ միայն իրենց դավանանքով էին վտանգավոր, թերևս և ռազմական ու քաղաքական: Գրիգոր Մագիստրոսը հստակ գրում է. «իրաման ընկալեալ ի Տեառնէ յաւուրս մերոյ սուրբ և քրիստոսապսակեալ ինքնակալ արքայէն Կոստանդեայ Մոնոմախէն մաքրեցի զամենայն որոմն (իմա՛ թոնդրակեցի աղանդավորներին - Յ. Բ.) չարութեան և պղծութեան» (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 158): Հայր Սոսթենեսին գրած ծայր աստիճան հունաբան ու դժվարամարս նամակում, Գրիգոր Մագիստրոսը մեկ անգամ ևս հիշում է Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր և Մարմաշենի մետրոպոլիտ հայր Սոսթենեսին գրած նամակի մասին. «Ձայս առեալ տրամախոհականացն ի սինկլիտոսին վարկան արքայի գրել, զոր առաքեաց սուրբն այն և բարերարն Կոստանդիանոս արքայ, Մաւնաւմախն անուանեալ, այսինքն միամարտիկ, ուխտիդ սուրբ մայրաքաղաքիդ Մարմաշինոյ, քեզ սրբոյդ Սոսթենեսի, արի և առաքինասէր առն, յոյժ զօրաւոր բանս հանդերձ կնքովն ոսկեղիմաւ (հուն. χρυσόβουλλον - ի բառացի թարգմանություները - Յ. Բ.) ի հրամանէն աստուածեղէն զօրութեան» (էջ 104): Աշոտ Բագրատունու որդի Գագիկ Բ-ին գրած պատասխան նամակում Գրիգոր Մագիստրոսը շարադրում է իր պատվաստիճաններն ու կառավարած նահանգների (հավանաբար՝ հաջորդաբար) անունները. «Վասպուրականի և Տարօնոյ և Մանազկերտի, Արծիշոյ, Բերկոյ, Միջագետաց տէր և Մոնումախին մագիստրոս, վէստ և տուկ» (էջ 213): Լինելով ծայր աստիճան զարգացած անձնավորություն, նա երազում էր ազատվել վարչական ծառայությունից և զբաղվել իր սիրած գործով՝ գիտությամբ: «Մեք առժամանակս այսր ենք ի Տարօն յաշխարհիս Մամիկոնէից, այլ ակն ունիմք, զի եթէ կամեսցի Տէր, երթամք առ արքայ (իմա՛ Կոստանդին Մոնոմախ - Յ. Բ.), զի թերևս զերծեալք ի մրկեալ այսմ բղեշխութենէ (իմա՛ դքսութենէ - Յ. Բ.) պարապել Աստուծոյ» (էջ 48): Ի դեպ, Գրիգոր Մագիստրոսի համար կայսրը «սուրբ և քրիստոսապսակեալ ինքնակալ արքա» է (էջ 158):

Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր և նրա՝ շրջանի պատմության մասին, բյուզանդական հեղինակներից մանրամասն տե՛ս նաև Հովհ. Սկիլիցես, էջ 136-182:

30. Սևաստոֆորոս (σεβαστοφόρος): Տիտղոսը հիմնադրվել է 963-975 թթ. միջև: Այդ աստիճանը բյուզանդական արքունիքի աստիճանակարգում գտնվում էր մագիստրոսի և պրոտորոսի միջև: Տրվում էր գլխավորապես ներքինիներին և սոսկ պատվաստիճան էր: Շատ քիչ թվով սևաստոֆորոսներ են հայտնի: Առաջինը Ստեփանոս Լեկապենոսի որդի Ռոմանոս Լեկապենոսն էր՝ Ռոմանոս Ա-ի թոռը: Մյուսը՝ այս Ստեփանոսն է: Տիտղոսի մասին տե՛ս՝ Օ. σεβαστοφόρος: Ստեփանոս սևաստոֆորոսը հայտնի է որպես 1043 թ. Գևորգ Մանիակեսի դեմ հաղթանակ տարած: Տե՛ս R. Guiland, l'Hippodrome, p. 307:

31. Պրոպոնտիս (Προποντίς): Խոսքը Մարմարայի ծովի մասին:

32. «Մարական կրակ» (Μηδικὸν πῦρ): Թեոփանեսի Ժամանակագրության մեջ հիշված են «Հունական կրակ» (Ῥωμαϊκὸν πῦρ), «հեղուկ կրակ» (ὕγρον πῦρ) «հրակիր սիֆոններ» (σύφωναs πυρσοφόρους) (Թեոփանես, էջ 106) անուններով, որոնց օգնությամբ 627 թ. բյուզանդացիք հրկիզեցին արաբական նավատորմիչը: Հեղուկ դյուրավառ նյութերից բաղկացած լուծույթ էր: Հատուկ տե՛ս Zeinghelis, Le feu grégois.

33. Վասիլ Թեոդորականի (Βασίλειος Θεοδωρακάνος (-ականը, անտարակույս, հայերեն ածանց է) մասին Ատտալիատեսը մանրամասնություններ չի տալիս, միայն նշում է նրա տիտղոսը՝ մագիստրոս և ռուսների դեմ ծովամարտում կատարած սխրագործությունները: Վասիլ Թեոդորականի և ռուսների դեմ 1043 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում նրա փայլուն մասնակցության մասին հատուկ տե՛ս Лигаврин, Война Руси против Византии в 1043 г., стр. 187. Ավելի մանրամասն վկայում է Հովհաննես Սկիլիցեսը: Հիշելով Քևորգ Մանիակեսին և վերջինիս ծրագրած հակակայսերական ապստամբության մասին, նա ցույց է տալիս, որ Քևորգ Մանիակեսը «իսկույն շղթայակապ մայրաքաղաք է բերվում և պատրիկ Վասիլ Թեոդորականի հետ բանտ նետվում (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 124): Սկիլիցեսը Թեոդորական մականունով հիշում է (անանուն) մի պատրիկի, Ֆիլիպպուպուլիս քաղաքի կառավարչի (էջ 78, 79), ապա Սամոսի զորավար Քևորգ Թեոդորականին (էջ 261): Սկիլիցեսը Վասիլ Թեոդորականին հիշում է որպես պատրիկ և մագիստրոս (էջ 124, 130, 144): Պատմիչի վկայությամբ Թեոդոսուպուլսի զորավար պատրիկ Ալուսիանը «*հայկական* համազգեստ հագավ և որպես Վասիլ Թեոդորականի սպասավոր ճանապարհ ընկավ իբրև թե դեպի Միքայել Պափլագոնացի) կայսրը՝ Թեսաղոնիկե» (էջ 130): Հովհաննես Սկիլիցեսը 1001 թ. տակ հիշում է Ֆիլիպպուպուլսի կառավարիչ Թեոդորականին, որն այն ժամանակ «ծերության պատճառով հրաժարական էր տվել» (էջ 79): Նախորդ՝ 1000 թ. Վասիլ Բ կայսրը «Հեմոսից այն կողմ գտնվող բուլղարական բերդերի դեմ *պատրիկ Թեոդորականի* և պրոտոսպաթար Նիկեփոր Քսիֆիասի առաջնորդությամբ մեծ զորք ուղարկեց և գրավեց Մեծ ու Փոքր Պրեսլավները, Պլիսկովան ...» (էջ 78):

Հայտնի է Ադրիանուպուլսի դուքս պատրիկ Թեոդորականի արձճե կնիքը (Θεοδωροκάνος πατρίκιος καὶ δοῦξ Ἀδριανουπόλεως (1000-1006 թթ.): Տե՛ս D. Stoimenov, Le patrice Théodorakanos, p.107-111. Թեոդորականի արձճե կնիքներ կան Աթենքի Դրամագիտական թանգարանում, որի տերը նշված է որպես Θεοδωροκάνος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρίκλινου καὶ ἀρχιστράτηγος τῆς Ἀνατολῆς («Թեոդորական, պրոտոսպաթար և ի վերա խրիստոտրիկլինի (թարգմանաբար նշանակում է Ոսկե սեղան: Բյուզանդական կայսրերի կենտրոնական պալատը, Գահի մեծ դահլիճը), և Արևելքի գլխավոր զորավար») (Տե՛ս И. Йорданов, Печати на византийски сановници, стр.143): Հայտնի են Կոստանդին Թեոդորա-

ազդեցությունը, երբ զարդանախշերը կատարված են առավելապես հայկական ոճով»: Sirarpie Der Nersessian, *Études*, p.320.

34. «Օրենսդրության դպրոցի (Μουσείον τῆς νομοθετικῆς) «տնօրենին» Ատտալիատեսն անվանում է «νομοφύλαξ» (p. 21), թարգմանաբար՝ «օրենսպահ»:

35. «Պատրիկ» (πατρίκιος): Հռոմեական կայսրության ժամանակաշրջանում patricius էր կոչվում հասարակության բարձր դասին պատկանող հռոմայեցի քաղաքացին: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում աստիճան էր: Տիտղոսն արքունիքի բարձրաստիճան անձնավորություններին, ապա նաև օտարերկրյա պետությունների իշխաններին կայսրն էր շնորհում: Պատվաստիճանը ցմահ էր, բայց ոչ ժառանգական: Պատրիկների առաջինը (πρωτοπατρίκιος), որ բարձրագույն սենատորների գլխավորն էր կոչվում էր «պրոտոպատրիկիոս»: Ռ. Գիյանը հողվածների շարք է հրապարակել, որոնցում ընդգրկել է Դ դարից սկսյալ մինչև Կոմնենոսների ժամանակաշրջանն ընկած բոլոր պատրիկներին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին վերաբերող հողվածների շարքն առանձին գրքով՝ "Titres et fonctions de l'Empire Byzantin", Variorum Reprints, 1976, No VII-XIV:

Հայկական նախնիներում պատրիկը հիշատակում է Ասողիկը (Ասողիկ, էջ 182) և այն վերաբերում է Հովհաննես Չմշկիկին (տե՛ս նաև էջ 251, 263, 265): Գրիգոր Մագիստրոսն իր ԽԴ թղթում (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 104) նկատի ունենալով Կոստանդին Մոնոմախին, գրում է. «վեստ և պատրիկ և պոտալսպաթար ոսկի մատանի (խրիսովուլ - Յ. Բ.) հինգ իշխանութանս փառս առաքեաց եղբարցս իմ»:

36. Վեստ (Βέστης): Տե՛ս ծանոթ. 2:

37. Մելիտենե (Μελιτηνή) Կապադովկիայի քաղաք, կառուցված Եփրատ գետի մոտ, որը հարևան Կոմագենեի և Սոֆենայի (Օոփքի) սահմանն էր: Գտնվում էր Փոքր Հայքում: Ստրաբոնի ասելով Մելիտենեում էր վերջանում Ամանոս լեռը, իսկ սկիզբը Տավրոս լեռն էր: Պլինիոսը քաղաքի կառուցող էր համարում Շամիրամին:

Քաղաքը խեթական արձանագրություններում հիշատակված է որպես Մելիտա, ասորեստանյան՝ Մելիդ, Մելիդա, Մելիդի: Թեոդոս Ա կայսրը (Դ դարի վերջ) Փոքր Հայքը բաժանեց երկուսի՝ Առաջին Հայք պրովինցիայի (Մեբաստիա կենտրոնով) և Երկրորդ Հայքի՝ Մելիտենե կենտրոնով: Հուսինիանոս Ա-ի վարչական բարեփոխումներից հետո Մելիտենեն դարձավ բյուզանդական Երրորդ Հայք պրովինցիայի կենտրոնը: Մելիտենեի մասին Ժ-ԺԱ դարերում հատուկ տե՛ս F. Tinnefeld, *Die Stadt Melitene*, S. 435-443.

38. Մակեդոնիայի բանակաթեմ (Θέμα Μακεδονίας): Կոստանդին Է Ծիրանածինի (945-959 թթ.) աշխատություններից մեկը «Բանակաթեմերի մասին» խորագիրն է կրում: Արևմտյան բանակաթեմներից երկրորդը

կոչված է «Մակեդոնիայի բանակաթեմ»: Կայսրը տալիս է տեղանվան առասպելական պատմությունը, ապա պատմական շրջանի՝ Փիլիպպոսի ու նրա որդի Մեծն Ալեքսանդրի պատմությունը, և ավարտում ցույց տալով, որ իր ժամանակ այն բաժանված է երկուսի՝ Ա և Բ Մակեդոնիայի, նշում նրա քաղաքները (տե՛ս Costantino Porfirogenito, De Thematibus, p. 86-88):

39. Ինդիկտիոնը (լատ. indictio) տասնհինգ տարվա շրջան էր: Սկսվում էր սեպտեմբերի 1-ից: Որպես եկեղեցում ժամանակի չափորոշիչ հաստատվեց Մեծն Կոստանդինի կողմից 312 թ., իսկ 537 թ.՝ Հուստինիանոս Ա կայսրի: Պաշտոնական փաստաթղթերում և դատարանների արձանագրություններում ժամանակի պաշտոնական չափորոշիչ է: Հայկական աղբյուրներում վկայված է ընդիկտիոն, ինդիկտիոն կամ ինդիքտիոն ձևով: «Վարի որպես սեփականեալ անուն հնգետասանամեայ շրջանի» (Հայկազեան բառգիրք, հտ. Ա, էջ 771):

40. Կրոնոս մոլորակը (լատ. Saturn), հայերեն՝ Երևակ:

41. Ջևաը (լատ. Jupiter), հայերեն՝ Լուսնթագ:

42. Սիլիմբրիա քաղաք (ἄστυ τῆς Σηλυμβρίας): Քաղաք Արևելյան Թրակիայում, Պրոպոնտիսի վրա, Կոստանդնուպոլսից 55 կմ արևմուտք: Ըստ ավանդության կառուցվել է մ. թ. ա. 675 թ.՝ մեգարացիների կողմից: Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Բանակաթեմերի մասին» երկում քաղաքը հիշատակում է Եվրոպայի Առաջին Թրակական բանակաթեմի կազմում (Costantino Porfirogenito, De Thematibus, p. 84):

43. Վլախեռնա (Βλαχέρναι): Կոստանդնուպոլսի նշանավոր պատմական շրջան՝ Ոսկեդջյուրի վրա: Այնտեղ էր գտնվում սբ. Աստվածածինն նվիրված տաճարը, որը հետագա դարերում, սբ. Սոֆիայից և սբ. Առաքելոց վանքերից հետո, Կոստանդնուպոլսի ամենաշատ հարգված տաճարն էր: Վլախեռնայի Սբ. Աստվածածնի տաճարը կառուցել էր Պուլքերիա կայսրուհին (450-453 թթ.): Առաջին անգամ հրո ճարակ դարձավ 1070 թ., վերակառուցվեց Միքայել Է-ի կողմից (1071-1078 թթ.), իսկ երկրորդ անգամ՝ 1434 թ.: 944 թ. հենց այդ տաճարում տեղադրվեց Աբգար թագավորին Քրիստոսի ուղարկած առասպելական վարշամակը:

44. Թերմոպոլիս (բնագրում՝ Θερμόπολις, ճիշտը՝ Θερμοπύλαι, ինչպես Հովհաննես Սկիլիցեսի մոտ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 92): Վերջինս ցույց է տալիս, որ այստեղ «մագիստրոս Նիկեփոր Ուրանոսը ... հիացավ բուլղարների առաջն առնելու համար Թերմոպոլիսում *Ռուբենի կողմից* կառուցված պարսպի վրա»: Տե՛ս Սկիլիցեսի գործում մեր 365-րդ ծանոթագրությունը (էջ 328): Մ.թ.ա. 480 թ. օգոստոսին այստեղ տեղի ունեցավ պարսից արքա Քսերքսեսի բանակների դեմ ճակատամարտ: Հույնական զորքը բաղկացած էր աթենացիներից և սպարտացիներից, որոնց գլխավորում էր նշանավոր Լեոնիդասը:

45. Ռեդեստոս (Ραιδεστός), քաղաք Արևելյան Թրակիայում, Պրոպոնտիսի (Մարմարայի) վրա: Այդ անվամբ առաջին անգամ հիշատա-

կում է Պլինիոսը *Resistos* ձևով: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում պարսպապատվեց Հուստինիանոս Ա կայսեր կողմից (Պրոկոպիոս Կեսարացի, 7, 9, 19-21): Այսօր Թրակիայի թուրքական մասի քաղաք է՝ Թեքիրդաղ անունով:

46. Պրիկոննեսոս (*Προικόννησος*) կղզի Պրոպոնտիսի ծովում: Հաճախ օգտագործվում էր որպես աքսորավայր (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 7, 31, 205):

47. Վատացես (*Βατάτζης*) (արտասանվում է՝ Վատացիս, ազգանվան -ացի ածանցը ոչինչ չի՞ հուշում): Ջորավարը պատկանում էր այդ ազգանունը կրող բյուզանդական բազմաթիվ աստիճանավորների ընտանիքին: Սկիլիցեսը 1047 թ. դեպքերի առնչությամբ հիշում է Ռեդեստոս քաղաքի բնակիչ «ոմն մեծատուն՝ Բատացես կոչվածի՝ *Թոռնիկի ազգականի*» (էջ 151): Քանի որ Թոռնիկն աներկբա հայ է, ապա նրա ազգականը չի կարող այլազգության պատկանել (տե՛ս Հովհ. Սկիլիցես, էջ 151): Հովհաննես Վատացեսը բյուզանդական Նիկիա կայսրության կայսրն էր (1222-1254 թթ.) Այդ ընտանիքին էին պատկանում Անդրոնիկոս Վատացեսն, ով մասնակցեց Իկոնիայի սուլթանի դեմ արշավանքին, պարտվեց ու գլխատվեց սուլթանի կողմից, Վասիլ Վատացեսը մասնակցելով բուլղար-վալախների դեմ պատերազմին, պարտվեց և սպանվեց 1194 թ.: Թեոդորոս Վատացեսը Մանուիլ Ա Կոմնենոս կայսեր օրոք ուղարկվեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության դեմ, պաշարեց ու գրավեց Տարսոնը: Ատտալիատեսի հիշատակած զորավար Վատացեսը զորավար Հովհաննես Վատացեսն է, որը Վասիլ Բ կայսեր մահից հետո զորավար Լևոն Թոռնիկի հետ ապստամբեց Կոստանդին Թ Սոմոմախ կայսեր (1042-1055 թթ.) դեմ: Նրանք պարտվեցին և դատապարտվեցին կուրացման (1057 թ.): Վատացիսների ընտանիքի մասին հատուկ՝ *K. 'Αμάντου, 'Η οἰκογένεια Βατάτζη, σελ. 174-178.*

48. Կիպսելա (*Κύψελα* կամ *Κύψαλα*): Թրակիայի քաղաք: Հուստինիանոս Ա կայսրը վերականգնեց այն, անվանեց Նոր Հուստինիանե և ընդգրկեց Թրակիա բանակաթեմի կազմում: Լոզանի պայմանագրով (1923 թ.) անցավ թուրքերին:

49. Բուլղարոֆիզոն (*Βουλγαρόφυγον*): Արևելյան Թրակիայի հին քաղաք: Հռոմեական շրջանում Հեմինոնտում նահանգի կազմում էր: 812 թ. այն գրավեց բուլղար խան Կրունը: Այդ քաղաքի ավերակները գտնվում են ժամանակակից Դեբելտ գյուղի մոտ (Բուրգասի գավառ):

50. Ատտալիատեսը «սկյուր» ցեղանվան տակ մի շարք քոչվոր ցեղեր է ենթադրում: Նույնպես և Աննա Կոմնենան: Ոչ հազվադեպ ենթադրվում են նաև բուլղարներն ու ռուսները, Դանուբ գետի երկայնքով ապրող ժողովուրդները: Ատտալիատեսը հատուկ նշում է. «բուլղ լեզուներով խոսող (*ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον ἔχουσα πλῆθος*) ժողովուրդներ»: Հմմտ. նաև *Anne Comnène, Alexiade, I p. 179, Cinnamus Epitome Rerum, p. 8, 93. Васильевский, Византия и Печенеги; Плетнева, Печенеги,*

торки и половцы; Литаврин, Болгария и Византия; Каждан, Иоанн Мавропод; Stanescu, Le crise de Bas-Danube.

51. Իստրոն գետը (Ἰστρος ποταμός) Դանուբն է (Δούναβις - Դունավիս): Սկսած մ.թ.ա. Ը դարից այդպես էր կոչվում Դանուբ գետի ստորին հոսանքը: Ավելի հաճախ նշվում է հռոմեական աղբյուրներում: Ատտալիատեսն այն բազմիցս է հիշատակում: Հայտնի է նաև որպես Պարիստրիոն և Պարադունավիս (Παραδούναβις - Դանուբի առափնյա): Անսպասելի կերպով հիշում է Մատթեոս Ուռհայեցին որպես «մեծ գետ, որ ասի Պառասոնայիս (Պարադունավիսի աղավաղված ձևը - Յ. Բ.) (Մատթ. Ուռհ. էջ 237): Պարիստրիոնի բյուզանդական կառավարիչների մասին N. Bănescu, Statthalter der Paristrion. Նույնի Les duchès byzantins de Paristrion: Եվստաթիոս Բոյիլասի Կտակի (1059 թ.) հիշատակարանում որպես կտակի հոգաբարձու նշված է Ահարոն պրոտեղոս Պարադունավիսը (Ἀαρὼν πρόεδρος ... τοῦ Παραδούναβι, P. M. Бартикан, Критические заметки, стр. 26-37.

52. Ռեքտոր (Ρέκτωρ կամ ραίκτωρ, լատ. rector): Զինվորական աստիճան. մտնում էր «հատուկ աստիճաններ» կոչվող (ἀξίαι εἰδικαί) 8-րդ դասի մեջ, որում առաջին տեղում գտնվում էր կայսերահայրը (βασιλεοπάτωρ), իսկ երկրորդում՝ ռեքտորը: Աստիճանն առաջին անգամ հիշատակում է Ֆիլոթեոս ատրիկլինը (նրա մասին՝ Կ. Ծիրանածին, էջ 155): Ռեքտորի իրավասությունը տարածվում էր կայսերական տնտեսության վրա: Նա հանդես է գալիս պրեպոզիտոսի և կուբուկլիոնի անդամների հետ միասին: Նա մասնակցում էր նաև ռազմական արշավանքներին: Տե՛ս J. B. Bury, The Imperial Administrative System, p. 115-116. Ռեքտորին հիշում է նաև Գրիգոր Մագիստրոսը. «Առ հայր Սուբինես յաղագս ոսկի մատանոյն» (խրիստվուլ - Յ. Բ.) ԽԴ թղթում. «զայս արար միևնոյն հոգի ի ձեռն բարեփառ առնս ռեքտաւոնիս և իմոյ ծառայի Բրիստոսի Աստուծոյ» (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 104):

53. Պրեպոզիտոս (πραιπόσιτος, լատ. Praepositus): Կայսեր ներքինապետն ու սենեկապետը (προεστὼς τοῦ βασιλικοῦ κοιτῶνος, προεστὼς τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, τῆς βασιλικῆς οἰκίας μείζων, εὐνοῦχος) Տե՛ս L.Bréhier, Les Institutions, p. 109.

Նա կրում էր նաև «պատրիկի» պատվաստիճան: Հովսեփ պատրիկը նաև պրեպոզիտոս էր, ապա նաև սակեղարիոս: (Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 263, 275): Ռոմանոս Բ-ի օրոք (959-963 թթ.) նա դարձավ սենատոր, նավատորմի ղրումգար, պարակինոմենոս (էջ 277): Ուսումնասիրություններից տե՛ս Guiland, Le Préposite, p. 241-301: Վերահրատարակվել է իր Recherches, t. I, p. 333-380:

54. Վեստարիս (βέσταρχος): Այստեղ Ատտալիատեսը նրան անվանում է Միքայել վեստարիս Դոկիանոս (էջ 34): Հայտնի է Միքայել վեստարիսի մի արձձե կնիքը, որում նա ներկայացված է որպես Վասպուրա-

կանի դուքս Ապոկապ (+ Θεοτόκε βοήθει Μιχαήλ βεστάρχη καὶ δουκὶ Βασσπρακανίας τῷ Ἀποκάτῃ): Cheynet, L'appart de la Sigillographie, p.56. Ատտալիատեսը հիշում է նաև նրա եղբորը, Վասիլ Ապոկապեսին (p. 46, 83): Պատմիչը Միքայելին հիշատակել էր և մի փոքր առաջ, անվանելով դուքս Միքայել Դոկիանոս (p. 9): Վեստարիս պաշտոնը (կայսեր հանդերձապահ) վեստարիսեն ձևով հանդես է գալիս «Եսկուրալի Տակտիկոնում» (971-975 թթ. կամ 979 թ.): Այն բաժնում, որտեղ թվարկվում են կայսեր հետ ճաշին մասնակցող շուրջ 200 հոգի, սրանցից վեցն են՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, կեսարը, նոբելիսինոսը, կուրապաղատը, վասիլեոպատորը (կայսերահայրը) և գոտևոր պատրիկոսին: Երկրորդ շարքում են պրեպոզիտոսը, սևաստոֆորոսը, մագիստրոս-ռեքտորը, մագիստրոսներ, վեստեր, մնացած մագիստրոսները (եթե արժանի համարվեն), ներքինի-պատրիկ-վեստարիսները: Տե՛ս N. Oikonomidès, Les Lists, p. 263. (տե՛ս նաև էջ 292, 299, 300): Ապա և R. Guiland, Recherches, t. I, p. 38, 200, 266, 307: Ատտալիատեսը «վեստարիս» աստիճանով հիշատակում է «իլլիրացիներից» սերող ոմն Նեստորի, որը Իստրոս (Դանուբ) գետի շրջանի Դրիստրայի (Պարիսպորիոն) քաղաքի կատեպան էր նշանակվել: Պատմիչը նրան «սատրապ» է անվանում բայց միաժամանակ և «վեստարիսոս» (էջ 107): Սափրապ ասելով նա հավանաբար «խան» է թարգմանում: Դեպքերը տեղի են ունենում 1074 թ., որոնց մասին տես նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ (էջ 255): Ուսումնասիրություններից մանրամասն տե՛ս B. H. Златарски, История, т. II, стр. 139, 155-159, 162. Ավելորդ չէ նշել, որ բյուզանդական հեղինակների այստեղ հիշվող «սկյուրները» պաժինակ-պեչենեգներն են: Աշխարհի արարչագործության 6567 (1059 թ.) թվակիր Անիում հայտնաբերված Հովհաննես Մոնաստիրիոտեսի հունարեն արձանագրության մեջ հիշյալ անձնավորությունը հանդես է գալիս որպես Ἰωάννης βεστάρχης κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας (Հովհաննես վեստարիս Հայաստանի և Իբերիայի կատեպան): (B. H. Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 19):

55. Ատտալիատեսն այս *Արիանիտեսի* անձնանունը չի նշում: Հովհաննես Սկիլիցեսին հայտնի են այդ մականունը կրող երկու անձնավորություն. 1001 թ. Թեսաղոնիկեի կառավարիչ պատրիկ Դավիթ Արիանիտեսը (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 79), որն իր պաշտոնը վարեց մինչև 1014 թ. (էջ 82): 1015 թ. Դավիթ Արիանիտեսն իր զորքով Ստրումնիցայում կռվում էր բուլղարների դեմ (էջ 85), իսկ 1022 թ.՝ Պելագոնիայի դեմ (էջ 86): Սկիլիցեսը Դավիթ Արիանիտեսին հիշում է որպես «զորավար-ավտոկրատոր», այն է՝ սպարապետ (էջ 88): Բուլղարիայի նվաճումից հետո նրա իրավասության տակ էին Թեսաղոնիկեի, Բուլղարիայի և Սերվիաների բոլոր զինված ուժերը: Սերվիաները որևէ կապ չունեն Սերբիայի հետ: Մեր բնագրում նշվածը հոգնակի հոլովում է, Սերվիաներ: Արևմտյան Մակեդոնիայի քաղաք է, Կոզանի նահանգում: Քաղաքը հիմնա-

դրված է Հերակլիոս կայսեր կողմից է դարի կեսերին, Դանուբ և Սավոս գետերի շրջան իջած սերբերին բնակեցնելու համար: Հիշյալ սերբերը շատ շուտ հեռացան գնացին հին Սերբիա, իսկ Սերվիաները մնացին որպես բերդեր: Ժ դարում այն գրավեցին բուլղարները, բայց շատ չանցած վերագրավեց Վասիլ Բ-ը: Հիշյալ Արիանիտեսն առաջինն էր, որ ստացան այդ պաշտոնը 1018 թ.: Հետագայում գորավար-ավտոկրատորի աստիճանն ստացավ հայազգի Գևորգ Մանիակեսը և ուրիշներ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 327, ծանոթ. 360): Աստիճանի վերաբերյալ տե՛ս Guiland, Recherches, t. I, p.380-404.

Երկրորդ Արիանիտեսի անունը *Կոստանդին* էր: Ուներ մագիստրոսի բարձր աստիճան և 1048 թ. հիշվում է որպես Ադրիանուպոլսի դուքս: Նրան ենթարկվում էին մակեդոնացիների զինված ուժերը (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 165, նաև 168): Սկիլիցեսը փոքր անց մագիստրոս Կոստանդին Արիանիտեսին անվանում է Արևմուտքի արխոնտ (էջ 172): Կոստանդին Արիանիտեսը սպանվեց 1050 թ. պաժինականների դեմ մարտում (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 175):

56. *Պողազրա* (ποδάγρα): Հողատապ հիվանդությունը: Հավանաբար հույն բժիշկ Գաղիանոսի հայերեն թարգմանության մեջ հիշվող «ոտնառութիւնը» (հունարենում պողազրան բաղկացած է երկու բառից՝ պոդ (πούς սեռ. ποδός - ոտք և ագրա (άγρα) ցավ: Հայկազեան բառգիրք, հտ. Բ, էջ 379):

57. Սիդերա վայր (Σιδερά): Նկատի ունենալով Սկիլիցեսի հաղորդումը, թե Էրվեմիոս Ֆրանկոպուլոսը (որին հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին 1062 թ. դեպքերի առնչությամբ՝ «մեծ իշխանն որ կոչեր Փրանգապոլ» (էջ 142): «Սիդերա կոչվող [տեղով] անցավ Հենոս լեռը» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 173), ասել է՝ Բալկան լեռը, բուլղարերեն Ստարա Պլանինա: Խոսքը վերաբերում է Բալկանյան թերակղզուն:

58. Խարիուպոլիս (Χαριούπολις) Թրակիայի բյուզանդական քաղաք, Ռեդեստոսից 45 կմ հյուսիս-արևմուտք: Այստեղ պաժինականների դեմ տեղի ունեցավ երկու ճակատամարտ: Առաջինում (1052 թ.) բյուզանդական բանակը զլխավորում էր Նիկեփոր Բրիեննիոսը: Երկրորդում (1095 թ.) պաժինականների դեմ դուրս եկավ Ալեքսիոս Կոմնենոսն ու ծանր պարտություն կրեց: 1357 թ. քաղաքը գրավեցին թուրքերը: Այժմ կոչվում է Խայրեմբուլու:

59. Խալկիդա (Χαλκίς (Χαλκίδος) քաղաք Մակեդոնիայում:

60. Արկադիուպոլիս (Ἀρκαδιούπολις). (այժմ Լուլե Բուրգազ՝ քաղաք Արևելյան Թրակիայում: Անվանումը պարտական է Թեոդոս Մեծի որդի Արկադիոսին: Հենց այստեղ 970 թ. Հովհաննես Ա կայսրը պարտության մատնեց պաժինականներին: Ե դարում եպիսկոպոսություն էր: Նրա եպիսկոպոսները մասնակցեցին Գ և Դ Տիեզերական ժողովներին:

61. Ռենտակիոն լեռ (Ρεντακίου βουνόν):

62. Տոպլիցոս (Τοπλιζός): Հովհաննես Սկիլիցեսի մոտ՝ Տոպլիցա: Վերջինիս համաձայն «Էբրոսի մոտ գտնվող բերդ է» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 177): Էբրոսը Դանուբից հետո Բալկանների խոշորագույն գետն է: Սկիզբ է առնում Բուլղարիայի հարավարևմտյան Ռիլա սարից և կոչվում Մարիցա: Հոսում է Ֆիլիպուպոլսի (Պլովդիվ) միջով: Ոչ Սկիլիցեսի, ոչ Ատտալիատեսի հաղորդածներից հստակ չէ Տոպլիցոսի տեղադրությունը: Կ. Իրեչեկի ենթադրությամբ ժամանակակից Խասկովոյի մոտ էր գտնվում (Златарски, История, стр. 105, ծան. 2):

63. «Բուլղարների սատրապ» (ὁ τῶν Βουλγάρων σατράπης): Ատտալիատեսն այդպես է անվանում Վասիլ վանականին, Բուլղարիայի կառավարչին ու կայսեր տեղակալին (1048-1049 թթ.): Կեկավմենոսի երկում նա կոչված է «Բուլղարիայի προνοητής» («հոգաբարձո՞ւ»): Προνοητής տերմինի մասին մանրամասն տե՛ս Литаврин, Болгария и Византия, стр. 245. Գրիգոր Բակուրյանի «Տիպիկոնում» (Ֆիլիպուպոլսի վանքի «Կանոնադրության» մեջ, գլուխ Բ, 5, նաև գլ. 36) հիշվում է այդ պաշտոնը կրողի անունը՝ ոմն Վարդան: Բուլղար անվանի միջնադարագետ Վ. Ն. Ջլատարսկին հղելով Ատտալիատեսին, չգիտես ինչու «սատրապ» բառն «ուղղում է» ἀρχηγός, և թարգմանում «управитель»: Ատտալիատեսն ամենայն հավանականությամբ «սատրապ» է թարգմանում «խան»-ը, որը բուլղար առաջնորդների տիտղոսն էր (Տե՛ս Златарски, История, том II, стр. 108, прим. 1):

64. Կլեյսուր (հուն. κλεισοῦρα): Նշանակում է պաշտպանության համար նեղանցք, ամրացված վայր: Բառն առաջին անգամ հանդիպում է Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ: Սվիդասի «Բառարանում» ասված է, թե հռոմայեցվոց լեզվով կլեյսուր են կոչվում անցումների ամրությունները: Աննա Կոմնենայի «Ալեքսիականում» տրվում է հետևյալ բացատրությունը. «Կիրճ, որ ռավկորեն կլեյսուր է անվանվում»: Բյուզանդական շրջանում նշանավոր էին Ֆիլիպուպոլսի և Սոֆիայի միջև «Կայսերական» կամ «Բուլղարական» կլեյսուրը, և հինգ ուրիշներ: Բառը հանդիպում է ալբաներեն, սերբերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, բայց և հայ աղբյուրներում: Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանում (հտ. Բ, էջ 602) տրվում է հետևյալ բացատրությունը. «լեռան կապան, կիրճ և այնտեղ շինուած բերդ»: Հղում է Խորենացի, Բ, Ը, Ասողիկ, էջ 192, Սամվել Ամեցի, էջ 49:

65. Պրեսլավ (բնագրում՝ Μεγάλη Πραισθαλάβα): Մեծ Պրեսլավան 822 թ. հիմնադրված բուլղարական երկրորդ մայրաքաղաքն էր: Առաջինը Պլիսկան էր: Այդ երկու մայրաքաղաքներում Թ դարի ընթացքում, սկզբում խան Կրումը, ապա Օմուրտագը մոնոլմենտալ շենքերի մեծ շինարարություն ծավալեցին, որոնցից պահպանվել են Մեծ պալատի և Փոքր պալատի ավերակները Պլիսկայում և պալատի ու պարիսպների ավերակները Պրեսլավայում: Այդ շենքերի ճարտարապետությունը շատ է հիշեցնում հայկական մոնոլմենտալ շենքերի ճարտարապետությունը

(Ներսես Գ կաթողիկոսի պալատական շենքը Չվարթնոցում, Դվինի և Արուճի պալատները, Երեբունյի բազիլիկան և այլն): Ա. Լ. Յակոբսոնի կարծիքով դրանք կրում են հայկական ճարտարապետության ազդեցությունը և, հավանաբար, բուլղարական այդ շենքերի շինարարության վրա աշխատել են հայ և ասորի ճարտարապետներ: А. Л. Якобсон, К изучению болгарской архитектуры, стр. 195-206.

66. *Արևելյան Իբերիա* (πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον τοῖς ἰβηρικοῖς ὁρίοις): Այդպես է հեղինակը կոչում, քանի կա մահ Արևմտյան Իբերիան՝ Իսպանիան: Հայտնի է «Մանագլետրտի և Ներքին Իբերիայի կուրատորը» (Տե՛ս Степаненко, Михаил Катафлор: Խոսքը Տայքին է վերաբերում, քանի որ Սկիլիցեսը նրա իշխանին *Դավիթ* է անվանում, ով հենց Տայքի Դավիթ կուրապաղատն է: Իբերիա բանակաթեմը կազմավորվեց 1020 թ.: Նրա մեջ, բացի Տայքից, մտնում էին հայկական այլ տարածքներ, ինչպիսիք են Կարինը, Հարքը, Ապահունիքը, Բասյանը և այլն: Որ հեղինակն այստեղ Իբերիայի տակ ընդհանրապես Հայաստանը նկատի ունի, հաստատվում է Ատտալիատեսի հետագա շարադրանքից, որտեղ ասված է. «Այլազգիների (սելջուկների - Զ. Բ.) նման փրվածությունը և հռոմեական իշխանության հպատակների կոտորածը բացատրվում է *Իբերիայում և Միջագետքում* (Մեսոպոտամիա բանակաթեմում - Զ. Բ.) մինչև Լիկանոդոս և Մելիտենե և սրանց մոտակայքում բնակվող *հերետիկոս հայերի*, Նեստորի հրեադավան և Անգլուխների դավանանքը պաշտողների դեմ ուղղված Աստծո ցասման արտահայտություն: Այդ շրջաններում նման չարափառությունը լայնորեն տարածված է»: Վրաստանը բացառվում է, քանի որ դրա բնակչությունը հույներին համադավան՝ քաղկեդոնականներ են: Բացի այդ, Ատտալիատեսը Թեոդոսուպոլիս-Կարինի մոտ «իբերական գյուղեր» է հիշում: Այստեղ ի՞նչ վրացական գյուղեր: Գալով Մելիտենեին, նկատենք, որ դեռևս Հուստինիանոս Ա կայսրը իր 31-րդ Նովելայում արձանագրում է. «Կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ Հայք էր կոչվում: Կենտրոնը հիմ, Երևելի *Մելիտենե* քաղաքն է» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 304): Լիկանոդոսը ևս ոչ մի դեպքում չի տեղադրվում վրաց Երկրի սահմաններում: Սկիլիցեսը Լապարան նույնացնում է Լիկանոդոսի հետ և այն համարում Կապադովկիայի մի մասը (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 59): Լևոն Սարկավազը գտնում է, որ Լապարայի դաշտը «Հայոց Երկրի սահմանն է» (Leonis Diaconi Caloënsis Historiae, p. 169): Լիկանոդոսը Ասողիկը հիշում է. «Լիկանդիոն աշխարհ» ձևով (Ասողիկ, էջ 175): Կամրջածորի հայտնի մենաստանը գտնվում էր «յաշխարհին Լիկանդիացուց» (տե՛ս Յովսեփեան, Յիշատակարանք ծեռագրաց, հտ. Ա, էջ 171): Լիկանոդոսի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի մասին տե՛ս Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale, Rapports II, p.83-85.

67. Ասորիքի զորավար Լիխուդեսը (անունը՝ Կոստանդին) սինկլետոսի պրոեդրոս և պրոտովեստիարիոս (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 204) նախկինում (մինչև 1055 թ.) նաև պարադինաստևոն էր (էջ 181): Հետագայում ընտրվեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1059-1063 թթ.): Պատմիչի ասելով, «նա կայսերական ու քաղաքական գործերում մեծ անուն վաստակած մարդ էր՝ Կոստանդին Մոնոմախի օրերից սկսած մինչև այդ ժամանակները» (տե՛ս Հովհ. Սկիլիցես, էջ 205 և հտ.): Նրան բարձր է գնահատում նաև Միքայել Պսելլոսը (Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, τόμ. Β', σελ. 306):

68. Հիշյալ Լիպարիտին գիտե Մատթեոս Ուռհայեցին. «գային իշխանքն Զոռոմոց յօգնութիւն Միխայլին (Միքայել Ծերունին, 1056-1057 թթ. – Հ. Բ.) Պիզղոմիտն և Լիպարիտն (էջ 124)» Սկիլիցեսը քաջագիտակ է Լիպարիտի պարտվելուն և գերվելուն (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 161-162), տմնտ. նաև Վարդան Բարձրբերդցի, էջ 133-134): Ստեփանոս Օրբելյանը Լիպարիտին Օրբելյան է համարում և ցույց տալիս, որ բյուզանդական կայսրը թուրքերի վտանգի առաջն առնելու համար 1049 թ. հայերից ու վրացիներից զինական օգնություն է խնդրում, Վրաց Դավիթ և Կարսի Գագիկ թագավորները համոզում են «զբաշն անպարտելի՝ զԼիպարիտն Օրբելեանց գնալ և խառնիլ ի զօրն Յունաց և ընդդիմանալ մարտին եկելոյ» (Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 374): Պատմիչը քիչ անց գրում է. «իսկ անիծեալ և տիրասպան ազատքն վրաց երկուցեալ յահագին զօրութենէ նորա. և խորհուրդ առեալ ընդ դեղեպուլ զօրագլուխսն Լիպարտի. «և յանկարծակի հատին զջիլ երիվարին նորա. և ընկեցին յերկիր զԼիպարիտն: Եւ ի մէջ առեալ բազմութեանն սպանին զնա ի տեղւոջն...» (էջ 376-377):

69. *Մանազկերտ* (Ատտալիատեսի և բյուզանդական այլ հեղինակների մոտ՝ Μανζικέρτ, որ հայերեն Մանժկերտի հունարեն արտասանությունն է): Քաղաք Մեծն Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառում, որի կենտրոնն է եղել: Հովհաննես Սկիլիցեսը, 1071 թ. ճակատամարտի առնչությամբ հիշատակելով քաղաքը, ցույց է տալիս, որ «Մանժկերտը հարթ տարածության վրա է գտնվում, պարսպապատված է երեք շարք պարիսպներով և ներսում ունի հորդառատ աղբյուրներ» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 168): Հայաստանի համար քաղաքի նշանակության մասին վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին, հիշատակելով Արճեշի բնակչության կոչը՝ Տուղրիլ սուլթանին, թե «Ո՛վ աշխարհակալ սուլտան, երբ և ա՛ռ զքաղաքն Մանժկերտ, և յայնժամ մեք և ամենայն աշխարհն Հայոց քեզ լիցուք ի ծառայութիւն» (Մատթ. Ուռհ., էջ 118): Նրանց կոչին, ինչպես պարզվեց, ականջալուր եղավ Ալփ Արսլան սուլթանը, Տուղրիլի եղբայրը. «ի սոյն ամի (ՇժԹ - 1070 թ.) շարժեալ և որպէս զգետ յարուցեալ Աբասլան սուլտանն եղբայր Տուղրիլ սուլտանին և անթիւ բազմութեամբ խաղայր գայր և հասանէր իբրև զամպ ուռուցեալ միգով անօրէ-

նութեան յաշխարհին Հայոց բազում կոտորածիւ և արեան հեղմամբ և իջեալ ի վերա Մանժկերտոյ. և առ ի չգոյէ պահապանաց քաղաքին՝ յաւուր միում առաւ զքաղաքն Մանժկերտ, վասն զի փախեան Հռոմոց պահապանքն» (էջ 194):

Արիստակէս Լաստիվերտցիին վերոհիշյալ դեպքերին նվիրել է իր աշխատության 25-րդ գլուխը՝ «Յաղագս թագաւորին Յունաց, որ ի թագաւորէն Պարսից ձերբակալ եղև» վերտառութեամբ (Արիստ. Լաստ., էջ 137-141): «Պարսից (իմա՝ թուրքաց) թագաւորին» նա անվանում է Ալբասլան» (էջ 140):

Բյուզանդական աղբյուրներից Մանազկերտի ճակատամարտի մասին վկայում է դեպքերին նույնպես ժամանակակից պատմիչ Միքայել Պսելլոսը: Նա սուլթանի անունը չի տալիս, պարզապես նրան անվանում է «սուլտան, պարսիկների կամ քրդերի թագավոր» (ὁ σουλτάν, ὁ τῶν Περσῶν ἢ Κούρτων βασιλεύς,.) (Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, τόμ. Β', σελ. 404): Մանազկերտի ճակատամարտի մասին արաբական աղբյուրների տվյալները տես՝ С. Cahen, La campagne de Manzikert, Byzantion, IX, 1934.

70. Բյուզանդագետ Ա. Կաթղանն Ապուքապների ընտանիքը զետեղել է իր «Армяне» գրքի 2-րդ՝ «Այսպես կոչված հայ-իբերական ընտանիքներ» գլխում: Բայց Մատթեոս Ուռհայեցին ցույց է տալիս, որ 1065/6 թ. Վասիլ Ապուքապը գերությունից վերադարձավ «առ Ապուքապ հայրն իւր ի յՈւռհա, և հայրն և *ամենայն ազգն իւր* լցան ցնծութեամբ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 152-153): Ա. Կաթղանը Մատթեոս Ուռհայեցու մի այլ, իր կողմից սխալ հասկացված փաստի հիման վրա՝ «իշխանն *Հռոմոնց* Վասիլն՝ որդին Ապուքապայ» (էջ 119) ընդգծված բառը մեկնաբանում է իբր Ուռհայեցին «Վասիլին ուղղակի *հռոմայեցի* (romeem) է անվանում» (էջ 68): Սակայն «իշխանն հռոմոնց» ամենևին էլ «հռոմ» (հույն) չի նշանակում, այլ Հռոմայեցվոց՝ Բյուզանդական կայսրության իշխան: Հարց է ծագում նաև, որտե՞ղ են այստեղ «*հայ-իբերական*» ընտանիքին պատկանող Ապուքապները: Ուռհայում ի՞նչ «իբերական (վրացական) ընտանիք: Մատթեոս Ուռհայեցին Վասիլ Ապուքապին հիշատակում է 1054 թ. դեպքերի առնչությամբ: Նրան նա Մանժկերտ քաղաքի «զօրապետ» է համարում, «այր բարի և աստուծապաշտ» (էջ 122): Հայտնի են Վասիլ Ապուքապի Բուլղարիայում հայտնաբերված բազմաթիվ արձձե կնիքներ, որտեղ նա հանդես է գալիս որպես Ἀποκάτης Βασίλειος βεστάρχης καὶ κατεπάνω Βασπρακανίας («Վասիլ Ապուքապ վեստարիս և Վասպուրականի կատեպան»: 1064-1065 թթ. կրում էր մագիստրոսի, պրոտովեստի և դքսի աստիճաններ (Йорданов, Печати, стр. 124-128): Փոքր Ասիայում գործունեություն ծավալած բյուզանդական բազմաթիվ քաղաքական և զինվորական անձնավորություններ, այդ թվում և հայազգի, նշանակվել էին Բալկաններում (մեծամասամբ Բուլ-

ղարհայում) ծառայելու, և պատահական չէ, որ հիշյալ տարածքներում հայտնաբերվում են նրանց արձնե կնիքները:

Նշանավոր էր Տայքի Դավիթ կուրապաղատի (+1000 թ.) նախկին «վրանապահ» Ապուքապը, որը 1030 թ. մասնակցեց Ռոմանոս Գ կայսեր կողմից արաբների Ազազ բերդի՝ «մերձ ի Հալպ քաղաք» (Մատթ. Ուռհ, էջ 57) պաշարմանը: Ռոմանոս կայսրը նշանավոր Գևորգ Մանիակին, Ուռհայի կառավարչի պաշտոնից ազատելով, «տայ գլուհա Ապուքապայ վրանապահուն Դաւթի կուրապաղատին» (Մատթ. Ուռհ., էջ 64): Բոլոր փաստերը վկայում են, որ Վասիլ Ապուքապը հենց այս Ապուքապի որդին էր:

Վասիլ Ապուքապին հիշում է նաև Արիստակես Լաստիվերտցին, առանց նրա ազգանունը տալու: «Իսկ Վասիլն՝ որ քաղաքին («որ կոչի Մանազկերտ», էջ 84) իշխանն էր» (էջ 94): «Իսկ իշխանն որ ուներ զհոգ վերակացութեան քաղաքին, քանզի էր այր *բարեպաշտ* էր (հայադավան պատմիչը ոչ մի դեպքում քաղկեդոնական վրացուն «բարեպաշտ» չէր անվանի - Յ. Բ.), զամենակալն Աստուած կարդայր յօգնականութիւն» (էջ 90):

Ինչպես կտեսնեք ստորև, մագիստրոս Վասիլ Ապուկապեսն ու մագիստրոս Նիկեփոր Բոտանիատեսը Իստրոս (Դանուբ) գետի ավազանի քաղաքների կառավարիչն էին, և մարտնչելով ուզերի դեմ, պարտվեցին ու գերվեցին: Վասիլ Ապուքապի գերվելու մասին գիտե նաև Մատթեոս Ուռհայեցին: 1065 թ. «զօրք Ուզացն սրով յարծակեցան զհետ մեծաւ կոտորածով և կալան զՎասիլ զօրապետն Հռոմոնց և տարան զնա ի գերութիւն յաշխարհն իւրեանց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 152): Հենց այստեղից Վասիլ Ապուկապեսը 1065/1066 թ. գերությունից վերադարձավ Ուռհա:

1059 թ. շարադրված Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակում ասված է, որ կազմողը կտակի խնամակալ է նշանակում «պայծառափայլ մագիստրոս տեր Վասիլիոսին և նրա հարազատ եղբայր հռչակավոր *վեստարխոս Փարեսմանեսին*» (Բարթիկյան, Բոյիլասի կտակը, էջ 419):

Ս. Վրիոնիսը, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակի անգլերեն թարգմանիչը, վստահաբար ընդգծում է, որ մագիստրոս Վասիլիոսը նույն Վասիլիոս Ապուկապեսն է, իսկ կտակում հիշատակված Վասիլի եղբայր վեստարխոս Ֆարեսմանը նույն վեստարխոս Ֆարեսմանես Ապուկապեսն է, ով 1069 թ. Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր կողմից նշանակվեց Հիերապոլիս քաղաքի զորավար (S. Vryonis, *The Will. Նաև՝ P. Lemerle, Le Testament*, p. 15-63):

Արձնե կնիքների այլ հավաքածուներում Վասիլ Ապուկապեսը հանդես է գալիս նաև որպես *πρόεδρος καὶ δοῦξ 'Εδέεσσης* (Եդեսիայի պրոտեդրոս և դուքս), *πρωτοπρόεδρος καὶ δοῦξ 'Εδέεσσης* (Եդեսիայի պրոտոպրոտեդրոս և դուքս), *πρωτονοβέλλισιμος καὶ δοῦξ 'Εδέεσσης* (Եդեսիայի պրոտոնովելլիսիմոս և դուքս), *Йорданов, Печати, стр. 127*):

Մեռավ 1088 թ. և թաղվեց սբ. Գևորգ Գոտևորի եկեղեցում (Մատթ. Ուռհ., էջ 222-223):

Մատթեոս Ուռհայեցին ևս հիշատակում է Վասիլ Ապոկապեսին: Նա գրում է. «... Իսկ ի հասանել թուականութեանս Հայոց յամս ՇԺԴ (1065 թ.) ի յաւուրս Տուկծին՝ Հռոմոնց արքային՝ շարժեցաւ պատերազմ մեծ ի յաշխարհն յարևմտից ի յազգէն Ուգաց: Եւ զօրաժողով արար թագաւորն Տուկիծ զամենայն ազգն Յունաց և զօրս Հայոց աշխարհին և կացոյց զօրագլուխ զմեծ իշխանն Հռոմոնց զՎասիլն զորդին Ապուքապայ» (մատթ. Ուռհ., էջ 151): Ատտալիատեսի աշխատության հրատարակիչը լուրջ սխալ է բաց թողել: Նա գրում է. *μαγίστρου βασιλέως τοῦ Ἀποκάπη* (p. 83), այսինքն «կայսեր (թագավորի) մագիստրոս Ապոկապի», երբ խոսքը *βασιλέως*-ի (թագավորի) մասին չէ, այլ *Βασιλείου*, Վասիլի: Հրատարակիչը մոռացել է, որ Ատտալիատեսի աշխատության 46-րդ էջում գրված է. *Ῥωμαίων ἡγεμῶν Βασίλειος, οὗτος ὁ ἐπικεκλημένος Ἀποκάπης*, այն է «Հռոմայեցիների Վասիլ զորավարը, մականունը Ապոկապես»: Վասիլ Ապոկապեսի (և ընդհանրապես Ապոկապեսների ընտանիքի մասին) տե՛ս Alexis Savvides, *On the Armenian-Georgian Family of Apokapes*, p. 96-104): Վասիլ Ապոկապեսի մասին՝ էջ 98-103: Վերջինիս եղբայր՝ վեստ (և վեստարիս) Փարեսման Ապոկապեսի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 104:

71. Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր սեռական հարցերում անզուսպ լինելու մասին գիտե անգամ Արիստակես Լաստիվերտցին: Մոնոմախը, գրում է նա, «միշտ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, զաղբիս մեծացուցաներ, և զգանձս, զոր ի հարկաց ամենայն աշխարհաց ժողովէր, զոր պարտ էր ի պէտս հեծելոց բաշխել և բազմացուցանել հեծելազօրս ընդդէմ թշնամեաց՝ զոր զաշխարհս ի խաղաղութեան կարէին պահել յաղթելով թշնամեացն, ... սա զգանձսն զոր ժողովէր, ի *բոզից ծախսն վճարէր*, և ոչինչ ցաւեր նմա աշխարհի աւերումն. քանզի այնքան *պոռնիկ և բոզասէր էր*՝ մինչզի Կոստանդնուպօլսոյ կանամբքն չյագեցաւ, այլ ի հեռաւոր աշխարհաց տայր ածել կանայս, և զօրն ամենայն նոքօք վարանէր» (Արիստ. Լաստ., էջ 95): Նշենք, որ «Մոնոմախ» մականվան ճիշտ թարգմանությունը տվել է Գրիգոր Մագիստրոսը իր *ԽԴ* թղթում. «Կոստանդինոս արքայ, Մաւնաւմախն անուանեալ, այսինքն *միամարտիկ*» (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 104):

72. Ատլանտյան սյուներ (*Ἀτλαντικοὶ κίονες*): Հավանաբար նույնանուն են «Հերակլյան սյուների» հետ, այն է Զիբրալտարի: Հունական հին առասպելաբանության համաձայն Ատլասը Տիտաններից մեկն էր, Յաբետոսի և Կլումենա հարսի (*νύμφη*) որդին, Պրոմէթէսի եղբայրը: Ատլասը, որպես Տիտանների պարագլուխ (*ἀρχηγός*), Օլիմպոսի աստվածներից պատերազմ հայտարարեց: Նրանց Ձևսի հաղթելուց հետո Տիտանները Տարտարոս ուղարկվեցին, ուր նրանց հսկում էին սարսա-

փազդու Հարյուրձեռնյանք: Ձևը երկրի վրա թողեց միայն Ատլասին, նրան դատապարտելով հավիտյանս իր ուսերի վրա կրելու երկինքը (Οὐρανός), կամ այն բարձր *սյունը*, որն իր վրա պահում էր երկինքը:

73. Սեկրետիկոս (σέκρετικός): Ըստ *ատրիկլին* Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոնի» (Գահնամակի), որն ամբողջությամբ տեղ է գտել Կոստանդին Ծիրանածինի «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ, որպես Բ գրքի 52-53-րդ գլուխներ, 60 աստիճանավորները բաժանվում են յոթ կարգի: Չորրորդ կարգում են *սեկրետիկոսները* (Կ. Ծիրանածին, էջ 155-156): Նրանց մասին տե՛ս Oikonomidès, Les Lists, p. 89, 103: Նաև Guillard, Recherches, t. I, p. 158.

74. *Պրոտևոն* (πρωτεύων). Թարգմանաբար նշանակում է «առաջավոր»: Պաշտոնը հիշվում է Թեոփիլոս կայսեր ժամանակներից (829-842 թթ.): Ուսպենսկու «Տակտիկոնում» (Կանոնադրություն) (842-843 թթ.) հիշվում են Կլիմատայի (Խերսոնի շրջան) զորավարն ու Խերսոն քաղաքի իշխանները (արխոնտները), որոնք այլ աղբյուրներում հայտնի են որպես *պրոտևոն* և «քաղաքի հայրեր» (տե՛ս Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p.353):

75. *Ավգուստա* (Αὐγούστα) «կայսր (Imperator – Αὐτοκράτωρ) բառի հոմանիշն էր Ավգուստոս (Օգոստոս), իսկ «կայսրուհի» բառի հոմանիշը՝ Ավգուստա: Ավգուստոսը (Augustus) պատվավոր տիտղոս էր, տրվում էր հռոմայեցի կայսրերին, իսկ հետագայում նաև բյուզանդական: Նշանակում է «պաշտելի», «սրբազան»: Առաջին անգամ մ.թ.ա. 27 թ. հռոմայեցիների սենատն այդ տիտղոսը շնորհեց Գայիոս Հուլիոս Կեսար Օկտավիանոսին: Հունարենով լատիներեն «Ավգուստոսը» թարգմանվում է «Սևաստոս»: Հետագայում «Ավգուստա» տիտղոսը շնորհվեց նաև կայսեր կնոջը, ապա նաև դստերին ու այլ ազգականներին: Ինչ վերաբերում է «ավգուստային (իգական), այն առաջին անգամ կտակով Օկտավիոս Ավգուստոսի կողմից շնորհվեց իր երրորդ կնոջը՝ Լիվիա Դրյուսիլլային: «Ավգուստա» տիտղոսը պահպանեցին նաև բյուզանդական կայսրերը:

Թեոդորա Ավգուստան (Ծիրանածին - 1055-1056 թթ.) Կոստանդին Ը կայսեր դուստրն էր: Կայսեր մահից (1055 թ.) քիչ առաջ սինկլետոսի կողմից Թեոդորան ճանաչվեց միապետ, քանի պահպանում էր Ավգուստայի և կայսրուհու տիտղոսը: Մահացավ 1056 թ. օգոստոսի 3-ին: Նրանով վերացավ գիտության մեջ «Մակեդոնական» հորջորջված հարստությունը: Թեոդորան մահվան մահիճում հավանություն տվեց, որ իրեն հաջորդի մի զառամյալ ծերունի, Միքայել Զ Ստրատիոտիկոսը (1056-1057 թթ.), որը պիտի կատարեր կայսրուհու իշխանավորների կամքը: Միքայել Ստրատիոտիկոսը բյուզանդագետ Ա. Վոզտի դիպուկ արտահայտությամբ «պիտի դողդոջուն ձեռքով իր ստորագրությունը դնել Մակեդոնական տան պատմության վերջին էջի վրա»:

Թեոդորա կայսրուհուն գիտե Մատթեոս Ուռհայեցին. «ի թուակա-
նութեանս Հայոց ամի ՇԴ (1055 թ.), գրում է պատմիչը, մեռանէր թա-
գաւորն Հռոմոնց Մոնոմախն ... և թագաւորեաց փոխանակ նորա քենի
նորա *Կիւրա Թողոռն*, այն որ անուանեցաւ Ելէխտօռ» (Մատթ. Ուռհ., էջ
122): Պատմիչը գովասանական խոսքերով է նրա մասին արտահայտ-
վում. «զամենայն բանդարգեալս հրամայեաց ազատել. և սա եհան ի
բանտէն զիշխանսն Հայոց զորդիսն Հաբելի՝ զՀարպկանն եղբարսն,
եհան ի կղզւոյն և մեծաւ փառաւորութեամբ արծակեաց զնոսա ի հայ-
րենի աշխարհն իւրեանց ի բերդն Արկնի» (էջ 122): «Կիւրա» (հունարեն
κυρά) նշանակում է «տիրուհի»: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս
Հովհաննէս Սկիլիցեսի մոտ:

76. Միքայել Զ կայսր: Ըստ Հովհաննէս Սկիլիցեսի՝ Միքայել Ծե-
րունի, (21 Օգոստոս 1056 թ. 31 օգոստոս 1057 թ.): Կոչված է նաև
Ստրատիոտիկոս: Մատթեոս Ուռհայեցին նրան անվանում է «Միխայլ
ալևորն զամիսս եւթն» (Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 123): Իր թագավորության
սկզբում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմի մասին պատմի-
չը մանրամասն գրում է, որ Միքայել կայսեր դեմ հանդես եկավ Իսահակ
Կոմնենոսը, ով և նրան հաջորդեց բյուզանդական գահի վրա: Մատթեոս
Ուռհայեցին գրում է. «Բայց աւերումն և յափշտակութիւն բազում եղև
յերկիր յայնմ ամին, զի Կոմանոսին (Կոմնենոսի - Հ. Բ.) դեհն և Միխայլին
միմեանս աւերէին» (էջ 124): Հետաքրքիր է Մատթեոս Ուռհայեցու վկա-
յութիւնը, թե «զային իշխանքն Հռոմոնց յօգնութիւն Միխայլին՝ Պիզզօ-
նիտն (Դիոգենէս Պեգոնիտը - Հ. Բ.) և Լիպարիտն» (էջ 124):

Թեոդորա թագուհու և Միքայել կայսեր մասին գրում է նաև Արիս-
տակէս Լաստիվերտցին. «Իսկ թագուհւոյն կալեալ զթագաւորութիւնն
ամս երկուս, և հասեալ ի խորին ծերութիւնն, հիւանդացաւ զհիւանդու-
թիւն, որով և մեռաւ իսկ» (Արիստ. Լաստ., էջ 103): Նախապէս նա «հրա-
մայէ զոմն ածել ի գլխաւորաց քաղաքին Միխայիլ անուն, որ իւր հա-
րանցն ժամանակաւ լեալ էր ի պաշտօնէից պալատանն, այր հասակաւ
խոնարհեալ յալիս, և ընչաւետ յոյժ: Եւ կացուցանէ զնա թագաւոր հաւա-
նութեամբ քաղաքին» (էջ 103):

77. Բնագրում *lacuna*, բաց տեղ, պակասություն:

78. Պարադիմաստուն (*παράδειγμα*): Համապատասխանում է
ժամանակակից պրեմիեր մինիստրի պաշտոնին: Մանրամասն տե՛ս Beck
"Der Ministerpräsident", S. 309-338.: Տե՛ս նաև Guiland, Recherches, t. I, p.
341:

79. Իսահակ Կոմնենոս: Մագիստրոս, ստրատոպեդարխ, ապա
Իսահակ Ա կայսր (1057-1059 թթ.): Նրա մասին տե՛ս Հովհաննէս Սկիլի-
ցեսի Շարունակողի պատմական երկում՝ «Համառոտություն պատմու-
թյանց՝ սկսյալ նախկինում գեմիկոնի (պաշտոնը վարած) Նիկեփոր կայ-
սեր սպանությունից մինչև Իսահակ Կոմնենոսի թագավորելը»: Տե՛ս Հով-

հաննես Սկիլիցեսի աշխատության էջ 188-190, 192-199, 303, 207-257: Սերուն էր Պափլագոնիայի Կաստամոն (Castrum Comneni), (այժմ Կաստամոնլու՝ Թուրքիայում) վայրից, որն իր կալվածն էր: Նրան կայսր հռչակեցին հենց այստեղ: Գահ բարձրացավ Միքայել Ծերունուն բռնի տապալելուց հետո: Դավադրությունը գլխավորողներից մեկը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Ա Կերուլարիոսն էր (1043-1058 թթ.): Սկիլիցեսի Շարունակողի ասելով «Բուլղոսն միանգամայն պարզ դարձավ, որ պատրիարքը ոչ միայն մասնակից էր [Միքայել Ծերունի կայսեր դեմ նյութված] ապստամբությանը, այլև հիմնական նախաձեռնողը» (էջ 198): Այդ մասին գիտե և Արիստակես Լաստիվերտցին, որի երկի մի գլուխը վերնագրված է. «Թագաւորութիւն Կոմիանոսի» (Արիստ. Լաստ., էջ 112): Նա գրում է վերջինիս և կայսր Միքայել Ծերունու կողմնակիցների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին, որի ժամանակ «յաղթեաց զօրն Կոմիանոսին: Եւ քանզի՝ պատրիարքն ի կողմն Կոմիանոսին էր, զբազումս ի գլխաւորաց քաղաքին [Կոստանդնուպոլսի] միաբանեաց ընդ ինքեան. և տարեալ ի ներքս զԿոմիանոս, թագաւորեցուցին: Եւ զՄիխայլն արեղայ արարեալ, ի կղզի անցուցին» (էջ 112):

Հիշյալ իրադարձությունների մասին ավելի հանգամանալից վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին: Նա գրում է. «Յայնժամ իշխանքն, որ ի պաղատն էին, իբրև տեսիմ զամենայն կատարած բարկութեանս և զայնչափ արեանցն հեղմունսն, խորհեցան տալ զաթոռ թագաւորութեան ի Կոմանոսն, և վասն զի մեծ սուգ էած առ հասարակ ազգին Յունաց. և յայնժամ ելեալ պատրիարզն և ամենայն իշխանքն Կոստանդնուպոլսի առ Կոմանոսն և արարին ընդ նմա բազում երդմունս և տարան նստուցին զնա յաթոռ թագաւորութեանն Հռոմոց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 124): Մատթեոս Ուռհայեցին տալիս է մանրամասնություններ, որոնք չեն հանդիպում անգամ բյուզանդական աղբյուրներում: Նրա ասելով «հրամայեաց թագաւորն Կոմանոս դեկան (դրամ - Հ.Բ.) զարկանել յիր անուն և զթուրն հանել ի վերայ ուսոց իւրոց, եթէ «թրով առի զաթոռ թագաւորութեանս» (էջ 125):

Իսահակ Կոմնենոսի մասին մանրամասն խոսում է նաև Միքայել Պսելլոսը (հտ. Բ): Ի միջի այլոց, ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, 1026 թ. «Կոմիանոս ոմն» (իմա՝ Կոմնենոս - Հ. Բ.) այր քաջ և պատերազմասեր, զոր կացուցեալ էր եղբայր նորին՝ տէր գաւառին Վասպուրականի» (էջ 40):

80. Հիշյալ Բրիեննիոսը (Βρυέννιος) (անունը տվյալ տեղում նշված չէ) պատկանում էր այդ ազգանունը կրող բյուզանդական արիստոկրատական անվանի ընտանիքին, ծագումով Ադրիանուպոլսից: Հիշվում են դեռ Ը դարից, որոնցից առանձին ներկայացուցիչներ հաստատվեցին Կոստանդնուպոլսում և արժանացան քաղաքական և զինվորական բարձրագույն պաշտոնների: Ատտալիատեսը քանիցս հիշում է մագիստ-

րոս Նիկեփոր Բրիեննիոսին, որն ամենայն հավանականությամբ չի նույնանում վերևում նշվածին:

81. Խոսքը վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարք Միքայել Ա Կերուլարիոսին (1043-1058 թթ.): Մերում էր Կոստանդնուպոլսի սենատորական (սինկլետոսի) ընտանիքից: Փայլուն կրթություն ստացավ և համարվում էր Տիեզերական ամենանշանավոր պատրիարքներից մեկը: Պատրիարքական գահին բազմելուց առաջ մասնակցեց քաղաքական բազում անցուդարձների: Իր եղբոր հետ մեղադրվեց Միքայել Դ Պափլագոնացու (1034-1041 թթ.) դեմ նյութված դավադրության մեջ և աքսորվեց, պարտադրվելով վանական օծվել: Պափլագոնացիների հարստության անկումից և Կոստանդին Թ Մոնոմախի գահ բարձրանալուց հետո ձեռք բերեց մեծ ազդեցություն: Ալեքսիոս Ստուդիտես պատրիարքի (1025-1054 թթ.) մահից հետո դարձավ նրա հաջորդը: Նրա օրոք տեղի ունեցավ Արևելյան և Արևմտյան եկեղեցիների սքիզման (բաժանումը) (24 հուլիսի, 1054 թ.): Պայքարեց եկեղեցու անկախ կառավարման համար, կայսեր կողմից եկեղեցական ներքին գործերին միջամտելու դեմ, ինչի պատճառով աքսորվեց Պրիկոնեսոս:

82. Բնագրում lacuna.

83. «Ծերունի կայսր»: Խոսքը Միքայել Զ-ի մասին է (1056-1057 թթ.): Մանրամասն տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրության մեջ (էջ 183-198): Նրան նվիրված հատուկ գլուխ ունի Արիստակես Լաստիվերտցին՝ «Թագաւորութիւն Միխաիլին» վերնագրով: Պատմիչն ամենամուսյլ գծերով է նկարագրում նրա ժամանակաշրջանում տիրող վիճակը. «Սա ոչ ի թագաւորական տոհմէ, և ոչ որդի թագաւորի, և ոչ իշխանութեամբ յերևելի սպայից, այլ այր մի աննշան ի պալատին պաշտօնէից...: Ի սորա թագաւորութեանն եղև մեծ կոտորած զօրացն Հռոմոնց՝ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Բերկրի, որ է ի վիճակի Արծրունեաց աշխարհին» (Արիստ. Լաստ., էջ 46, 48):

Շարադրելով հիշյալ կայսեր գործունեությունը, պատմիչը ցույց է տալիս, որ նա «բազում ազգականս ուներ և եղբարս, զգլխաւորագոյն իշխանութիւնն ետ ի ձեռս նոցա: Զմի յեղբարցն առնէ մագիստրոս, և տայ զԹեսաղոնիկն ի ձեռս նորա... և զմինն անուանէ դեմեսլիկոս, և առաքէ ի Մեծն Անտիոք զՏաճկաստանի և զհարաւային կողման զհոգսն յանձն առնելով նմա: Իսկ զերրորդն յեղբարցն՝ որ էր այր ներքինի և արեղայ, որուն անուն կոչիւր օռթանօռօս, կացուցանէ զնա ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս՝ առնելով զնա սինկլիտոս, զամենայն հոգսս և զիրաւունս պալատին տալով ի ձեռս նորա» (էջ 47): Ավելի ուշ նա «զքեռորդին իւր կեսար անուանէ» (էջ 50): Հիշյալ տերմինների՝ (մագիստրոս, դեմեսլիկոս, սինկլիտոս, կեսար) մասին տե՛ս առանձին: Ինչ վերաբերում է օռթանօռօսին (Օրֆանոտրոֆոս) տե՛ս առանձին (ծանոթ. 16):

84. Խրիստոպոլիս (Χρυσόπολις). Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը գրում է Խրիստոպոլիս (Χριστούπολις) (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 183): ճիշտը Սկիլիցեսի Շարունակողն է: Խրիստոպոլիսը (Քրիստոսի քաղաք), ժամանակակից Կավալլան Թրակիայում է: Նրա անառիկ բերդը համարվում է Մակեդոնիայի և Թրակիայի բանալին: Խրիստոպոլիսը (Ոսկե քաղաք) ժամանակակից Սկյուտարն է: Բայց Ատտալիատեսը Խրիստոպոլիսը գյուղ (κώμη) է համարում, ուստի Կոստանդնուպոլսի Սկյուտարը չի կարող լինել: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Եւ յաւուրս յայտոսիկ ելանէր իշխան ոմն ի տանէն Հռոմոնց և անուն նորա Կոմանոս (իմա՛ Կոմնենոս - Յ. Բ.). սա յարուցեալ ահագին բազմութեամբ և գայր ի վերայ Կոստանդնուպոլսի...: Յայնժամ թագաւորն Միխայլ արար ժողով զամենայն աշխարհն արևմտից և զամենայն բազմութիւն զօրաց իւրոց անցուցանէր ընդ Ովկիանոս ի Խոստապօլիս և գային ի վերայ Կոմանոսին» (Մատթ. Ուռհ., էջ 123):

85. Խրիստովուլլ (χρυσόβουλλον), նշանակում է ոսկե կնիք, դրոշմ, որը կախված էր լինում պաշտոնական գրության ծայրից: Հասցեատիրոջ գրված դիրքի, աստիճանի համաձայն, այն լինում էր մեկից մինչև չորս սովոր կշիռ ունեցող (այդ մասին տես Կ. Ծիրանածինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» բաժնում, էջ 150): Խրիստովուլլ միաժամանակ նշանակում էր կայսեր հրովարտակ, կարգադրություն՝ իր կողմից ստորագրված և կնքված: Խրիստովուլլը հայկական աղբյուրներում կոչվում է «ոսկե մատանի» (որտեղ «մատանին» «կնիք» է նշանակում): Նրա հիշատակությանն ենք հանդիպում վիմական արձանագրություններում: Այսպես, Անիի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարը 1056 թ. Անի է բերում որոշ հարկերի վերացման մասին կայսրուհու մի հրամանը, որը հաստատված էր «ոսկե մատանեալ» (տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, էջ 38):

Խրիստովուլլը «ոսկե մատանի» է կոչված նաև Կեչառիսի տաճարի պատի վրա Գրիգոր Մագիստրոսի թողած արձանագրության մեջ: Տե՛ս Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 23: Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերում (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 104) Խրիստովուլլը կոչված է «կնիք ոսկեղէն», ինչպես և «ոսկե մատանի» (նույն տեղում): Խրիստովուլլ բառը Հովհաննես Չմշկիկի՝ հայոց Աշոտ Գ թագավորին ուղղված նամակում չի թարգմանված. «խոսովօլօնն, զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր»: Բնագրում գրիչների կողմից թույլ է տրված աղավաղում և «խոսովօլօնն» բառի առաջին երկու տառերը՝ խռ-ն ընդունելով որպես թվական՝ քառասուն հազար, ենթադրվել էր, որ խոսքը քառասուն հազար օվոլոսների մասին է: Միայն շատ սրամիտ կերպով ուղղել է Ն. Ադոնցը: Adoncz, La lettre de Tzimiscès, p.145): Ինչպես հայտնի է, Հովհաննես Չմշկիկի թուղթը պահպանվել է Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմության» մեջ (Մատթ. Ուռհ., էջ 27):

Կնիքները լինում էին նաև արձից և գիտության մեջ կոչվում մոլիվոլուլլներ (μολυβδόβουλλον): Երբ Կոստանդին Ծիրանածինն ընդգծում է, որ «Բարբարոսի տունը» Ապոգանենին տրվեց «առանց խրիստ-վուլլի», դա նշանակում է, որ կայսրն իրավունք ուներ ցանկացած ժա-մանակ այն հետ վերցնել, մի բան, որ նա չէր կարող անել, եթե տունը տրված լիներ խրիստվուլլով: Տե՛ս նաև Adontz, Notes, I, p.147.

86. Յոբ ('Ιώβ) Սաղմոսներից հետո Հին Կտակարանի ուսուցողա-կան ամենանշանավոր գրքի (Գիրք Յոբայ) հերոսը: Որպես հավատա-ցյալ և անբասիր վարքի տեր համայն Արևելքում նշանավոր էր նաև իր հարստությամբ: Աստծո թույլտվությամբ չարատյաց դևի կողմից են-թարկվում է սարսափելի փորձությունների, կարճ ժամանակում կորց-նում ունեցվածքը, զավակներին և առողջությունը: Այդ բոլորով հան-դերձ, չի կորցնում հավատքն առ Աստված և աստվածային արդարու-թյունը, ակնկալում իր դժբախտության վերջը: Եվ իրոք, գալիս է արդա-րացումը: Ըստ ավանդության նա ապրեց 170 տարի:

87. *Պրոեդրոս և պրոտովեստիարիոս* (πρόεδρος και πρωτοβεστιάριος): «Պրոեդրոս» թարգմանաբար նշանակում է «նախա-գահ»: Աստիճանը հիմնադրեց Նիկեիոս Բ Փոկաս կայսրը՝ իր թագավո-րության սկզբում: Նա Վասիլ պարակիմոմենոսին, «որպես իրեն գահ բարձրացնելու գործում մեծապես օժանդակած, պրոեդրոսի աստիճանն էր շնորհել, մի աստիճան, որը մինչ այդ գոյություն չուներ և առաջին անգամ ինքն էր հիմնադրել»: (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 30): Կրողները մեծա-մասամբ ներքինիներ էին: Լ. Բրեյեն գտնում է, որ այդ աստիճանը կրողը սենատի (սինկլիտոսի) նախագահը չէր, այլ դա ծերակուտական բարձ-րագույն աստիճանն էր (Bréhier, Les Institutions, p.123-124): Ն. Իկոնոմիդի-սի համաձայն պրոեդրոսը սենատի նախագահ է նշանակում (Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p. 229.: Տե՛ս նաև Diehl, Le titre de "proedros", p. 105-117):

Ինչ վերաբերում է «պրոտովեստիարիոսին», ապա նա սկզբնական շրջանում գլխավորում էր կայսեր հանդերձանոցը և կոչվում Comes sacrorum largitionum.. Թ դարում գլխավորում էր կայսերական գանձարանը և կայսեր հանդերձանոցի հետ որևէ առնչություն չուներ: Ներքինիների տասը աստիճանից բաղկացած դասում պրոտովեստիա-րիոսը գրավում էր երկրորդ տեղը (Bury, The Imperial Administrative System, p. 145. Տե՛ս նաև Bréhier, Les Institutions, p. 130-131, և հատկապես Guilland, Le commandant on chef, p. 4, 5, 199, 216 և հտ.):

88. «Արևմուտքի սավրոմատներ» (πρός ἡλιον δύνοντα Σαυροματῶν): Նույնն է՝ *սարմատներ*: Ատտալիատեսը տալիս է սարմատ-ների, իր հանդգամբ, հին ավանդությունը: Իսկական սավրոմատ-սար-մատները Ասիայի ռազմատենչ վաչկատուն ժողովուրդ էին: Հերոդո-տոսը (I, 21) նրանց տեղադրում է Եվրասիայան Պոնտոսի (Սև Ծով) և

Կասալից ծովի միջև: Ստեփանոս Բյուզանդացին նրանց ծագումը սկյութական է համարում: Ատտալիատեսն Արևմուտքի սավրոմատներ ասելով նկատի ունի մադյարներին (հունգարացիներին) (Տե՛ս Stanescu, *Le crise du Bas-Danube*, p.53):

89. Կոստանդին Ժ Դուկաս (1059-1067 թթ.): Իսահակ Կոմնենոս կայսրը, երբ գահից հրաժարվեց, այն չզիջեց իր զավակներից մեկնումեկին: Նա իշխանությունը տվեց փառավոր ծագում ունեցող Կոստանդին Դուկասին, ով, Միքայել Պսելլոսի վկայության համաձայն, «դեռ սովորական քաղաքացի եղած ժամանակ իր փառավոր ծագմամբ մրցում էր լավագույն կայսրերի հետ: Նա ջանում էր պարզ կյանք վարել, չէր ուզում հարևանների հանդեպ տաղտկալի լինել, որևէ մեկի հանդեպ երբեք չմեծամտացավ և բոլոր կայսրերի հանդեպ շատ օրինապահ էր» (Μιχαήλ Ψελλός *Χρονογραφία*, τόμ. Β', σελ. 332):

Կոստանդին Դուկասի մասին մանրամասն վկայում է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը, ով ցույց է տալիս, որ աստիճանով նա պրոեկտորն էր, Իսահակ Կոմնենոսի զինակիցը, որին «գահին տիրանալու համար առատ դրամ մատակարարեց» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 207): Տե՛ս նաև էջ 210, 214, 217-218): Դուկասի մասին կարևոր մանրամասնություններ տալիս է Մատթեոս Ուռհայեցին (պատմիչի մոտ՝ Տուկիծ): Պատմիչը գրում է, որ կայսրն «առաքեաց ի կողմն Տաճկաց (իմա՛ արաբների - Հ. Բ.) ի քաղաքն յՈւռհա և բերեալ զտուկ քաղաքին Ուռհայոյ, որում անուն էր Տուկիծ, վասն զի ի մեծամեծաց ազգէ էր, և առեալ զթագն դներ ի գլուխ Տուկծին և երկրպագէր նմա, և նստոյց զնա յաթոռ թագաւորութեանն և ինքն գնացեալ յանապատ և եղև վանական» (Մատթ. Ուռհ., էջ 127):

Դուկասների մասին տե՛ս Polemis, *The Doukai*. Աղբյուրներում հիշատակված բոլոր Դուկասները միևնույն ընտանիքին չեն պատկանում: Առաջին հայտնի Դուկասը հիշատակված է 855 թ.: Հայտվել են կարծիքներ, որոնց համաձայն Դուկասների այս առաջին ծյուղը հայկական ծագում ուներ: Հույն բյուզանդագետ Պոլեմիսը դա մերժում է: Վասիլ Բ կայսեր օրոք հանդես եկած Դուկասների ծյուղն արևելյան ծագում ունի (Պափլագոնիա) և Բյուզանդիայում բարձր դիրքեր գրավեց 1050-1150 թթ. (տե՛ս նաև Վ. Լորանի գրախոսականը Պոլեմիսի գրքի մասին *Byzantinische Zeitschrift*-ի 65-րդ հատորում (1972), էջ 94-97):

90. Բնագրում՝ lacuna:

91 Աբ. Գևորգի տոմը նշվում է ապրիլի 23-ին:

92. *Տաղանդ* (τάλαντον): Հին եբրայեցիների, հույների և հռոմայեցիների շրջանում դրամական միավոր: Հայտնի է ոսկու և արծաթի տաղանդ: Մեկ ոսկի տաղանդը հավասար էր 60 ոսկե մնայի, մեկ մնան՝ 100 ոսկե սիկլի, իսկ մեկ սիկլը՝ մեկ դահեկանի: Հաճախ վերացական կերպով օգտագործվում է ցույց տալու համար մեծ չափ, մեծ արժեք: Աստ-

վածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ բերված է տաղանդ ձևով և թարգմանված է նաև «քանքար» (Մատթ., ԺԸ, 24 («մատուցաւ առ նա պարտապան մի բեր քանքարոյ»): Նաև Եսթ. 9, 9. «և ես կարգեցից ի գանձս արքունի բեր քանքար արծաթոյ»: Ելից ԼԸ, 24. «Ամենայն ոսկւոյն որ գործէ ցաւ ի գործն... եղև կշիռ ոսկւոյ նուիրացն քսան և ինն տաղանդ, և եօթն հարելը և երեսուն սիկլ»): Սողոմոնի տաճարի կառուցման վրա ծախսվեց «երիս հազարս տաղանդս ոսկի ի Սովփիրայ (Σουφίρ), և եօթն հազար տաղանդ ընտիր արծաթ» (Մնացորդաց Առաջին, ԻԹ, 4): Սուֆիրը, ճիշտը՝ Ὀφείρ (Օֆիր) Արևելքի անծանոթ երկիր: Ըստ Հին Կտակարանի Սողոմոն արքան Եդեմ երկրի նավահանգիստներից բերեց ոսկի, թանկարժեք փայտ, քարեր և կենդանիներ: Ուսումնասիրողներից ոմանք Օֆիրը տեղադրում են Հնդկաստանում: Ավելի հավանական է համարվում Հարավային Աֆրիկան, այժմյա Ջիմբաբվեի մոտ:

93. «Իբերիայի երանելի երկիրը» (ή εὐδαίμων χώρα τῆς Ἰβηρίας): (Հմմտ. և ծանոթ. 66): Անվիճելի է, որ խոսքը Հայաստանին է վերաբերում, ինչը հաստատվում է շարադրանքի շարունակությունից: Այդ Իբերիայի «հարևան տարածքներ են» Միջագետքը (այսինքն՝ Մեսոպոտամիա բանակաթեմը), որն ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի, իր հոր՝ կայսր Լևոն Զ-ի ժամանակ (886-912 թթ.), «Պանգրատուկաս (Բագարատ անվան փառաբշականը - Հ. Բ.) հայը, նրա եղբայրներ Փուրրիկասն (Փոքրիկ - Հ. Բ.) ու Տավտուկասը (Դավիթ կամ Դավթակ - Հ. Բ.) անցան կայսեր կողմը և այդ վայրի բերդերը նրան հանձնեցին, որով շրջանն ընդարձակվեց և զորավարություն (ստրատեգիայի) անուն ստացավ» (Կ. Ծիրանածին, էջ 170): Հայտնի է արճճե մի կնիք հետևյալ մակագրությամբ. (Κύριε) βοήθει Ταυτοίκα προέδρω καὶ κατεπάνω Σαμοσάτω(ν) (Տեր, օգնյա Տավտուկին, պրոեդրոսին և Սամոսատի կատեպանին (Honigmann, Die Ostgrenze, S.78): Ապա Խաղդիքը, որը, նույն հեղինակի բացատրությամբ, Սամոսատի «վերին և միջերկրյա շրջանները Փոքր Հայքի սկզբնավորություններն են և դա հաստատվում է հենց իրենց անուններով. Կելցենե (Եկեղյաց գավառ), Սիսափրիտես (Սպեր, Բարձր Հայքի 7-րդ գավառը): Է. Հոնիգմանի ենթադրությամբ Խաղդիք անվան տակ ենթադրվում է Խաղդոհառիճը (Honigmann, Die Ostgrenze, S. 54: Տե՛ս և Կ. Ծիրանածին, էջ 170, 325-327): Վերջապես Մելիտենեն, որ շատ շատ հեռու է Վրաստանից, և Արմենիակների բանակաթեմը, «որի անունը պարտական է սահմանակից և տեղում ապրող հայերին» (էջ 167), և Կողոմիան, որն ըստ Ծիրանածինի «Փոքր Հայքի հողերն է» (էջ 170-171):

94. Խորոսալար (Χωροσαλάρης): Խորոսալարը, անտարակույս, Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած Սլար-խորասանն է (սլար-սաղար): ՇԺԱ (1062 թ.) դեպքերի առնչությամբ պատմիչը գրում է. «Ի Դրանեն

Պարսից գային արք երեք մեծք և երևելիք ի տիւանէ անտի Տուղրէ սուլտանէն, որք են այսոքիկ՝ Սլար-խորասան, և ճմճմ և Իսուլվ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 138): Նրանք, ըստ պատմիչի, սարսափելի ավերածություններ գործեցին Պաղին գավառում: Երեք տարի անց «դարձեալ երկրորդ ժողով արար անօրէն իշխանն Պարսից անօրէն Սլար-խորասան և գայր ի վերայ բերդին Թլմխոյ... Եւ յարուցեալ բազում զօրօք գայր յերկիրն Ուռհայոյ...» (նույն տեղում, էջ 156, նաև 158-159): «Սաղար» բառը հիշատակված է դեռևս Ղազար Փարպեցու, Եղիշեի, Ասողիկի կողմից՝ «զօրավար», «զօրապետ» իմաստով: Համարվում է ծագումով պահլավերեն (սալար): Ավելի հին ձևն է Արշակունյան պահլավերեն sardar: Մանրամասն տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. Դ, էջ 164:

95. *Անի* ('Ανίον): Բաղաքի առնանը նախորդած օրերի մասին Միքայել Ատտալիատեսի պատմածը շատ հետաքրքիր է և արժեքավոր, քանզի, ամենայն հավանականությամբ ականատեսի պատմածն է: Բաղաքի դիրքի նկարագրությունը միանգամայն համընկնում է հայ պատմիչների շարադրածին: Մատթեոս Ուռհայեցին ՇԺԳ (1064 թ.) դեպքերի առնչությամբ գրում է. «զօրաժողով արար թագաւորն Պարսից (սելջուկ-թուրքերի - Յ. Բ.) Ապօլան (var. Աբասլան, իմա՝ Ալփ Արսլան - Յ. Բ.) սուլտանն, եղբայր Տուղրիլ սուլտանայ, որ զկնի մահուան եղբօրն նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն ... և գայր հասանէր ի Հայաստան աշխարհս» (Մատթ. Ուռհ., էջ 145-146): «Եւ էր քաղաքն [Անի] շուրջանակի քարակտուր, և էր գետն Ախուրեան շրջապատ, բայց միայն ի մի կողմն տեղի ինչ կայր դոյր՝ որպէս թէ նետընկեց մի, զոր բաբնով փլուցին այլազգիքն...: Իսկ անօրէն իշխանքն Հռոմոնց՝ զորս կացուցեալ էր թագաւորն պահապան տանն Հայոց, Բագրատ հայրն Սմբատայ (Բագարատ Վիկացին, որի հայերեն վիմագիր արձանագրությունը փորագրված է Անիի Մայր տաճարի պատին: Տե՛ս Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 21-28) և Գրիգոր Բակուրանին որդին՝ (Գրիգոր Բակուրյանը - Յ. Բ.) Վրացի ազգաւ (վրացադավան հայ - Յ. Բ.), սկսան սոքօք ամրանալ ի վերին բերդն և ի ներքին... Եւ յորժամ տեսին քաղաքացիքն զաստուածուրաց պահապանացն ամրանալն, բեկան և այր իւրաքանչիւր ի փախուստ լինէր առանց պատճառի, և ամենայն քաղաքն առ հասարակ ի փոշի դարձաւ... Իսկ զօրք այլազգեացն յորժամ տեսին զպարիսպն անպահապանս, առհասարակ ի քաղաքն մտին...» (էջ 145 և հտ.): Արիստակես Լաստիվերտցին այս դեպքերին է նվիրել իր աշխատության մի գլուխը՝ «Վասն տիեզերահռչակ քաղաքին Անույ խողխողմանն սրով» (Արիստ. Լաստ., էջ 133-136): Հետազոտություններից՝ տե՛ս Canard, La campagne arménienne du Alp Arslan, p. 239-259.

96. «*Անիի իշխանը*» (ἄρχων τοῦ 'Ανίου) Գագիկ Բ Բագրատունի թագավորն է: Իբրև թե Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը «պայմանագրով և մեծագույն խոստումներով հուսադրելով նրա իշխանին, համոզեց մեր

(Բյուզանդացիների - Յ. Բ.) տարածք տեղափոխվել և քաղաքը հանձնել հռոմայեցիներին: Իշխանի հույսերն արդարացան նա հաճելի, չքնաղ կյանք էր վարում զիջած [քաղաքի] դիմաց կալվածքներ և բարձրագույն պատվաստիճաններ ստանալով»:

Միքայել Ատտալիատեսը, հարկավ, բացահայտ խորամանկում է: Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է. «Ի չորեքհարիւր իննսուն և չորս թուականին առաւ Անի, ո՛չ պատերազմի օրինիւ, այլ պատիր բանիւ. քանզի երդմամբ և խաչիւ հաւանեցուցին զԳագիկ՝ հրամանաւ թագաւորին [հունաց], թէ Միայն ի տեսանելն զքեզ, դարձուցից ի քեզ զթագաւորութիւնդ քո, և գրեցից զքեզ ժառանգ յաւիտենից աշխարհիդ և քաղաքիդ քոյ...» (Արիստ. Լաստ., էջ 61): Գագիկ արքան «ել ի քաղաքէն, և չոգաւ ի Յոյնս զանդարձ ուղևորութիւն» (էջ 62): Մոնոմախը խոստանում էր Գագիկին, թէ Անիի դիմաց «ես տաց քեզ փոխանակաւ զՄելիտինէ և զգաւառսն որ շուրջ զնովաւ» (էջ 62): Լաստիվերտցին ավելացնում է նաև, որ «Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ (Գրիգոր Մագիստրոսը)... իբրև ետես եթէ ոչ են թողլոց զԳագիկ ի տեղի իւր, յառաջ կացեալ տայ զբանալին Բջնոյ ցթագաւորն, և զամենայն զիւր զհայրենի ժառանգութիւնն. և մեծարեալ ի նմանէ՝ առնու զպատիւ մագիստրոսութեան, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց գիւղս և քաղաքս, գրով և ոսկի մատանեաւ յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան» (Արիստ. Լաստ., էջ 62):

Մատթեոս Ուռհայեցին շատ ավելի հանգամանալից է նկարագրում տեղի ունեցածը: Նախ նա կանգ է առնում հայոց զինական ուժի վատ վիճակում գտնվելու վրա, ինչով և բացատրում Բագրատունյաց թագավորության՝ Բյուզանդական կայսրության զոհը դառնալու հանգամանքը: «Եւ եղև զկնի մահուանն Աշոտոյ (Աշոտ շահնշահը - Յ. Բ.) թուլամորթեցան զօրքն Յայոց և ատեցին զարուեստս պատերազմի, մտին ընդ լծով ծառայութեան ազգին Յոռոմոց... և երկիր՝ զոր սրով անցանէր, նոքա լալականութիւն առնէին և զմիմեանս զկատարածն լային և զմիմեանս մատնելով ի սուր տանն Յունաց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 79): Յայ պատմիչն այնուհետև կանգ է առնում Վեստ Սարգիս Սյունեցու չարամենգ գործողությունների վրա: «Յայսմ ժամանակիս սկսաւ անօրէնն Սարգիս յառաջ բերել զչար նենգութիւն իւր և ազդ արարեալ Մոնոմախին և ասէր, եթէ «Կոչես առ քեզ զԳագիկ ի Կոստանդնուպօլիս սիրոյ պատճառանօք և յայնժամ խաբէութեամբ առցես ի նմանէ զքաղաքն Անի» (էջ 93): Ապա նշում է. «Գնաց Գագիկ արքայն Յայոց ի Կոստանդնուպօլիս առ թագաւորն Մոնոմախն»: Այդ ընթացքում, հայ պատմիչի ասելով, «աստուածուրաց նենգաւորքն ... առաքեն քառասուն բանալիս զքաղաքին Անույ առ թագաւորն Մոնոմախն և ի հետ թուղթ՝ թէ Անի քաղաքն և ամենայն արևելքն քեզ եղև» (էջ 95):

Ուռհայեցին ցույց է տալիս, թէ Կոստանդին Մոնոմախը Անիի դիմաց ինչ տվեց. «և տայր Գագկայ Մոնոմախն զԿալօն-Պեղատն և զՊի-

գու» (էջ 95): Բայց անեցիք առանց կռվի քաղաքը չտվեցին բյուզանդացիներին: «Եւ յայնժամ ելանէին ամենայն քաղաքն միաբան ի պատերազմ ի դուռն քաղաքին Անույ և դարձուցին ի փախուստ զգօրսն Զոռոմոց և կոտորելով արարին զնոսա հալածականս, և լափեցին առ հասարակ զամենայն բանակն նոցա. և դարձան զօրքն Զայոց ի քաղաքն Անի մեծաւ յաղթութեամբ» (էջ 96): Սակայն երբ համոզվեցին, որ Գագիկ արքան մնաց բյուզանդացիների ձեռքում, «ամճարեալ հաւանեցան քաղաքն և ամենայն զօրքն, և գրեցին առ զօրապետն Զոռոմոց ի Պառակամանոսն (հուն. παρακοιμώμενος - Զ. Բ.) և երդմամբ կոչեցին զնա ի քաղաքն Անի և ետուն զքաղաքն Անի ի ձեռս Զոռոմոց, և խախտեալ փլաւ տէրութիւն ազգին Բագրատունեաց» (էջ 97): Ինչ վերաբերում է Գագիկ արքայի բյուզանդական տարածքում «հաճելի, չքնաղ կյանք վարելուն», ապա այն ավարտվեց հոռոմոց Մանդալյան եղբայրների կողմից. «լաւով աղեղան խեղդեցին զթագաւորն Զայոց և կախեցին զնա ընդ պարիսպն» (էջ 220):

97. Անի քաղաքի «սատրապը», ամենայն հավանականությամբ «շահապ» բառի հունարեն աղավաղումը, կամ ավելի ճիշտ՝ սխալ մեկնաբանումն է: «Շահապ» արաբերեն բառ է՝ սահրապ կամ սահապ: Զայկազյան բառգիրքը տալիս է դրա բազում նշանակությունները: Ելնելով Ատտալիատեսի նշած նրա պարտականություններից (քաղաքի համար պարեն հայթայթող), «սատրապը» վերաբերում է հունարեն οἰκονόμος-ին (վերակացու, տնտես):

98. «Բագարատ անունով մի հայ»: Զունարեն բնագրում Παγκράτιος: Ատտալիատեսը նրան բնութագրում է ամենամոռայլ զծերով, գտնելով, որ նա դարձավ Անին Ալփ Արսլանի ձեռքն ընկնելու պատճառ: Բագարատը նա է, ով Անիի մայր տաճարի պատին 1060 թ. արձանագրություն է թողել: Նրանում նա նշում է. «Անուամբ Տ-ր ամենակալի և ողորմութեամբ սբ. և ինքնակալ (հուն. αὐτοκράτωρ) թագաւորին Կոստանդեա Դուկի կամ եղև իմ Բագրատա մագիստոռոսիս և Արևելից կատապանիս Վիկացոյս առնել ողորմութիւն մայրաքաղաքիս Անույ...» (Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 22). Արձանագրության մեջ ասվում է բազմաթիվ հարկերի մասին, զգացվում սելջուկների կողմից քաղաքի գլխին կախված վտանգը (... որ չհասնի ի յԱնի ոչ ինչ ոյժ): (Վ. Բենեշկիչի ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ «Чтобы не случилось с Ани никакой обиды»). Անիի մայր տաճարի արձանագրությունը նախքան Վ. Բենեշկիչը հրատարակվել է բազմիցս, հաճախ սխալաշատ (հրատարակել են Մ. Բրոսեն, Ն. Սարգիսյանը, Ղ. Ալիշանը, Ն. Էմինը, Կ. Կոստանյանը, Ս. Եղիազարովը (տե՛ս Н. Bartikian, La genealogie p. 261, n. 4): (Վերահրատարակվել է տողերիս հեղինակի «Զայ- բյուզանդական հետազոտությունների» Բ հատորում, Երևան, 2002, էջ 767 և հտ.): Բացի Ատտալիատեսից, Բագարատին հիշատակում է նաև Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարու-

նակողը: «Ահա այն ժամանակներն էր, որ Անի է ուղարկվում Բագարատ անունով ոմն հայագգի դուքս, որ խոստացել էր տեղի գորքերը եղածով ապահովել» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 211): Ատտալիատեսը հավանաբար օգտվել է Սկիլիցեսից: Բագարատ Վիսկացին, նախքան Անիի դուքս նշանակվելը Վասպուրականի դուքսն էր (Παγκρατίου Βασπακᾶ): Այդ մասին տե՛ս Omont, Fac-similés, p.100-101.

Վերջում նշենք, որ «Վիսկացի» նշանակում է Վիսկ վայրից սերող: Այդ վայրը գտնվում էր Թորթունում: Այնտեղի եկեղեցու պատի 1006-1007 թվակիր հունարեն մի արձանագրությունում պատրիկ և Լարիսայի ու Մակեդոնիայի գորավար է հիշված Սմբատ Վիսկացին, եկեղեցու կառուցողը:

Անին բյուզանդացիների կողմից չարանենգորեն գրավվելու և Բագրատունիների թագավորության վերացվելու մասին շատ մանրամասն ու բովանդակալից վկայում են Հովհաննես Սկիլիցեսը, Արիստակես Լաստիվերտցին ու Մատթեոս Ուռհայեցին:

99. Նկատի ունի Ալփ-Արսլանին, սելջուկ-թուրքերի սուլթանին:

100. Թարգմանում ենք բնագրի «χρῆμα» բառը, որ «դրամ» է նշանակում: Ատտալիատեսը հունարեն բառը կապում է χρῆσις և χρησημότης բառերի հետ: Առաջինը նշանակում է «օգտագործում», երկրորդը՝ «օգտակարություն»:

101. *Իստրոս* (Ἰστρος) գետը Դանուբն է, նրա «շուրջն ընկած քաղաքները» (նկատի ունի շրջանը), որ հայտնի է որպես Παρίστριον (Պարիստրիոն): Բուլղարական պետությունը կործանվել է երկու անգամ, առաջին անգամ Հովհաննես Ա Չմշկիկի կողմից 971 թ., ապա Վասիլ Բ Բուլղարասպանի՝ 1018 թ.: Բուլղարական տարածքներից կազմավորվեց Բուլղարական երկու բանակաթեմ: Մեկը հին՝ Դանուբյան Բուլղարիայի տարածքում էր և կոչվեց «Դանուբի տարածքներ և քաղաքներ», ինչպես նաև «Պարիստրիոն», «Պարադունավոն»: Կենտրոնը Դորոստոլոնն էր (Դրիստրա), ժամանակակից Սոփիստրան: Այս երկրորդ բանակաթեմը, որն ընդգրկում էր արևմտյան շրջանը (բուլղար ցար Սամուիլի թագավորությունը), ստացավ «Բուլղարիայի դքսություն» անունը: Կենտրոնն էր Սկոպիե քաղաքը Վարդար գետի ափին: Հատուկ տե՛ս Bănescu, Les Duchés byzantins de Paristrion, p. 5. Տե՛ս նաև Литаврин, Болгария и Византия, стр. 260 и сл.

102. Հունարեն տեքստում Βασιλείου (Վասիլի) փոխարեն՝ սխալմամբ βασιλέως (կայսեր): Վասիլ Ապոկապեսն այստեղ կոչված է ἑπαρχος էպարքոս, որը համապատասխանում է հռոմեական praefectus-ին (praeses, dux): Ոստ Հայկազյան բառգրքի՝ «կուսակալ, բեռաշխ» (էջ 660): Մատթեոս Ուռհիայեցին, շարադրելով սելջուկ սուլթան Տուղրիլի արշավանքը Հայաստան (1054 թ.), որպես Մանազկերտի (Մանժկերտ) «գօրապետ» նշում է. «քաղաքի իշխանն Հռոմոնց Վասիլն՝ որդի Ապուրապայ»

(Մատթ. Ուռհ. էջ 119): Պատմիչի ասելով «Վասիլն Ապուքապայ որդին... յառաջն վրանապահ էր լեալ Դաթի կուրապաղատին» (էջ 216), նա կառուցեց «զպարիսպն բերդաքաղաքին՝ որ կոչի Ռնապօլիս (իմա՝ Ռոմանոպօլիս), զոր շինեաց Ռամանոս թագաւորն Զոռոմոց» (նույն տեղում): Ուռհայի քաղաքացիները «արարին խուխայ ի վերայ տուկին իւրեանց՝ որ ասէին Լևոն... եւ յայնմ ասուր ետուն զՈւռհա ի ձեռս Վասիլն՝ Ապուքապայ որդւոյն, որ էր այր բարի և աստուածասէր, ողորմած ի վերայ որբոց և այրեաց, խաղաղարար և շինող աշխարհի, որ և յառաջն հայրն նորա Ապուքապն կացեալ էր ի քաղաքին Ուռհա, և նորա շինեալ էր և սիւնօռեալ զամենայն գաւառն. այս եղև ի թուկանութեանս Զայոց ՇԻՉ (1077 թ.) (էջ 216, հմմտ. էջ 63):

103. Նիկեփոր մագիստրոս Բոտանիատես: Ապագա կայսր Նիկեփոր Գ-ը: Ատտալիատեսն այնուհետև նրան կուրապաղատ է կոչում և միայն իր երկասիրության ավարտին կայսր (βασιλεύς) անվանում (1078-1081 թթ.):

104. Բնագրում Օջօ: Բյուզանդական աղբյուրներում Բալկանների ուզերը հիշվում են որպես «սկյութներ», որոնք հաճախ շփոթվում են Ալթայի օղուզների հետ (տե՛ս Σαββίδης, Οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸ Βυζάντιο, σελ. 18: Նրանց մասին ավելի մանրամասն Huxley, Steppe peoples, Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, SS. 90-94, Savvides, The Invasion, p. 132.

Մատթեոս Ուռհայեցի *ուզերին* հիշատակում է նաև ՇԺԴ (1065 թ.) դեպքերի առնչությամբ. «... ի յաւուրս Տուկծին (Կոստանդին Ժ Դուկաս)՝ Զոռոմոց արքային՝ շարժեցաւ պատերազմ մեծի յաշխարհն յարևմտից ի յազգէն Ուզաց: Եւ զօրաժողով արար թագաւորն Տուկծ զամենայն ազգն Յունաց և զօրս Զայոց աշխարհին և կացոյց զօրագլուխ զմեծ իշխանն Զոռոմոց զՎասիլն զորդին Ապուքապայ, և խաղացեալ բազում զօրօք և զնաց իջաւ ի վերայ մեծ գետոյ որ Տօնալիս կոչեն» (Մատթ. Ուռհ., էջ 151-152): Սաստիկ պատերազմում Վասիլ Ապուքապեղ գերի է ընկնում ուզերի ձեռքը, բայց կարողանում է փախուստի դիմել և գալ կայսեր մոտ, իսկ ապա՝ «առ Ապուքապ հայրն իւր ի յՈւռհա, և հայրն և ամենայն ազգ իւր լցան ցնծութեամբ» (153):

105. *Իլլիրիա* (Ιλλυρία): Շրջանը տարածվում էր Սկարդոս լեռան, Լիխնիտես լճի (այժմ՝ Ալբերիդա) և Ադրիատիկ ծովի միջև: 357 թ. կազմավորվեց Իլլիրական նահանգը, որի կազմում էին երեք դիոցեզներ՝ Պաննոնիայի, Դակիայի և Մակեդոնիայի: 392 թ. Իլլիրիայի արևելյան մասը մտավ Արևելյան Զոռմեական կայսրության կազմ (մայրաքաղաքը Թեսաղոնիկեն): Վերջինիս զորավարին հիշատակում է Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Բանակաթեմերի մասին» գրքի 50-րդ գլխում (էջ 155): Թեսաղոնիկեն եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր: Ինչ վերաբերում է *Յելլադային*, ապա խոսքը վերաբերում է Յելլադա բանակաթեմին, որի կազմում էին Թեսալիան, Ատտիկան, Էվբիա կղզին և Կիկլադյան կղզիները: Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Բանակաթեմերի մասին» գրքում կայսրության

արևմտյան շրջանի՝ «Եվրոպայի» հինգերորդ բանակաթեմ է նշում Յելլա-սը, նրա կազմում հաշվելով 79 քաղաք (Costantino Porfirogenito, De Thematibus, p. 89-90):

106. *Աթիրոս* (Ալիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ Ἀθύρας. Τσολάκη, 'Η Συνέχεια (էջ 175): Գյուղը փակում էր Ռեդեստոսից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհը և միշտ էլ ունեցել է ռազմավարական խոշոր նշանակություն: Թուրքերն այն այժմ կոչում են Բոյուք Չեքմեջե:

107. Հունական դիցաբանության համաձայն Դիոնիսոսը (Բաքոս) բոլոր աստվածներից ամենաերիտասարդն էր: Նրա ազդեցությունը հունական մտքի վրա մեծ էր: Հատկապես մ.թ.ա. 2 դարում ամեն ինչ արվեստը, պոեզիան, կրոնը կրում էին նրա ազդեցությունը: Փառավոր տոներին սատիրական դրամային, կոմեդիային, ողբերգությանը, թատրոնին կյանք տվողը նա էր: Երաժշտությանը, պարին, քանդակագործությանը և նկարչությանը նա տալիս էր նոր կյանք: Դիոնիսոսի հետևորդներն էին սատիրոսները, սիլենները, մենադները: Հնդիկների վրա նրա արշավանքի մասին առասպելն առաջացել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու Հնդկաստան կատարած արշավանքից հետո: Ատտալիատեսը Դիոնիսոսի Հնդկաստան արշավելու մասին վարկածը վերցրել է Բ դարի հեղինակ Արրիանոսի՝ «Ալեքսանդրի Անաբասիս» աշխատությունից, Գիրք Ե, 1,2,3), թեև վերջինս մենադների և սիրելիների մասին խոսք չի անում:

108. *Միրմիդոններ* (Μυρμιδόνες): Հնագույն ծագումով հունական ժողովուրդ, որը բնակվում էր հետագայի Թեսալիայում: Հիշվում են Հոմերոսի կողմից: Մասնակցել են Տրոյական պատերազմին: Բյուզանդական շրջանում, երբ հելլեն (հույն) ցեղանունն սկսել էր հեթանոս նշանակել, կռապաշտ, քրիստոնյա հեղինակները միրմիդոններին համարեցին սկյութների և բուլղարների նախնիներ (տե՛ս Πολίτης, Λαογραφικά σύμμικτα Β', σ. 15-16):

109. *Պանիոն* (Πάνιον), Թրակիայի ափամերձ հին քաղաք: Հուստինիանոս կայսեր օրոք կոչվում էր *Պանոնիոն*, իսկ Կոստանդին Ծիրանածինի օրոք՝ Պանիոն (Costantino Porfirogenito, De Thematibus, p.86.):

110. *Հելլեսպոնտոս* ('Ελλάσποντος): Հնում այդպես էր կոչվում Միջերկրական ծովի արևելյան հատվածը: Ժամանակի ընթացքում շրջանն այնքան սահմանափակվեց, որ Հելլեսպոնտոս անվան տակ հասկացվում էր սոսկ Դարդանելի նեղուցը: Կիզիկոսը կղզի է Պրոպոնտիսում, որը ցամաքի հետ կապվում էր երկու կամուրջներով, և նույնանուն քաղաք դրա վրա: Որպես Հելլեսպոնտոսի թեմ և մետրոպոլիտություն հիշատակում է Կոստանդին Ծիրանածինը (Կ. Ծիրանածին, էջ 158):

111. *Ագաթիաս Մյուրեմացի* ('Αγαθίας Μυριναῖος): Բյուզանդական նշանավոր պատմիչ, Անթուոգիայի հեղինակ: Ծնվել է 536 թ. Փոքր Ասիայի Էոլիդայի Մյուրիմա քաղաքում: Հայրը՝ Մեմնոն, հռետորության ուսուցիչ էր Կոստանդնուպոլսում: Իրավաբանություն ուսումնասիրեց Ալեքսանդրիայում: Ուսումը շարունակեց Կոստանդնուպոլսում և զբաղ-

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

վեց փաստաբանությամբ, որի հետ առնչվում է նրա «Աքուլաստիկոս» ածականը: Մահացավ 582 թ.: Մեծ հաջողությամբ զբաղվեց պատմագրությամբ և պոեզիայով: Գլխավոր երկը՝ «Հուստինիանոսի թագավորության մասին», 552-558 թթ. դեպքերի պատմությունն է և Պրոկոպիոս Կեսարացու Պատմության շարունակությունը: Մանրամասն շարադրում է գոթերի, վանդալների, փռանկների և պարսիկների դեմ հայազգի Նարսես զորավարի մղած պատերազմները: Չլինելով ոչ քաղաքական և ոչ էլ ռազմական գործիչ, իր տեղեկությունները քաղեց ականատես վկաներից, բայց օգտագործեց նաև կայսերական արխիվները՝ Պրոկոպիոսի Պատմությունը շարունակելու համար: Որպես աղբյուր օգտագործել է նաև պարսկական ժամանակագրություններ՝ Սերգիոս թարգմանչի օգնությամբ: Ազաթիասի երկը լույս է տեսել բազմիցս: Վերջին քննական հրատարակությունը՝ Agathiae Myrinaei Historia:

112. *Նիկիա* (Νίκαια) Բյուզանդիայի քաղաք Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում, Նիկոմեդիայից հարավ և Պրուսայից հյուսիս-արևելք: 325 թ. այստեղ գումարվեց Ա Տիեզերական ժողովն ընդդեմ Արիոսի, որին մասնակցեցին նաև հայերը: Բյուզանդական շրջանում ենթարկվում էր Պոնտական դիոցեզին և եպիսկոպոսանիստ էր: Ը դարում գտնվում էր Օպտիմատների բանակաթեմի կազմում: 1078 թ. զորավար Նիկեփոր Բուտանիատեսն իր սպայակոմիտը հաստատեց այնտեղ և գրավելով Կոստանդնուպոլիսը, հռչակվեց կայսր: Երբ 1204 թ. խաչակիրները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը, Թեոդորոս Լասկարիս կայսրն իր գահը տեղափոխեց Նիկիա: Նիկիայի Բյուզանդական կայսրությունը գոյատևեց մինչև 1261 թ., երբ Միքայել Ը Պալեոլոգը վերագրավեց Կոստանդնուպոլիսը և վերացրեց լատինների կայսրությունն այնտեղ: Նիկիայի Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հետ, Լևոն Ա-ի իշխանության օրոք (1198-1219 թթ.) սերտ կապեր էր հաստատել, զգալի ջանքեր թափել՝ Ռումի սուլթանության թիկունքում դաշնակից ունենալու մտահոգությամբ: 1213 թ. Լևոն Ա-ի եղբայր Ռուբենի դուստր Ֆիլիպինեն ամուսնացավ Թեոդորոս Լասկարիսի հետ: Մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները, էջ 112-126: (Վերահրատարակվել է հեղինակի «Հայ-բյուզանդական հետազոտությունների» Ա հատորում, էջ 639-653):

113. «*Ոսկե դռներ*» (քնագրում՝ Χρυσή πόρτα, Ոսկե դուռ): Կայսրերի արշավանքներից վերադառնալիս քաղաք մուտք գործելու պաշտոնական դարպասը: Ենթադրում են, թե կառուցվել է 386-391 թվականների միջակայքում ընդդեմ Մաքսիմոսի Թեոդոս Մեծի տարած հաղթանակի առթիվ: Մանրամասն տե՛ս Janin, Const., p. 252-256): «Ոսկե դռան» տեղում այժմ գտնվում է Եդի Կուլեն: «Ոսկե դուռը» հիշատակում է Ասողիկը. «Ոսկե դուռն» (Ասողիկ, էջ 143):

114. Կայսրուհի *Եվդոկիա* (*Εὐδοκία*): Կոստանդին Ժ Դուկասի կինը, դեռևս նախքան գահին տիրանալը: Նրանից ունեցավ երեք որդի՝ Միքայել, Անդրոնիկոս և Կոստանդին: Վերջինս ծնվեց երբ հայրն արդեն բազմել էր կայսերական գահին, դրա համար կոչվում էր Ծիրանածին: Բացի հիշյալ որդիներից, նա ուներ երեք դուստր՝ Աննա, Թեոդորա և Ջոն (տե՛ս Դովի. Սկիլիցես, էջ 215): Ատտալիատեսը չի տալիս Կոստանդին Ժ Դուկաս կայսեր զավակների անունները, թեև ըստ նրա, եկեղեցական ժողովն ու սինկլետոսը Եվդոկիային պարտավորեցրին երգվել, որ երկրորդ անգամ չի ամուսնանալու, քաղաքական իրադրությունն իշխողներին ստիպեց թույլ տալ նրան ամուսնանալ՝ Ռոմանոս Դիոգենեսի հետ և նրան կայսր հռչակել: Ն.Ադոնցի ենթադրությամբ, Կոստանդին Դուկասի կին Եվդոկիայի կերպարը տեղ է գտել բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսում: Դիգենիս Ակրիտասն ամուսնացավ Դուկաս զորավարի դուստր Եվդոկիայի հետ (Adontz, *Les fonds historiques*, p. 23): Եվդոկիայի ստորագրած երդմագիրը պահպանվել է, տե՛ս Oikonomidès. *Le Serment*, p. 101-128.

Եվդոկիա կայսրուհուն հիշում է Մատթեոս Ուռհայեցին. «Եւ եղև յորժամ փոխեցաւ թուականութիւնս Հայոց ՇԺԸ (1069 թ.) բերեալ *գելտոքի* գաղտնաբար իշխան ոմն՝ որում անունն էր *Ռամանոս, որ ասի Տիօժէն*, և ածեալ զնա ի սենեակն իւր և ամուսնացաւ ընդ նմա. և պահեաց զնա ի սենեկին... Եւ ի վաղիւն տարան զՏիօժէնն ի սուրբն Սոփի, և միաբան ամենայն քաղաքն Կոստանդնուպօլսի ծայնեցին նմա գով, և եղին ի վերայ գլխոյ նորա գթագ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 189):

115. *Հովհաննես Ը Քսիֆիլինոս* (*Ἰωάννης ὁ Ξιφυλίνος*) պատրիարքն աթոռակալել է 1064 թ. հունվարի 1-ից 1075 թ. օգոստոսի 2-ը: Ծնվել է Տրապիզոն քաղաքում: Սերտ կապեր էր հաստատել Միքայել Պսելլոսի հետ: Ուսումնասիրեց փիլիսոփայություն ու իրավագիտություն և Պսելլոսի օժանդակությամբ նշանակվեց կայսերական դատավոր: Այնուհետև հեռացավ և ճգնեց Բյուբանիայի Օլիմպոսում: Երբ բյուզանդական գահին բազմեց Կոստանդին Դուկասը (1059-1067 թթ.), հրավիրվեց զբաղեցնելու Կոստանդնուպօլսի պատրիարքի աթոռը: Նորոգեց սբ. Սոփիայի տաճարը, ինչպես և այլ տաճարներ: Բուլղարիայի և Ռուսիայի թափուր տեղերի համար արքեպիսկոպոսներ ուղարկեց: Աստվածաբանական, իրավագիտական, հասարակագիտական, փիլիսոփայական բնույթի հարուստ ժառանգություն թողեց, ինչպես և նամակագիր: Նրա մասին հատուկ, տե՛ս K.Μπόνης, *Ἰωάννης ὁ Ξιφυλίνος*.

116. Բնագրում՝ *Ὀλύμπιον ὄρος*: Նույնը, ինչ Օլիմպոս: Այդ անվամբ հայտնի է երկու լեռ, մեկը Թեսալիայի (հին հույների աստվածների բնակատեղին), և Փոքր Ասիայի: Այստեղ խոսքը Փոքր Ասիայի Օլիմպոսի մասին է:

117. *Ամերտիկե* (հետագայում՝ *Ամերտիկես*՝ Ἀμερτικῆς: Սելջուկ հրամանատար, թերևս *Ամիրթեքի*՝ Միքայել Ատտալիատեսը հետագա դեպքերի առնչությամբ նրա մասին ավելի մանրամասն է գրում: Նա ցույց է տալիս, որ թուրքերից բաղկացած զորքը գլխավորում էր «մի եռանդուն այր, որը պարծենում էր, թե Պարսկաստանի թագավորական տոհմից է սերում, անունը՝ Ամերտիկես»: Հովհաննես Սկիլիցեսը Եվդոկիա Դուկենայի վեցամյա թագավորության պատմությունը շարադրելիս (1067 թ.), գրում է նաև Կիլիկիա ներխուժած սելջուկների ավազակախմբերի մասին, ցույց տալիս, թե ինչպես «նրանք որոշ ժամանակ այդ երկրում մնացին, թալանեցին այն, լիացան ռազմավարով, ավարով ու գերեվարությամբ, որից հետո հռոմայեցիների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված *Ամերտիկի կոչված* մի դասալիքի առաջնորդությամբ շարժվեցին Հալեպ: Ամերտիկին հռոմայեցիների կողմն էր անցել Միքայել Ծերունու ժամանակ ու արժանացել սիրալիր ընդունելության, բազում նվերների ու պատիվների: Հետագայում, սակայն, Կոստանդին Դուկաս կայսերը դաշունահարելու մտադրության մեջ մեղադրվելով ցմահ աքսորի դատապարտվեց, բայց վերստին հետ կանչվելով, թուրքերի դեմ ուղարկվեց: Ակնկալածը չստանալով, նա միացավ թուրքերին ու սկսեց երկրին վնասներ պատճառել» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 217):

118. Նկատի ունի քիչ առաջ հիշատակված կայսրուհի Եվդոկիային, 1067 թ. վախճանված Կոստանդին X Դուկաս կայսեր (1059-1067 թթ.) այրուն: Կայսրը մահվան մահիճում գահը ժառանգեց Եվդոկիային պայմանով, որ պիտի թագավորի՝ իրենց որդիներ Միքայելի և Կոստանդինի հետ միասին: Բայց նա, խախտելով կայսեր կարգադրությունը, ամուսնացավ դուքս Ռոմանոս Դիոգենեսի հետ (հետագայում՝ Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսր): Վերջինիս Ալի Արսլանի կողմից Մանազկերտում գերվելուց հետո (1071 թ.) Եվդոկիան իշխեց միահեծան, բայց շուտով թողեց գահը և ապաստանեց վանքում:

119. Հաստատ Հայաստանը նկատի ունի: Տե՛ս ծանոթ. 66:

120. *Միջագետք* (Μεσοποταμία) բանակաթեմի մասին է: Կոստանդին Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» գրքում իններորդ բանակաթեմը «Միջագետքին» է վերաբերում: Դրա մասին հեղինակը գրում է. «Միջագետք բանակաթեմը շատ հին չէ, ոչ էլ շատ հայտնի կամ հռչակավոր մի [նահանգ] է: Նախապես անվանում չունեցող ինչ-որ կլեյսուր էր: Իմ երանելի և սուրբ հոր Լևոնի ժամանակ Պանգրատուկաս հայր, նրա եղբայրներ Փուքրիկասն ու Տավտուկասը (իմա՝ Բագարատ, Փուքրիկ և Դավթակ - Հ. Բ.) անցան [կայսեր կողմը] և այդ վայր (իմա՝ Միջագետքի - Հ.Բ.) բերդերը նրան հանձնեցին, որով շրջանն ընդարձակվեց և զորավարության անուն ստացավ» (Կ. Ծիրանածին, էջ 170): Գրիգոր Մագիստրոսը հանդիսանում էր «Վասպուրականի և Տարօնոյ, և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկոյ Միջագետաց տէր և Մոնումախին մագիստրոս, վեստ և տուկ» (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 213): Հասկանալի է,

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

այդ պաշտոններն ու տիտղոսները նա տարբեր ժամանակներում է ստացել:

Կարևոր է նշել, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Իգնատիոսի (847-858 թթ.) Վարքուն պարզ գրված է. «*Հայոց երկիրը, այն է Միջագետքը*»:

121. *Լիկանդոս* (Λυκανδός): Հիշվում է որպես *ամրոց և կլեյսուր* (Կ. Ծիրանածին, էջ 27), *կլեյսուր* (նույն տեղում, էջ 27), *գորավարություն* (էջ 175): 964 թ. Մեսրոպ Երեցի վերաշարադրած «Գահնամակում» հայկական ֆեոդալական տների թվում հիշվում են Լիկանդեանք և Կղունդիք (Lykandiens et Claudiens), (Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 258): Բյուզանդական շրջանում բանակաթեմային կազմակերպության ժամանակ (է դար) այն Օպտիմատոն բանակաթեմի կազմ անցավ: Սելջուկները Լիկանդոսը գրավեցին 1078 թ., որտեղ մնացին կարճ ժամանակ: Ալեքսիոս Ա կայսրը (1081-1118 թթ.) այն 1092 թ. գրավեց: Օսմանցիներն այդ տեղին տիրացան ԺԴ դարի վերջում:

122. *Նեստորիոս* (Νεστόριος) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (428-431 թթ.), *նեստորականության* հիմնադիրը: Ծնվել է Ասորիքի Գերմանիկիա քաղաքում: Թեոդոս Բ կայսեր առաջարկությամբ 428 թ. նշանակվեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Պատրիարքական աթոռին հաստատվելուց անմիջապես հետո պայքար մղեց *Արիանոսականների*, ապա նաև *Նովատյանների* և *Մակեդոնիոսականների* դեմ: Նրա ժամանակ պայքար ծավալվեց սբ. Մարիամին Աստվածածին և Մարդածին համարողների միջև: Կրքերը հանդարտեցնելու, վեճը կամրջելու ցանկությամբ նա Մարիամին անվանեց Քրիստոսածին: Կելեստինոս պապը Հռոմում 430 թ. կայացած ժողովում դատապարտեց Նեստորիոսին: Նույնն արեց նաև Ալեքսանդրիայի պատրիարք Կյուրեղը 430 թ. կայացած եկեղեցական ժողովում: Աստվածաբանական վեճերը դադարեցնելու համար Թեոդոս Բ կայսրը (431 թ.) Եփեսոսում գումարել տվեց 4 Տիեզերական ժողովը, որը Նեստորիոսին դատապարտեց և պատրիարքական աթոռից հեռացրեց: Նեստորականության հետևորդներն ապաստանեցին Սասանյան Իրանին ենթակա երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, որտեղ, սակայն ազդեցություն ու տարածում չունեցան: Մանրամասն տե՛ս Տեր-Մինասյան, Նեստորականությունը:

123. *Անգլուխներ* ('Ακέφαλοι): Եկեղեցական պատմության մեջ այդպես են բնորոշվում Եգիպտոսի այն միաբնակ վանականները, որոնք մերժեցին Ալեքսանդրիայի պատրիարք Պետրոս Մոնգոսին, քանի որ վերջինս Անտիոքի պատրիարք Պետրոս Գնաֆևսի և Երուսաղեմի՝ Մարտիրիոսի հետ միասին ստորագրեցին Չենոն-Ալկաիոսի «Հենոտիկոնը» («Միացության գիրը»): Վերոհիշյալ միաբնակները չընդունեցին կայսեր և պատրիարքի որոշումները, որով զատվեցին Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունից և կազմեցին անկախ խմբակցություն առանց եպիսկո-

պոսի՝ գլխի, դրա համար էլ կոչվեցին «Անգլուխներ»: Ուղղափառ եկեղեցու հետ նրանց միացումը իրականացավ հետագայում, Յուստինիանոս Ա կայսեր անձնական ջանքերի շնորհիվ:

124. Հռոմեադավան, այստեղ՝ հունադավան:

125. *Ռոմանոս Դիոգենես* ('Ρωμανὸς ὁ Διογένης), ապագա Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսրը (1067-1071 թթ.): Վեստարխոս (βεστάρχης) տիտղոսը Բյուզանդիայում գործածական էր Ժ-ԺԲ դարերում: Կոչվում էր նաև պրոեդրոս, վեստ, պրոտովեստ: Տե՛ս Guillard, Recherches, p. 200.

126. Բնագրում lacuna:

127. Արիստոփանեսը, հին Ատտիկյան խոշորագույն կատակերգակն է: Նրա գործերի մեծ մասը պահպանվել է, այն դեպքում, երբ այլ կատակերգակների և ոչ մի երկ չի պահպանվել: Իր առաջին գործը ներկայացրեց մ. թ. ա. 427 թ., ուստի ծնված պիտի լինի 450 թ. փոքր անց: Մահացել է մ.թ.ա. 388 թ. քիչ անց: Ալեքսանդրյան ժամանակաշրջանում հայտնի էին նրա 44 գործերը, որոնց բովանդակությունը գլխավորապես քաղաքական սատիրան է:

128. *Ստրատելատ* (στρατηλάτης): Զինվորական բարձր աստիճան Բյուզանդիայում, սպարապետ: Կոչվում էր նաև զորավար (στρατηγός), զորավար-ավտոկրատոր (στρατηγὸς αὐτοκράτωρ), մոնոստրատելոս (μονοστράτηγος) միանձնյա զորավար: Առանց ժամանակը նշելու Կ.Ծիրանածինը հիշում է անցյալում հանդես եկած պատրիկի պատվաստիճանով մի ուրիշ ստրատելատի, անունը Իորդանես: «Կայսերական վեստիարիոնում (հանդերձարանում) գտնվող նրա ցայտաքանդակ արծաթյա սկուտեղներն ունեն հետևյալ մակագրությունը. «Արևելից և Փոքր Ասիայի մյուս ազգությունների ստրատելատ Իորդանի» (Կ. Ծիրանածին, էջ 165): Պատվաստիճանի մասին մանրամասն տե՛ս Guillard, Recherches, t. I, p. 380-386: Նաև Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p. 263, 273: «Բանակաթեմերի ստրատելատ» (στρατηλάτης ἐπὶ θεμάτων, p. 89, 159, 296), ստրատելատ (magister militum), նույն տեղում, p. 284, n. 13): Բազմիցս է հիշվում Հովհաննես Սկիլիցեսի երկում: Ստրատելատ էր հայազգի մագիստրոս Վարդաս Սկլերոսը (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 33), նաև «համայն Արևելքի ստրատելատ» (էջ 55): Այդ պաշտոնը Կոստանդին Մոնոմախի ժամանակ ուներ Կատակալոն Կեկավմենոսը (էջ 173): Արևմուտքի ստրատելատ էր Վասիլ Տարխանիոտեսը (էջ 194), հետագա կայսր Ռոմանոս Դ Դիոգենեսը (էջ 219): Լևոնի «Tactica»- յում ասված է, թե «մերարիսները, որ կոչվել են և *ստրատելատներ*, իսկ այժմ սովորաբար «տուրմարիս» (տե՛ս Vogt, Basile Ier, p. 343).

129. Խոսքը վերաբերում է սելջուկ Ալփ Արսլան սուլթանին: Երկրորդը շարքում և սելջուկների ամենանշանավոր սուլթանը: Մեծ համբավով պարտական է գլխավորապես բյուզանդացիների դեմ տարած հաղթանակների: Գահը ժառանգեց իր հորեղբայր, սելջուկների պետության

հիմնադիր Տողրուլ բեկից: Ծնվել է շուրջ 1030 թ.: Իր հոր (1061 թ.) և հորեղբոր (1063 թ.) մահից հետո դարձավ Պարսկաստանի սելջուկյան պետության տիրակալ: 1064 թ. գրավեց Անին ու Կարսը: Ծրագրելով արշավել Եգիպտոսի Ֆաթեմյանների դեմ, պատրաստվեց գրավել Հալեպը, բայց իմանալով, որ թիկունքից իրեն սպառնում է Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսրը, շտապ վերադարձավ: 1071 թ. օգոստոսին տեղի ունեցավ Մանզկերտի նշանավոր ճակատամարտը, որն Ատտալիատեսն ու Սկիլիցեսի Շարունակողը հանգամանորեն նկարագրել են (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 241 և հտ.):

130. *Կապիտոլիում* (Καπιτώλιον): Այդ անվամբ Հին Հռոմում հայտնի է Capitolium կոչվող փոքր բլուր: Նրա վրա էր գտնվում Հին Հռոմի ակրոպոլիսը և քաղաքի պաշտպան երեք աստվածների՝ Ջևսի, Հերակլի և Աթենասի (Յուպիտերի, Յունոնայի և Միներվայի) տաճարը: Կոստանդնուպոլսի Կապիտոլիումը կառուցվեց Հռոմի Կապիտոլիումի նմանությամբ: Նախատեսված էր որպես բարձրագույն ուսումնական կենտրոն, որտեղ դասավանդվում էին լատին հռետորությունը, քերականությունը, հունական հռետորությունը, փիլիսոփայությունը և իրավագիտությունը: Տե՛ս Σκαρλάτου τοῦ Βυζάντιου, Κωνσταντινούπολις, τόμ. Α', σελ. 283.

131. *Փռյուզիա* (Φρυγία): Ատտալիատեսը Փռյուզիա տեղանունը նույնացնում է Անատոլիկոն բանակաթեմի անվան հետ: Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսեր հրամանով զորքերը «հավաքվեցին Փռյուզիայում, այսինքն Անատոլիկոն բանակաթեմում» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 221): Փռյուզիա անունն է հնագույն աշխարհագրական շրջանի, որը սկզբում ներառում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի կեսը: Փռյուզիային սահմանամերձ էին Բյուքանիան, Մեզիան, Կարիան, Պիսիդիան, Լիկաոնիան և Գալատիան: Քանի որ միջնադարյան հույներին Փռյուզիա հասկացողությունը հայտնի չէր, Ատտալիատեսը ցույց է տալիս, որ դա հենց Անատոլիկոն բանակաթեմն է: Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Բանակաթեմների մասին» աշխատության մեջ որպես առանձին բանակաթեմ նշում է Անատոլիկոնը (Costantino Porfirogenito, De Thematibus, p. 60-63): Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Կ. Ծիրանածին, էջ 164-167:

132. *Արեսը* (Ἄρης) հին հույների պատերազմի աստվածն է: Ատտալիատեսն այստեղ կրկնում է Սկիլիցեսի Շարունակողի, ըստ որի սելջուկները շատ զարմացան, որ պատերազմին անձամբ մասնակցելու է կայսրը, ուստի նա «վտանգներից ամենևին չի վախենում և Լիմելով Արեսի աշակերտը, նա պետք է բարելավի ու երիտասարդացնի Հռոմեական կայսրության վիճակը» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 222):

133. *Նեոկեսարիա* (Νεοκαισάρεια): Կոստանդին Ծիրանածինի ասելով «Մեծ Կապադովիան»: Պոլիբիոսն այն տեղադրում է Տավրոսի,

Լիկաոնիայի և Պոնտական ծովի միջև: «Նեոկեսարիան, Կոլոնիան, Մելիտենեն ամբողջությամբ Կապադովկիա է կոչվում և դրա անվանումը պարսկական է» (Վ. Ծիրանածին, էջ 167): Նա նաև նշում է, որ իր ժամանակ Կապադովկիան բաժանված էր երեք Կապադովկիաների և երրորդը «այժմ կոչվում է Արմենիակների. ունի յոթ քաղաք Ամասիա, Իբորա, Ջալիխոս, Անդրապա, Ամինսոս, *Նեոկեսարիա*, Սինոպե» (էջ 169): Նեոկեսարիան մետրոպոլիտների դասակարգման մեջ մտնում էր Պոնտոսի թեմի մեջ և 17-րդ տեղում էր գտնվում (էջ 158):

134. *Տեֆրիկե-Տիվրիկ* (Τεφρική): Ժամանակին պավլիկյան աղանդավորների կենտրոնն էր, որտեղ նրանք հավաքվել էին բյուզանդական իշխանությունների հալածանքներից: Դրանք սկսվել էին դեռևս թ դարի 10-ական թվականներից՝ Լևոն Ե և ապա Միքայել Ա կայսեր ժամանակ, ավելի լայն ծավալ ստացան Թեոփիլոսի և հատկապես նրա կին Թեոդորայի օրոք: Նրանց քաջագործությունները երգվել են պավլիկյանների շրջանում, և այդ երգերի հիման վրա ստեղծվեց բյուզանդական նշանավոր «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը, որի գլխավոր հերոսի ծննդաբանության մեջ և՛ Կարբեսաը, և՛ Խրիստիսիը, ապա և Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ Ակտան կարևոր տեղ են գրավում (Adontz, Les fonds, p. 15, 18, Grégoire, 'Ο Διγενής Ἀκρίτας, Բարթիկյան, Բյուզանդական էպոսը, նույնի Заметки: Յովհաննես Սկիլիցեսը, շարադրելով 1057 թ. դեպքերը, հիշատակում է զորավար Կեկավմենոսին և նրա «սեբաստացի, մելիտենացի, Տեֆրիկեի և *մնացած հայերի* հրամանատարներին ու զինվորներին» (Յովհ. Սկիլիցես, էջ 191): Տե՛ս նաև Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ, էջ 223:

135. *Կուկուսոս* (Κουκουσός): Գտնվում էր Յուստինիանոս Ա կայսեր կազմած Երրորդ Յայքի սահմաններում (այժմ Գյոքսուն՝ Թուրքիայում): Յիշյալ կայսեր 31-րդ նովելլայում (հրովարտակում) ասվում է, որ «2. Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Յայքը, որ նախկինում Երկրորդ [Յայք] էր կոչվում: Կենտրոնը հիմ, երևելի Մելիտենե քաղաքն է... Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արքա, Արաբիսոս, Արիարաթիա, մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ոսկե [Կոմանա]), *Կուկուսոս*, որոնք և անցյալում էլ ուներ և այսպիսով նրա կազմում կա վեց քաղաք» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 304):

136. *Գերմանիկիա* (Γερμανικεία): Ատտալիատեսն այն տեղադրում է «հայերի կողմից Տլուք (Τελούχ) կոչվող բանակաթեմում» (Τέμα, p. 107): Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի ասելով Ռոմանոս Դ կայսրը «իր զորքին Սեբաստիայում լուկ երեք օր հանգիստ տալով, շարժվեց դեպի Ասորիք, Կուկուսոսի կիրճերով նա հասավ *Գերմանիկիա* և ներխուժեց *Տլուք* կոչվող բանակաթեմը» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 223): Գերմանիկիան Մարաշ քաղաքն է: Մատթեոս Ուռհայեցին, շարադրելով ժամանակաշրջանի դեպքերը, ցույց է տալիս որ ՇԻԸ թվին (1079 թ.) «եղել սով սաստիկ ընդ ամենայն աշխարհս խաչապաշտից... վասն

զի արեանարբու և գազանացեալ ազգն թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի...: Եւ յԱնտիոք և յամենայն աշխարհն Կիլիկեայ և մինչև ի Տարսոն և յամենայն աշխարհն Մարաշայ, ի Տլուք և յամենայն սահմանս աշխարհացս այսոցիկ ոչ գտանէին հանգիստ դադարման մարդոյ...» (Մատթ. Ուռհ., էջ 217-218): Պատմիչը հիշատակում է նաև «Տլքոյ երկիր»-ը (էջ 427):

137. *Ավսինալիոսը* (Αὐσινάλιος) հավանաբար նույնանուն է Մատթեոս Ուռհայեցու երկուն հիշատակված և այլ ժամանակներում գործող «Պարսից» (իմա՝ թուրքաց) ամիրային «որ ասի Օշէն», ով «յապակա-նութիւն դարձոյց զբազում գաւառս, և արեան ջաղխիս արարեալ զդասս հաւատացելոցն Քրիստոսի» (Մատթ. Ուռհ., էջ 185): Հայ պատմիչը նրան անվանում է «անօրէն և չար գազան Օշէն, որ և անպատմելի է ասացո-ղացս գործ նորա» (էջ 186): Հովհաննէս Սկիլիցեսի Շարունակողի եր-կուն նա *Ավսինալիոս* է, ով պաշարում էր Մելիտեն քաղաքը (Սկիլիցե-սի Շարունակող, էջ 223): Ըստ Ուռհայեցու, նա հիմնականում գործեց Սև լեռան գավառում:

138. *Հիերապոլիս* (Ἱεράπολις): Արաբներն անվանում են Մենբիջ: Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ այն Մնպէճ է, և բնորոշվում է որպէս «անուա-նի քաղաք... մերձ ի Հալպ քաղաք, որ էր հռչակաւոր քաղաք Տաճկաց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 191, նաև էջ 357):

139. Ատտալիատեսը ռուսներին երիցս է հիշատակում: Առաջին անգամ նրանց նավերը՝ πλοίων 'Ρωσικῶν, 'Ρωσικὰ πλοῖα, p. 253), ապա և ռուսական զենքերը ('Ρωσικοῖς "οπλοῖς, p. 110): Հայկական աղբյուրնե-րում կա նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող Արիստակէս Լաստի-վերտցու մի վկայությունը. «արևմտական զօրն, որ կոչի Ըռուզք» (Արիստ. Լաստ., էջ 23):

140. Պետրոս Լիբելիոսին հիշատակում է Հովհաննէս Սկիլիցեսի Շարունակողը: Անդրադառնալով Ռոմանոս Դիոգենէս կայսեր մարտե-րին, նա գրում է, թե կայսրը Հիերապոլիսը գրավեց հակառակորդի հետ համաձայնության գալով: «Միջնորդի դեր էր խաղում մագիստրոս Պետ-րոս Լիբելիոսը, հունական ու ասորական փայլուն կրթություն ստացած մի անձնավորություն, որ ծնվել ու մեծացել էր Անտիոք քաղաքում, այդ քաղաքի առաջին այրերից մեկի որդին» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 224):

141. Հալեպի ամիրա Մահմուտին հիշատակում է Հովհաննէս Սկիլիցեսի Շարունակողը, նույն մանրամասնություններով, ինչ Ատտա-լիատեսը: Դեպքերը տեղի են ունեցան 1069 թ. նոյեմբերին: Բյուզան-դական բանակի կազմում այստեղ գտնվում էր նաև «հայկական հե-տևակ», որը որոշեց ապստամբել (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 225): Այդ մասին հիշատակում է նաև Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, Chronique, t. III, p. 169). Ասորի պատմիչը դա բացատրում է դրանով, որ հայ ռազմիկ-ներին ստիպում էին քաղկեդոնականություն ընդունել: Հետաքրքիր ման-

րամասներ է ավելացնում ասորի պատմիչի երկի հայերեն թարգմանիչը, որը դժվար է այլ աղբյուրներով ստուգել. «իսկ Դեօթանն (Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը- Յ. Բ.) կուտեալ անթիւ զօրս, չոգաւ ի վերայ նորա (Ալփ-Արսլանի - Յ. Բ.), և եկեալ ի Կարս այրեաց զՀայոց եկեղեցին. և երդուաւ եթէ յադթէ Թուրքաց կամ ջնջէ բնաւ զՀայս կամ ի կրօնս իւր դարձուցանէ» (Միխայել Ասորի, 1870, էջ 404-405): Սույն աղբյուրի 1871 թ. հրատարակության մեջ այս մանրամասնությունը բացակայում է: Հիերապոլսի գրավման մասին ավելի հանգամանորեն գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին (Մատթ. Ուռհ., էջ 191-192):

142. «Մխլերի գունդը» (τὸ τῶν σχολῶν συντάγμα), հիշատակվում է նաև Հովհաննես Ալիլիցեսի Շարունակողի մոտ, էջ 225: Թեոփանեսի Շարունակողը հիշում է «սխլերի դոմեստիկոսին» (Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 67): «Մխլերը» բյուզանդական վարձկան զորքերի չորս գնդերից (տազմա, սինտազմա) մեկն էր: Նրանում ծառայողները կոչվում էին սխլաբիոս, նրանց հրամանատարը՝ սխլերի դոմեստիկոս: Ժ դարից սխլերի դոմեստիկոս տերմինը նշանակում է սպարապետ, համայն բյուզանդական բանակի հրամանատարը: Այդպիսիք էին երկուսը՝ Արևմուտքի սխլերի դոմեստիկոս, և Արևելքի (տե՛ս Guiland, Le comendant en chef, t. I, p. 159, 588-593, t. II, p. 281, 283): Ուսպենսկու «Տակտիկոնում» (842-843 թթ.) հիշվում են «սխլերի կոմիտները» (οἱ κόμητες τῶν σχολῶν) Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p. 61, ապա նաև «սխլերի խարտուլարիոսը» (ὁ χαρτουλάριος τῶν σχολῶν), (նույն տեղում, էջ 63), նաև «բանակաթեմի խարտուլարը»: Վերջինիս մասին ավելի վաղ գործերից տե՛ս Vogt, Basile Ier, p. 343. Ֆիլոթեոսի աշխատության մեջ (899 թ.) սխլերի դոմեստիկոսը» (ἡ τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν), նաև «սխլերի անթիպատ պատրիկը և դոմեստիկոսը» (ὁ ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν, Oikonomidès, նույն տեղում, էջ 137, 141), ապա «սխլերի պրոտոսպաթարն ու դոմեստիկոսը» (էջ 143), նաև «բանակաթեմի դոմեստիկոսը» (Vogt, Basile Ier, p. 344. Նա վարում էր բանակաթեմի ֆինանսական հարցերը: Vogt, Basile Ier, p. 344. Սխլերն ու նրանց ղեկավար անձինք հիշված են Ֆիլոթեոսի հիշյալ աշխատության մեջ, «Բենեշլիչի Տակտիկոնում» (934-944 թթ.), և «Էսկուրիալի Տակտիկոնում» (971-975 թթ.): Տե՛ս Oikonomidès, Les Lists de Préséance: Աղբյուրներից հայտնի է նաև «սեղանի դոմեստիկոսը» (δομέστικος τῆς τραπέζης («maître d'hôtel de l'empereur»), այլ կերպ κηνάριος, κινάριος, κυνάριος (բոլորն էլ «կինարիոս» են արտասանվում): Հայերեն ծեռագրի մի հիշատակարանում հանդես է գալիս «հիւպատոս Դաւիթ եւ թագաւորական սեղանոյն կենառ» (Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ, հտ. Բ, 1914, էջ 301): Այդ մասին տե՛ս W. Seibt, κηνάριος. Նույնի՝ Über der verhältnis von κηνάριος, S. 34-38.

Դոմեստիկոս տերմինը աղավաղված ձևով և հաճախ իբրև անձնանուն հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում, «դեմեսիկոս» (Արիստ. Լաստ. էջ 47, Հովհան Մամիկոնյան, էջ 283, Ասողիկ, էջ 170, 179, 186: Մատթ. Ուռհ., էջ 14, Սմբատ Սպարապետ, էջ 8): Այդ մասին տես Զյուրշման, Հայկականը, «Բազմավեպ» 1902, էջ 213:

143. *Փարեսման* (իրատարակված տեքստում՝ Φαρασμάτιος): Ապոկալպսիս Ատտալիատեսը համարում է «ծագումով հայ» (ἐξ Ἀρμενίων τὸ γένος ἔλκοντα): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը՝ «ծագումով իբերացի» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 226): Երկու հեղինակների մոտ էլ նա աստիճանով վեստ է: Առաջին հայացքից իրար հակասող այս փաստերը բացատրվում են նրանով, որ Փարեսմանը վրացադավան՝ քաղկեդոնիկ հայ էր: Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը ավելացնում է նաև, որ Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը «որոշեց բնակեցնել Զիերապոլսի (արաբ. Մենբիջ) միջնաբերդը: Այնտեղ հաստատելով ծագումով իբերացի այն վեստ Փարեսման Ապոկալպսիս» (նույն տեղում): Ապոկալպսիսների ընտանիքի մասին ավելի մանրամասն տես Каздан, Армяне, стр. 67-70.

144. *Ազազ բերդ* (φρούριον Ἀζᾶς): «Ամուր բերդն Ազազ, մերձ ի Հալպ քաղաք» (Մատթ. Ուռհ., էջ 57), «քաղաքն Տաճկաց, որ կոչի Ազազ, մերձ ի Հալպ քաղաք» (էջ 342): Հետագա դեպքերի առնչությամբ (1124 թ.) Մատթեոս Ուռհայեցին քաղաքն անվանում է «ամուր բերդն Փռանգաց՝ որ կոչի Ազազ» (էջ 361):

145. «*Ավսոնիտիսի սահմանները*» (բնագրում՝ Αὐσονίτιδος ὅρια): Հայտնի չէ, թե որոշակի ինչ է նշանակում: Նշենք, որ Ավսոններ էին կոչվում կենտրոնական Իտալիայի բնակիչները, իսկ Ավսոնիա՝ ամբողջ Իտալիան: Կա Դ դարի լատին պոետ Decimus Magnus Ausonius: Բայց Ատտալիատեսի Ավսոնիտիսը Հալեպին մոտիկ էր գտնվում:

146. *Կատմա* (Κάτμα): Ատտալիատեսն այն համարում է «մեծագույն բնակավայր» (χωρίον τι μέγιστον), նա և Սկիլիցեսի Շարունակողը (էջ 226): Նշանակում է տեղ, վայր, նահանգ, երկիր, ամրացված վայր, հողատարածք և այլն: Հնարավոր չէ Կատման որոշակի տեղադրել:

147. *Տերխուլա* (բնագրում՝ Τερχολά): Ինձ անծանոթ բնակավայր:

148. *Արտախ* (բնագրում՝ Ἀρτάχ): Բերդ կամ ամրոց-κάστρον: Տեղադրությունն ու ճշգրիտ անվանումն ինձ անհայտ:

149. *Ալեքսանդրոս* (Ἀλέξανδρος): Քաղաք Կիլիկիայում: Խոսքը վերաբերում է Ալեքսանդրետին, որը հայ հեղինակները (Ղ. Ալիշան և ուրիշներ) կոչում են Ալեքսանդրյակ: Ասորիներն անվանում են Փոքր Ալեքսանդրիա, արաբները՝ ալ-Իսկանդարիյա: Այժմ գտնվում է Թուրքիայի կազմում և կոչվում Իսկենդերուն: Աշխարհագրական առումով գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավում, Մերսինից հետո Թուրքիայի Մի-

ջերկրականի երկրորդ նավահանգիստն է: Քաղաքը կառուցվել է մ.թ.ա. 333 թ., Անտիգոնոսի կողմից Իսսոսի ճակատամարտում պարսիկների դեմ Մեծն Ալեքսանդրի տարած հաղթանակի պատվին:

150. *Պողանդոս* (Ποδανδός): Արաբերեն ալ-Բադանդուն, այժմ Բոզանտը Կիլիկիայում (Թուրքիա): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողն այն հիշատակում է որպես Պողանդոս կլեյսուր (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 227, 244): Կոստանդին Ծիրանածինը հիշում է քաղաքը, «որտեղից հոսում է համանուն գետը» (Կ. Ծիրանածին, էջ 79): Ուսումնասիրություններից տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S.45.

151. *Տյուպսարիոն* (բնագրում՝ Τυψάριον): Ատտալիատեսն այն տեղադրում է Պողանդոսի կլեյսուրից դուրս և բնորոշում որպես χωρίον: Հովհաննես Սկիլիցեսի (և նրա Շարունակողի) մոտ տեղանունը չի հանդիպում:

152. *Ամորիոն* քաղաք (Αμόριον). Կոստանդին Ծիրանածինը քաղաքը տեղադրում է «Ամատուլիկոն» կոչված բանակաթեմի մեջ և նշում, որ «Վերին, դեպի միջերկրյաք ընկած շրջանը կոչվում է Պիսիդիա, իսկ Ակրոինոնից մինչև Ամորիոնը: կոչվում է Կապատյան Փռյուզիա» (Կ. Ծիրանածին, էջ 164): Ավելի ուշ ներառվեց Կապադովկիա բանակաթեմի մեջ: Առաջին անգամ գրավվեց արաբների կողմից 666 թ. (Թեոփանես, էջ 62): Այժմ կոչվում է Ասար կալե:

153. *Խալկեսոս վայր* (Χαλκῆς τοποθεσία): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը հիշում է որպես Խալկես կայան (σταθμός Χαλκεύς), ուր գտնվում էր թշնամու ճամբարը (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 227):

154. *Ծամնդավ քաղաք* (πόλις Τζαμανδοῦ) (Τσολακτ, 'Η Συνέχεια, σελ. 133): Հիշատակում է Կոստանդին Ծիրանածինը (Կ. Ծիրանածին, էջ 27, 171-172): Կեսարիայից արևելք էր գտնվում: Կարնույնանուն ամրոց, որն այժմ կոչվում է Ջամանտի կալեսի և Ծամնդավ գետ (այժմ Ջամանտը սու): Մատթեոս Ուռհայեցու տվյալներով, երբ Սենեքերիմ Արծրունու որդի Դավիթը 1022 թ. սպանեց կայսեր դեմ ապստամբած Նիկեփոր Ծովիզին, Կասիլ Բ-ն, որպես փոխհատուցում նրան շնորհեց «զԿեսարիա և զԾամնդաւ և Խաւատանէքն հանդերձ սահմանօքն» (Մատթ. Ուռհ., էջ 51): Նույն պատմիչի տվյալներով հետագայում Կարսի թագավոր Գագիկը, երբ թողեց իր երկիրը և գնաց Բյուզանդիա, «թագաւորն Տուկիժ տայր նմա զԾամնդաւ» (էջ 151):

155. *Բյուզանդացիք* - Կոստանդնուպոլսի բնակիչներ:

156. *Էրիոն պալատ* (τῶν Ἡρίων βασιλικὸν οἶκον): Այս պալատին է վերաբերում Թեոփանեսի Շապունակողի պատմածը, թե « Ես մտաբերում եմ նաև [Կոստանդին] Ծիրանածինի էրիայում կառուցած հոյակապ ու շքեղ պալատի մասին, այն վայրում, որն անցյալում քաղկեդոնացիների գերեզմանատուն էր: Այժմ այն կանգնած է չորս խորանների վրա... » (Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 266-267): Վանինը նույնացնում է *Հիերիա* պալատի հետ, որը սակայն Կ. Ծիրանածինն այն ոչ թե կառու-

ցեց, այլ վերականգնեց: Նրա տեղում այժմ Ֆեներբախեն է (Janin, Const. Byz., p. 147-149). Պրոկոպիոս Կեսարացին «Կառուցումների մասին» գրքում Յուստինիանոսի՝ Իրաիւն-ում կառուցած Աստվածածնի տաճարն է հիշում (Procopius IV De Aedificiis, p. 21. Նաև՝ Իրիւն, Procopius III, Historia Arcana. Նույնի IV De Aedificiis (βασιλεια...δεδημιούργηκεν...ἐν τε τῷ Իրաίῳ, p. 43): Հետագոտություններից, թեև հին, բայց շատ արժեքավոր է Տկարլատու τοῦ Βυζάντιου, Κωνσταντινούπολις, σελ. 271 (լուսատիպ վերահրատարակությունը Աթենք, 1993. Սկարլատոսը ժամանից շատ առաջ էրի՞ն պալատը նույնացրեց Ֆեներբախչի հետ (էջ 275):

157. Այս Կրիսպինոսին Սկիլիցեսի Շարունակողն (ինչպես և Ատտալիատեսը) համարում է լատին («մի ոմն լատին, անունը Կրիսպինոս» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 228): Բայց հետագայում Ատտալիատեսը (p. 89) նրան «Ֆրանկ» է համարում: Այդ ցեղանունները հոմանիշ են համարվում, Միքայել Պսելլոսը ևս նրան ֆրանկ (Φράγγος Κρισπίνος) է հիշում: Վարձկան նորմանդացի էր, մահացավ 1075 թ.: Ըստ Պսելլոսի, երբ հիշյալ Կրիսպինոսը հրապարակ եկավ, հռոմայեցիների երդվյալ թշնամին էր, բայց հետագայում դարձավ նրանց երդվյալ բարեկամը (Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, Β', σελ. 424).

158. *Արմենիակոն (Արմենիակների)* բանակաթեմ (ἐκ τῶν Ἀρμενιακῶν θεμάτων): Հիշյալ բանակաթեմի մասին Կոստանդին Ծիրանածինը հատուկ գրել է իր «Բանակաթեմերի մասին» գրքում (Δεύτερον θέμα τὸ προσαγορευόμενον Ἀρμενιακόν. Հայերեն թարգմանությունը՝ Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 167-169: Ծանոթագրությունները նույն տեղում, էջ 318-319:

159. *Սամուիլ Ալուսիան վեստարխ* (Σαμουήλ βεστάρχης ὁ Ἀλουσιάνος), 1070 թ. ղեպքերի առնչությամբ հիշվող: Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ «այդ միջոցին Արմենիակների բանակաթեմում ծնեռող վեստարխ Սամուիլ Ալուսիան բուլղարը, եղբայրը կայսեր (Ռոմանոս Դիոգենեսի) կնոջ, որին կայսրը կնության էր առել դեռ նախքան գահին տիրանալը» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 228):

«Ալուսիան» անունը տարբեր կերպ է մեկնաբանվում: Բուլղար միջնադարագետ Յորդան Իվանովը (հավանաբար ելնելով Սամուիլ ցարի հայկական ծագումից) հայկական անուն է համարում (Иванов, Происходит на цар Самуилова род, стр. 59). Ն. Ադոնցը դա մերժեց (Adontz, Samuel l'Arménien, p. 37, n. 3.): Նույնպես բուլղար պատմաբան Իվ. Դուլչևը, որը համարեց լատինական՝ Aloisius (Ив. Дуйчев, Върху някои български имена, стр. 160): Այս առթիվ արժե հիշատակել Մատթեոս Ուռհայեցու մի վկայություն, համաձայն որի Ալփ Արսլանի որդի Մելիք Շահը Անտիոքի կառավարիչ նշանակեց «զամիրայն, որ ասի *Աղսիան*, այր չար և շուն և խռովարար և զազանամիտ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 235): Ատտալիատեսի մոտ Ալուսիանը անուն չէ, այլ մականուն: Լիբանանում գտնված մի

արժեք կնիք կրում է հետևյալ մակագրությունը. Σαμουήλ βεστάρχη καὶ δουκὶ Ἐδέεσης τῷ Αλουσιάνῳ (Ալուսիան Սամուիլ վեստարխի, Եդեսիայի դքսի) (Н. А. Алексеенко, Несколько новых печатей, стр. 197-198, տե՛ս նաև Златарски, Моливдовул на Самуила Алусиана. Алексеенко, Несколько новых печатей, стр. 197-198: «Ալուսիան» անվան բացատրության մասին տե՛ս նաև Gicén, The Name Alousian.

160. Ատտալիատեսի մոտ՝ Μελλάγγεια: Կոստանդին Ծիրանածինն այն հիշում է իր «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» Ա գրքի Հավելվածում, որ վերաբերում է «Ձինվորական կայանների»: «Կայան» ենք թարգմանում բնագրի ἀπλεκτα-ն, գրության ավելի ճիշտ ձևը ἀπλεκτα, (լատ. applicatus), որ կարելի է թարգմանել նաև բանակատեղի): Նա տեղանունը բերում է Մալագինա ձևով: Գտնվում էր Օպսիկիոն բանակաթեմում, որի կենտրոնը Նիկոմեդիա քաղաքն էր: Ծիրանածինը Մալագինան համարում է առաջին զինվորական կայան (Կ. Ծիրանածին, էջ 134):

161. Դորիլեոն վայր (Δορύλαιον): Ժամանակակից Էսկի Շեհիր քաղաքը Թուրքիայում: Կ. Ծիրանածինը Դորիլեոնը համարում է երկրորդ զինվորական կայան: Նրա ասելով «Միսլերի դոմեստիկոսը և Օպսիկիոն [բանակաթեմի] զորավարը պարտավոր են կայսեր դիմավորել Մալագինայում, իսկ Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավարը՝ Դորիլեոնում» (Կ. Ծիրանածին, էջ 135):

162. Մավրոկաստրոն բերդ (Μαυρόκαστρον φρούριον): Թարգմանաբար նշանակում է «Սև բերդ»: Ատտալիատեսն այն տեղադրում է Արմենիակոն բանակաթեմում, Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 228) համարում է քաղաք (πόλις): Ռամզեյի ենթադրությամբ նույնանուն է ժամանակակից Կարա Հիսարին, որ թուրքերեն նույնն է նշանակում: Հեղինակը հավանական է գտնում այն նույնացնել Կոլոնիայի հետ (Ramsey, HGAM, p.267).

163. Լարիսա (Λάρισα): Այս անվամբ բազմաթիվ վայրեր կային, որոնցից շատերը հիշատակում են Ստրաբոնն ու Ստեփանոս Բյուզանտիոսը: Գտնվում էին և՛ Հունաստանի մայր ցամաքում, և՛ Ասորիքում, մասնավորապես Փոքր Ասիայում, ապա և Կրետե կղզում: Բայց քանի որ Ատտալիատեսի ասելով այն գտնվում էր Կեսարիայի մոտ (Կապադովկիայում), ապա ամենայն հավանականությամբ մի կայան էր, որն սկիզբ էր առնում Մազակայից (Մաժակ) և ավարտվում Կապադովկիայի Կոմանայում: Ճշգրիտ տեղը չի պարզված:

164. Արևմտականների արիթմոսներից (τῶν ἐσπερίων ἀριθμῶν): Կոստանդնուպոլսում մայրաքաղաքային չորս տագմաներ (զմրեր) էին ծառայում, այն է երկուրորդներ, (Ἐξκούβιτοι), սխոլաներ (Σχολαί), արիթմոսներ (Ἀριθμοί) և հիկանատներ (Ἰκανάτοι): Նրանց գլխավորում էին դոմեստիկոսները, որոնցից գլխավորը սխոլերի դոմեստիկոսն էր

(տե՛ս Успенский, Военное устройство, стр. 154 и сл.): եթե հեղինակը հիշում է «Արևմտականների արիթմոսները», բնական է, կային և «Արևելականների արիթմոսներ»: Ուսպենսկու «Տակտիկոնում» (842-843 թթ), հիշվում է «արիթմոսների դրոմագարը» (ὁ δρογγάριος τῶν ἀριθμῶν), «արիթմոսների տոպոտերետները» (ὁ τοποτηρητὴς τοῦ ἀριθμοῦ), «արիթմոսի կոմեսները» (οἱ κόμητες τοῦ ἀριθμοῦ): Ֆիլոթեսի աշխատության մեջ (899 թ.) «արիթմոսի դրոմագարը» (p.105, 115), ուր ցույց է տրվում, որ նրան ենթակա են տասը պաշտոնավորներ (p.115), ապա «արիթմոսի սպարարոկանդիդատն ու տոպոտերետները» (ὁ σπαθαροκανδιδάτος καὶ τοποτηρητὴς τοῦ ἀριθμοῦ, p. 151 և այլուր (տե՛ս Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p. 137, 159, 173, 183, 199, 209, 273).

165. *Խլաթ քաղաք* (բնագրում ἄστυ τὸ Χλῖατ. Ἄστυ քաղաք է նշանակում (p. 131): Տե՛ս նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի մոտ, էջ 186, 230, 236-237, 239: Խլաթը (արաբ. Ախլաթ) քաղաք Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում, Բզնունյաց (Վանա) լճի հյուսիս-արևմտյան ափին: Հին և նոր ուսումնասիրություններից տե՛ս Ինժիճեան, Աշխարհագրութիւն, նույնի՝ Ստորագրութիւն, Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Յովհաննեսեան, Հայաստանի բերդերը:

166. *Ռոմանոպոլիս քաղաք* ('Ρωμανόπολις): Հ. Գելցերն այն տեղադրում է Բալուում (տե՛ս Georgius Cyprius "Descriptio", p.177), Ե. Հոնիգմանը՝ Տիգրիսի արևմտյան վտակ Արգամա սուի վրա (Honigmann, Die Ostgrenze, S. 90-92): Սակայն նույն հեղինակը, հենվելով ավելի ուշ լույս տեսած մի փաստաթղթի վրա, Ռոմանոպոլիսի տեղադրությունը դարձնում է անվիճելի: Խոսքը դպտի-արաբ աշխարհագրական "scala"-ի մասին է, որտեղ օգտագործվել է բյուզանդացիների և Սայֆ-ադ-Դաուլայի պատերազմները նկարագրող Ժ դարի մի պատմական աշխատություն: Տարբեր տեղանունների շարքում դպտի տեքստում հիշված է Ռոմանոպոլիսը, որի դիմաց արաբերենն ունի Ջանջուր: Քանի որ այդպիսի անունով քաղաք հայտնի չէ, Հոնիգմանն այն ուղղում է ճապաղջուր և գտնում, որ Ռոմանոպոլիսը Հայաստանի ճապաղջուրն է (տե՛ս Honigmann, Une "scala" géographique, p. 87, 98, 122-123: Յակուտ ալ-Համավիի տվյալներով ճապաղջրի «բնակիչները քրիստոնյա հայեր են: Ունի բերդեր և գյուղեր» (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 46):

167. *Փիլարտոս* (Φιλάρετος): Նշանավոր զորավար Փիլարտոս Վահրամյան (Վարաժնունին): Ատտալիատեսը նրան անդրադառնում է նաև հետագայում (տե՛ս p. 301), բազմիցս՝ Մատթեոս Ուռհայեցին: Վերջինիս ասելով «Յայսմ ժամանակիս բռնակալեցաւ անօրէն և ամենաչար իշխանն Փիլառտոս...: Ի յանկանել Տիօժէնին (իմա՛ Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսեր - Հ. Բ.) բռնակալեցաւ ի վերայ երկրի...: Սա սկսաւ տալ պատերազմ ընդ հաւատացելոցն Քրիստոսի, վասն զի էր սա անհաւատ

քրիստոնեայ, ոչ Հայ (իմա՝ հայադավան - Հ. Բ.) գիտելով զնա և ոչ Հռոմ (հունադավան, քաղկադոնական - Հ. Բ.), վարքն և կրօնքն զՀռոմոցն ունէր, և հայրենեօքն և մայրենեօքն Հայ էր... սա տիրեալ բազում աշխարհաց և քաղաքաց .. և եկեալ բնակեցաւ ի Մշարն»» (Մատթ. Ուռհ., էջ 206): Երբ, Անտիոքի կառավարիչ՝ Վասակ Պաիլափունին սպանվեց, նրա ազատագունը դիմեց Փիլարտոսին: Վերջինս տիրանալով քաղաքին, որոշ ժամանակ իր ձեռքում պահեց այն (էջ 213): Փիլարտոսն ըստ *Ն. Ադոնցի* պատկանում էր Վրախամիոսների (Վահրամյանների) ընտանիքին, որը ժամանակին մասնակցեց Վարդաս Սկլերոսի ապստամբությանը՝ ի դեմս Սահակ Վահրամյանի (Adontz, EAB, p.148-149): *Յարնլին* չի բաժանում Ադոնցի ենթադրությունը (Yarnley, Philaretos, p.334, n.17): *Միքայել Ասորին* ցույց է տալիս, որ Փիլարտոսն իր իշխանությունը տարածեց Տարսոնի, Մոպսուեստիայի, Մարաշի, Քեսունի, Ռաբանի, Եդեսիայի, Անազարվայի, Անտիոքի, Ջահանի և Մելիտենի վրա (Michel le Syrien, Chronique, p. 173, 187 և հտ., 280.): Պահպանվել են Փիլարտոսի արձճե կնիքները, որոնց հիման վրա հնարավոր է վերականգնել նրա *cursus honorum* -ը: Տե՛ս Шандровская, Печати Филарета, стр. 47. Փիլարտոսի մասին հանգամանորեն տե՛ս Laurent, Les origines médiévales, p. 50-51, նույնի Byzance et Antioch, p. 81 և հտ.: Նույնի, Des Grecs aux Croisés, p.367-449. Վերահրատարակությունը՝ հեղինակի հայագիտական հոդվածների ժողովածուում՝ Laurent, Études, p. 61-128. Նույնի, Byzance et Antioche, p. 61-72 (վերահրատարակությունը վերոհիշյալ ժողովածուում, էջ 148-159): *Կոմնագենացի*, Փիլարտոս Հայր: *Քասունի*, Կիլիկիոյ Լայկական իշխանապետությունը: Yarnley, Philaretos, p.331-353. Каждан, Армяне, стр. 26-28, Степаненко, Государство Филарета Варажнуни, стр.86-103, Cheynet, Vannier, Étude, p. 57-75: Փիլարտոս Վարաժնունու մասին ամենայն մանրամասնությամբ ու բովանդակալից տե՛ս Dédéyan, Les Arméniens, vol. I. Շարադրված բաժինների վերնագրերն են. 1. Les Brachamios, des Origines au milieu du XIe siècle (p. 6-170. 2. La première carrière de Philarète Brachamios (vers 1055-1071), p. 17-32, Philarète, prince indépendant (1072-1078) p. 47-51, Philarète sous la souveraineté théorique de Byzance (a partir de 1078), p. 52-61, Philarète et la suzeraineté effective des Musulmans (1078/1086-1090), p. 61-64 և վերջապես Philarète toparque byzantin ou prince arménien? (p. 65-70). Բուլղարիայում հայտնաբերվել են Վահրամյանների ընտանիքի առանձին անդամների արձճե կնիքները. Βραχάμιος σπαθαροκανδιδάτος καὶ ταξίαρχης (ԺԱ դ.) («Վրախամիոս սպաթարոկանդիդատ և տաքսիարխ», Βασίλειος Βραχάμιος -ի (Վասիլ Վրախամիոս (ԺԱ դարի երկրորդ կես) Έλπίδιος Βραχάμιος ταξίαρχης (Էլպիդիոս Վրախամիոս տաքսիարխ), (ԺԱ դար), Βραχάμιος Φιλάρετος πρωτοσέβαστος καὶ δομέστικος Έώας (? -1084 ρ.) «Վրախամիոս Ֆիլարետոս պրոտոսևաստոս և Արևելից դոմեստիկոս»): (Йорданов,

Печати, стр. 138-140). Սանկտ-Պետերբուրգի Պետական երմիտաժի արձ-
ճե կնիքների ժողովածուում պահվում է Վասիլ Վրախամիսի (պրոտոս-
պաթար և զորավար) արձճե կնիքը (տե՛ս Šandrowskaja, Einige
Kunstbesonderheiten, vol. I, p. 29-30. Abb. 3). նույնի, Эрмитажные печати
Филарета Врахамия, էջ 39-40:

168. Ատտալիատեսի բնագրում՝ հոգնակի *εις τοὺς λεγόμενους*
‘*Ανθίας*’ (p. 133-134): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը բերում է
հետևյալ կերպ. *εἰς τινὰ τόπον λεγόμενον Ἀνθίας* - Անթիաս կոչվող ինչ-
որ մի վայր (Τσολάκη, ‘*Η Συνέχεια Ἰωάννου Σκυλίτζη*, σελ. 136-137):
ինչքան ինձ հայտնի է, վայրի տեղադրության մասին տվյալներ չկան:

169. *Մուլնծուր* (Μούζουρον): Ատտալիատեսը պարզ գրում է.
«տեղացիների կողմից *Մուլնծուր* կոչվող *Տավրոս* լեռան վրայով»,
այսինքն Տավրոսն ու Մուլնծուրը հոմանիշներ է համարում: Նույն բանն է
ասում և Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը (Սկիլիցեսի Շարունա-
կող, էջ 230): Խոսքը վերաբերում է հայոց Մնծուրին՝ Պաղինի մոտ: Գա-
վառ Մեծ Հայք մահանգում, արևմուտքից սահմանակից Փոքր Հայքին,
հարավից՝ Չորրորդ Հայքին: Հնագույն ժամանակներում կազմում էր
Եկեղյաց գավառի մասը, իսկ Հուստինիանոս Ա-ի վարչական վերափո-
խումներից հետո շրջակա մի քանի գավառների հետ կոչվեց Առաջին
Հայք, իսկ «Աշխարահացոյց»-ում Բարձր Հայք:

170. *Եկեղյաց գավառ*: Բնագրում՝ *Κελεσίνη* (Կելեսինե (p.133): Կ.
Ծիրանածինը հիշում է որպես *Κελτζήνη* (տե՛ս Կ. Ծիրանածին, էջ 7, 8,
26, 170): Հունական աղբյուրներում *Ἀκλισηνή* (Ակլիխսենե): Բյուզանդա-
կան շրջանում Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմի մի տուրման
էր, կենտրոնը ժամանակակից Երզնկան:

171. *Հեսիոդոս* (Ἡσιόδος): Հին Հունաստանի մ.թ.ա. է դարի առա-
ջին կեսի էպիկական պոետ: Նրա պոեզիան շատ է տարբերվում իրենից
երկու դար առաջ ապրած Հոմերոսինից: Վերջինիս հերոսները գլխա-
վորապես թագավորներ և իշխաններ են, որոնց խելքն ու միտքը պատե-
րազմներն են: Հեսիոդոսի հերոսները բազում չարչարանքով ու սակավ
ուրախություններով ապրող հասարակ մարդիկ են: Մասնագիտական
հետազոտությունները հանգել են այն եզրակացության, որ Հեսիոդոսի
գրչին անտարակույս պատկանում է երկու երկ: Դրանցից առաջինում՝
«*Գործեր և օրեր*» («*Εργα καὶ ἡμέραι*»), նա ընդգծում է, թե «ոչ մի աշխա-
տանք ամոթաբեր չէ, ամոթաբեր է չաշխատելը»: Անօրինական ճանա-
պարհով ձեռք բերված շահը անխուսափելի կործանման է տանում:
Երկրորդ գործը՝ «*Թեոգոնիա*» (Θεογονία - Աստվածածնություն»), վերա-
բերում է աստվածների ծննդին ու աշխարհի արարչագործությանը: Պոե-
մի վերջին մասում խոսվում է մահկանացու տղամարդկանց հետ հարա-
բերված աստվածուհիներից ծնված հերոսների մասին:

172. *Կապադովկիայի բանակաթեմ* (բնագրում՝ Θέμα Καππαδοκῶν բառացի՝ «Կապադովկացոց բանակաթեմ»): Թեոփանեսի Շարունակողը հիշում է «Կապադովկիայի (բանակաթեմի) գորավարին» (Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 71): Մինչ այդ Կապադովկիան կլեյսուրարիություն էր (էջ 317, ծանոթ. 78):

173. *Իկոնիոն քաղաք* (բնագրում՝ Ἰκόνιον): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողն այն համարում է «Մարդաշատ ու բազմատուն, պիտանի ու ցանկալի ամեն ինչով հարուստ քաղաք» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 231): Նա հիշում է նաև «Իկոնիոնի մետրոպոլիտին» (էջ 265): Նկատենք, որ դեռ Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատության 54-րդ գլխում, որը վերաբերում է «Մետրոպոլիտների դասակարգմանը», 23-րդը նշում է «Լիկաոնիայի թեմը» Իկոնիոնի մետրոպոլիտով (էջ 158): Հնագույն քաղաք էր Փոյուգիայում: Հիշվում է դեռևս Պերսևսի և Գորգոնների հին հունական առասպելում, իսկ հետագայում դարձավ Լիկաոնիայի մայրաքաղաքը: Քսենոփոնն իր «Ամաքասիսում» (1, 2, 19) այն հիշում է որպես Ἰκόνιον τῆς Φρυγίας πόλις ἐσχάτη («Իկոնիոն, Փոյուգիայի ամենածայրամասյին քաղաք»): Գործք Առաքելոցում (ԺԳ, 50-51) «հրեայքն ... յարուցեալ հալածանս ի վերայ Պաւղոսի և Բառնաբայ՝ հանին զնոսա ի սահմանացն իւրեանց: Եւ նոցա թոթափեալ զփոշի ոտից ի վերայ նոցա՝ եկին *Իկոնիոն*» (Տե՛ս նույն տեղում, ԺԴ, 1, 19, 21, ԺԶ, 2: Թուրք առ Տիմոթեոս, Գ, 11): Իկոնիոնում էր կանգ առել Մեծն Ալեքսանդրի բանակը: Հռոմեական շրջանում, հնարավոր է նաև ավելի վաղ, այստեղ գոյություն ուներ հրեական համայնք, որի ժողովարանում (սինագոգում) քարոզեցին Պողոս և Բառնաբաս առաքյալները: 1097 թվականից Ռումի սելջուկ սուլթանների (Բոնիա) նստավայրն էր:

174. *Կերամոս փոքր քաղաք* (πολίχνιον Κέραμος): Հավանաբար Թեոփանեսի Շարունակողի (Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 159) Կերամիսիոնն է, որը նույնացվում է ժամանակակից Հիրմիկլի հետ, Մալաթիային մոտիկ: Հովհաննես Սկիլիցեսի երկում այն չի հիշատակվում:

175. *Կոլոնիա* (Κολωνεία): Գոյություն ուներ Կոլոնիա քաղաք, Կոլոնիայի շրջան և Կոլոնիայի բանակաթեմ: Ատտալիատեսն այստեղ հավանաբար քաղաքը նկատի ունի: Կ. Ծիրանածինն իր «Կայսերական արշավանքների մասին և զինվորական կայանների հիշատակումը» աշխատության մեջ ցույց է տալիս, որ չորրորդ կայանը Կոլոնիայում էր գտնվում (Կ. Ծիրանածին, էջ 135): Ըստ նրա, Կապադովկիա թեմի մետրոպոլիտների դասակարգման մեջ առաջինը Կեսարիայի մետրոպոլիտն է, իսկ «ենթակայության մեջ» գտնվող չորս եպիսկոպոսների թվում երկրորդը Կոլոնիայինն է (էջ 157, 159, հմմտ. նաև էջ 53): Հովհաննես Ա Չմշկիկի օրոք (969-976 թթ.) որպես Խաղիայի (Խաղդիկ) և Կոլոնիայի դուքս հիշվում է «Նոր (իմա՝ Կրտսեր - Հ. Բ.) Վարդասը» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 31), որը Նիկեփոր Բ Փոկաս կայսեր եղբայր Լևոնի որդին էր (էջ

296, ծանոթ. 170): Կ. Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ Կամախի «տուրման» (Անի-Կամախը Բարձր Հայքում) *Կոլոնիա* բանակաթեմի ծայրագույն գավառն է՝ հարավ-արևելքում (էջ 26, ծանոթ. 37): Կոլոնիա բանակաթեմում էր գտնվում *Նիկոպոլիս* քաղաքը (ըստ Ս. Երենյանի՝ այժմյա Բուրզ (Պյուրկը), (Երենյան, Հայաստանը, էջ 72): Փոքր Հայքի քաղաք, կառուցված Պոմպեոսի կողմից Միհրդատ 2 Եվպատորի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ (Պիոն Կասիոս, 37, 5, 3): Ստեփանոս Բյուզանդիոսի «Ստրաբոն» գլխաբառի տակ (C, 555) (Նիկոպոլիս, հունարեն Նիկե - Հաղթանակ և պոլիս՝ քաղաք): Կ. Ծիրանածինը պարզ գրում է, որ Կոլոնիան գտնվում է «Երկրորդ բանակաթեմի կազմում, որ կոչվում է Արմենիակների», և որ այդ անունը պարտական է սահմանակից և տեղում ապրող հայերին (էջ 167):

176. *Պիսիդիա և Լիկաոնիա* (Πισιδία καὶ Λυκαονία) Ըստ Կ. Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության, Առաջին բանակաթեմը կոչվում է *Անատոլիկոն* (այն է՝ Արևելյան): Այդպես էր կոչվում, «որովհետև տարածվում էր Բյուզանդիոնում և Եվրոպայում բնակվողների արևելյան կողմում: ... Անատոլիկոն կոչվող բանակաթեմը բաղկացած է հինգ նահանգից: Սկիզբ է առնում Միրոս (այժմ կոչվում է Քունքեթ, տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 144, 212 - Հ. Բ.) կոչված գյուղաքաղաքում և մինչև Իկոնիոն ընկած շրջանը կոչվում է Փոյուզիա Սալուտարիա: Իսավրիային սահմանակից՝ Տավրոս նայող շրջանը կոչվում է *Լիկաոնիա*» (Կ. Ծիրանածին, էջ 164):

177. Անտիոքի դուքս *Խաչատուր* (բնագրում՝ Χατατούριος- Խատատուրիոս): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ նույնպես Χατατούριος. Ատտալիատեսը (p.172) նրան համարում է հայ. ὁ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας κατεπάνω, Χατατούριος ἐπονομαζόμενος, ἐξ Ἀρμενίων δ' ἔλκων τὸ γένος). Ռոմանոս Դիոգենեսը նրան 1068 թ. նշանակել էր Անտիոքի կառավարիչ: Չարմանալին այն է, որ հայկական աղբյուրներում Խաչատուրի մասին որևէ տեղեկության չենք հանդիպում: Ղա ուսումնասիրողներին դրդել է ենթադրելու, թե Խաչատուրը հայկական աղբյուրներում հանդես է գալիս այլ անվան տակ: Սկսած Մ. Չամչյանից ենթադրել են, որ Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ 1065 թ. տակ հիշատակված Անտիոքի հայազգի դուքս-կառավարիչ Բեխտը (Մատթ. Ուռհ., էջ 157) հենց Խաչատուրն է: Մ. Չամչյանն այդ նույնացումը կատարելով (Չամչյան, Հայոց պատմութիւն, հտ. 2, էջ 972), գտնում է նաև, որ Բեխտն անուն չէ, այլ բյուզանդական վեստ պատվաստիճանը: Չամչյանի ենթադրությունը կրկնում են Ս. Բրոսսեն (նրան նա անվանում է Vest Khatchatour: Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t.XIV, 1833, p. 441), հմմտ. նաև հտ. XV, 1833, p. 71, n. 1), Ղ. Ալիշանը (տե՛ս նրա հրատարակած Վարդան Բարձրբերդցու Պատմության 105-րդ ծանոթագրությունը) և այլ ուսումնասիրողներ, այդ թվում մեր օրերում Ե. Քասունին («ԺԱ

դարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ», էջ 123-134): Խաչատուրի մասին նաև տե՛ս՝ Gérard Dédéyan, Les Arméniens..., vol. I, pp. 32-46.

Դեռևս 1929/1930 թթ. Ժ. Լորանն ապացուցեց այդ նույնացման անհնարինությունը և եզրակացրեց, որ Բեխտը ոչ թե Մեծ Անտիոքի կառավարիչն էր, այլ հավանաբար, Իսավրիայի Անտիոքի (Laurent, Le due d'Antioch Khatchatour):

178. *Մոպսուեստիա* (Μοψουεστία): Ըստ Կ.Ծիրանածինի «նրանից (իմա՝ Պողենտոսի շրջանից) այն կողմ Կիլիկիայի շրջաններն են՝ սկսած Տավրոսից, Մոպսուեստիայից և Ադանայից» (Կ. Ծիրանածին, էջ 168): Մոպսուեստիան կոչված է նաև Մամեստիա (Մսիս): Դեռ Պրոկոպիոս Կեսարացին գրում էր, թե «Մոպսուեստիայից հետո գալիս է Ադանա քաղաքը, որի արևելյան կողմից հոսում է Հայաստանի լեռներից իջնող Սարոս անունով գետը» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 202):

179. *Սելևկիայի* լեռնային շրջան (διὰ τῶν τῆς Σελευκείας ὁρῶν): Պրոկոպիոս Կեսարացու համաձայն, «Անտիոքից երեսուն ասպարեզ հեռավորության վրա գտնվող Սելևկիա ծովափնյա քաղաքը» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 104): Նշենք, որ Սելևկիա անունն էին կրում Արևելքի տասներկու քաղաք, որոնցից իմն հիմնադրվեցին Սելևկոս Ա Նիկատորի կողմից (մ.թ.ա. 312-280 թթ.):

180. *Տարսոն* (Ταρσός): Քաղաք Դաշտային Կիլիկիայում, Կյուդոն (Տարսոն) գետի զույգ ափերին, Տավրոս լեռան ստորոտում: Մ.թ.ա. 80-70-ական թթ. մտել է Տիգրան Բ Մեծի տերության մեջ: Հին հունական ավանդության համաձայն հիմնադրվել է Տրիպտոլեմոսի գլխավորած Արգոսցի հույների կողմից (Ստրաբոն, (C, 673): Որպես քաղաքը բնակեցնող հիշվում է Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմը (մ. թ. ա. 690 թ.): Հետագայում ենթարկվեց պարսից պետությանը: Քսենոփոնն այն համարում է «մեծ և բարգավաճ քաղաք» (Անաբասիս, Ժ, 2, 23): Մարկոս Անտոնինոսն այդ քաղաքում ընդունեց եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրային: Պետրոս Առաքյալը Տարսոնի քաղաքացի էր: Նա ասել է. «Ես եմ այր Հրեայի Տարսոնե Կիլիկեցուց, ոչ աննշան քաղաքի քաղաքացի» (Գործք Առաքելոց, գլ. ԻԱ, 39): 641 թ. քաղաքը գրավեցին արաբները, ավելի ուշ ազատագրեց բյուզանդական հայազգի կայսր Նիկեփոր Բ Փոկասը: 1087 թ. գրավեցին սելջուկները, 1097 թ.՝ խաչակիրները, ԺԶ դարում օսմանցիները:

181. *Սարվանդիքարի լեռ* Կիլիկիայում (բնագրում, էջ 138, Σαρβανδικὸν ὄρος): Կար նույնանում բերդ Կիլիկյան Հայաստանում, Սև կամ Ամանոսի լեռները լեռնանցքներից մեկում, դժվարամատույց ժայռի գագաթին (տե՛ս Ալիշան, Սիսուան):

182. *Վլատուլիվադի* (բնագրում՝ Βλατιλιβάδι, p.138.): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ Βαλτολιβάδι (Τσολάκη, 'Η Συνέχεια, σελ. 138) .

183. *Կլավդիուպոլիս* (Սելևկիայի)՝ Η ἐν Σελευκείᾳ Κλαυδιούπολις: Պիսիդիայի քաղաք, վերջինիս հյուսիսային սահմանների վրա: Այն կոչվեց նաև Կլավդիոսելևկիա, ի պատիվ Կլավդիոս կայսեր: Կոստանդին Ծիրանածինի հաղորդմամբ Սելևկիայի բանակաթեմը Բյուզանդական կայսրության ասիական 13-երորդն էր: Կազմակերպվել էր Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի (920-944 թթ.) կողմից: Նրա կազմում էին Կիլիկիայի մեծ մասը, և Իսավրիայի զգալի տարածքը: Նույն հեղինակի համաձայն Յոնորիաս թեմի մետրոպոլիտը նստում էր Կլավդիուպոլսում (Կ. Ծիրանածին, էջ 158):

184. Սա միակ դեպքն է, երբ Միքայել Ատտալիատեսը նշում է աշխարհի արարչագործության բյուզանդական թվականը: Նրա առաջին տարին համապատասխանում է մ. թ. 5508 թ., ուստի 6578 թ. մ. թ. 1070 թ. է: Եթե ութ տարով հետ գնանք, ապա այդ ինդիկտիոնի (15 տարվա ժամանակաշրջանի) առաջին տարին համապատասխանում է մ. թ. 1062 թ.:

185. *Պրոտոպրոեդրոս* (Πρωτοπρόεδρος): Ինչպես բառն է վկայում, եթե կար առաջին (πρῶτος) պրոեդրոս (p. 109), ապա պիտի լինեն նաև ավելի ցածր պրոեդրոսներ, նույն կերպ պրոտոնոտարներ, պրոտոսպարներ, պրոտոսինկելլոսներ և այլք: Պրոեդրոս և պրոտոպրոեդրոս, ապա նաև վեստ, պրոտովեստ, վեստարիս, սևաստոս, պրոտոսևաստոս, պանիպերսևաստոս, սևաստոկրատոր, դեսպոտես և այլ տիտղոսներ գործածության մեջ էին ժԲ դարերում (Guilland, Recherches, t. I, p. 38).

186. *Մանուիլ Կոմնենոս* պրոտոպրոեդրոս: Նրան վերաբերող ամբողջ շարադրանքը Միքայել Ատտալիատեսը բառացի քաղել է Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողից (հմմտ. Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 232 և հտ.): Իսահակ Ա Կոմնենոս կայսեր եղբայր Յովհաննեսի որդին էր: Գերվեց Սեբաստիայի մոտ: Թուրքերի սպարապետ *Խրիսոսկուլոսի* հետ համաձայնության գալով, երկուսով փախուստի դիմեցին Բյուզանդիա (1070 թ.): Մատթեոս Ուռհայեցին «Ոսկեծամ» ասելով (Մատթ. Ուռհ., էջ 119) հենց Խրիսոսկուլոսին նկատի ունի: (Ոսկե ծամ, այսինքն ոսկեգույն, շեկ) երկար մազեր, մազերի երկար հյուսք ունեցող: «Խրիսոսկուլոսը» բաղկացած հունարեն երկու բառից, խրիսոս (ոսկի) և սկուլի (հին հուն. սկուլլիս - σκόλλυς), գլխի մազերի կախված փունջ:

187. *Կուրապաղատ* (Κουροπαλάτης): Բյուզանդական արքունիքի բարձրագույն աստիճաններից մեկը: Լատիներեն՝ Curator palatii բառերի համակցությունն է, որը նշանակում է իշխանավոր, որին վստահվում են արքունիքի (պալատի) բոլոր խնդիրները: Նա հաճախ ստանձնում էր համայն երկրի կառավարումը՝ անչափահաս, անկարող կամ բացակայող կայսեր փոխարեն: Հանդիպում է և հայոց շրջանում՝ Կուրապաղատ, Կյուրապաղատ, Կորապաղատ ձևերով: Այդպիսիք էին կոչվում հատկապես բյուզանդական արքունիքի կողմից նշանակված Հայաստանի կառավարիչները: Ը դարում Կուրապաղատը կորցրել էր իրական նշանա-

կությունը և վերածվել սովորական պատվաստիճանի: Թ դարի վերջից տիտղոսը հասարակացել է մասամբ նրանով, որ սկսել էր շնորհվել օտարերկրացի իշխանավորների (հայ, վրացի և այլն): ԺԱ դարում ստեղծվեց առաջին կուրապաղատի պրոտոկուրապաղատի աստիճանը:

Բյուզանդական կայսրությունում եղել են հայազգի բազում կուրապաղատներ. Արտավազդ (Ը դար), Վարդ (Թ դար) Վարդ (Ժ դար), Կատակալոն Կեկավմենոս (ԺԱ դար), Փիլարտոս Վարաժնունի (մաև պրոտոկուրապաղատ, ԺԱ դար), Գրիգոր Պահլավունի (ԺԲ դար), Աբլմսեհ Արծրունի (պրոտոկուրապաղատ): Հայտնի է նաև Տայքի և Կղարջքի Բագրատունի իշխան Դավիթ Կուրապաղատը, որն այդ տիտղոսն ստացել էր Բյուզանդիայի Վասիլ Բ կայսրից ի հատուցումն Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ճնշման ժամանակ ցույց տված օժանդակության: Վասիլ Բ կայսրն Արիստակես Լաստիվերտցու հաղորդման համաձայն, «Տայ Բագրատայ (թագավորին Ափխազաց) *զպատիւ կիրապաղատութեան* և հօր նորա՝ զմագիստոսութեան» (Արիստ. Լաստ., էջ 24):

Բուլղարիայի տարածքում հայտնաբերվել են «պրոտոկուրապաղատ» աստիճանը կրողների բյուզանդական արձճե կնիքներ: Դրանց թվում կան նաև հայերի կնիքներ: Այսպես՝ Χριστόφορος Βασπρακανίτης κουροπαλάτης (Քրիստափոր Վասպուրականցի պրոտոկուրապաղատ), (տե՛ս Ёорданов, Печати на византийски кyропалати, стр. 260-261). Վասիլակների ընտանիքին պատկանող՝ Αρβαντηνός (Երվանդյան) անունով մի այլ կուրապաղատ հայտնի է իր արձճե կնիքով (նույն տեղում, էջ 247): Ապա նաև Βάρδας κουροπαλάτης και δομέστικος (Վարդաս կուրապաղատ և դոմեստիկոս): Այս վերջինը 859-862 թթ. է վերաբերում (նույն տեղում, էջ 241):

188. *Խոնե քաղաք* (Χῶναι): Փռյուզիայի հնում Կոլոսսե կոչվող քաղաքը: Պողոս Առաքյալն իր «Առ Կողոսացիս» թուղթն այս քաղաքի բնակիչներին էր հղել: Լավողիկիայի և Հիերապոլսի մոտ գտնվող այս քաղաքը Խոնե կոչվեց ԺԱ դարում: Այնտեղից էին սերում բյուզանդական հեղինակներ Նիկետաս և Միքայել Խոնիատները: 1071 թ. սելջուկ թուրքերը խուժել են այդ քաղաք և Հրեշտակապետի հռչակավոր տաճարը վերածել ախոռի (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 233): Միքայել Ասորու մոտ (Michel le Syrien, Chronique հուն. Գ, էջ 173) Խոնեն կոչված է «Երկիր Ջահան»:

189. «Սպարապետ» ենք թարգմանում հունարեն բնագրի «ἀρχιστράτηγος»-ը: Խոսքը, անտարակույս, վերաբերում է Միքայել Հրեշտակապետին, ով հենց այդպես է կոչված բազմիցս: Հմմտ. «Միքայել Հրեշտակապետն», «Հրեշտակապետը երկնաւորը, և հրեշտակաց զինուորորոքինք» (Հայկազյան բառգիրք, հտ. Բ, էջ 141: Մատենագրությունը տե՛ս՝ Εμμανουήλ Κριαρᾶ, Λεξικό, σελ. 237:

190. «Յոների գլխավոր հրամանատարը (στρατάρχης τῶν Ούννων): Յոների տակ թուրքերն են ներկայացված, իսկ գլխավոր հրամանատարը այլ աղբյուրներից հայտնի թուրք *խրիստոկուլոսն* է (տե՛ս Каздан, Социальные воззрения Михаила Атталиата, стр. 19)».

191. *խրիստոտրիկլինոս* (Χρυσοτρίκλινος): Թարգմանաբար նշանակում է «Ոսկե սեղան»: Բյուզանդական կայսրերի կենտրոնական սրահն էր, կառուցված Յուստինոս Բ կայսեր կողմից (565-578 թթ.): Ութանկյուն, թաղակապ տասնվեց լուսամուտներով Գահի մեծ դահլիճ էր, իր ձևերով նման Ռավեննայի սբ. Վիտալ, ինչպես և Կոստանդնուպոլսի սբ. Սերգիոս ու Բաքոսի տաճարներին: Կայսեր գահը գտնվում էր աբսիդում, որի կամարը ծածկված էր խճանկարներով և պատկերում էր գահի վրա բազմած Քրիստոսին (տե՛ս Janin, Const. Byz., p.115-117)».

Հայ մատենագրության մեջ *խրիստոտրիկլինոսը* հիշատակված է Անանիա Շիրակացու կողմից՝ «Մարկիանու տրիկլին» ձևով: Տե՛ս Մ. Ա. Орбели, Вопросы и решения, հարց 3-րդ: Տե՛ս նաև ժամոթությունը 69-րդ էջում: Հ. Ա. Օրբելի, Ընտիր երկեր, Երևան, 1963, էջ 514 (և ժամոթ. էջ 528):

192. *Էրիոն պալատ* (Ἑρίων παλάτια): Տե՛ս ծանոթ. 154:

193. *Հելենոպոլիս* (Ἑλενόπολις): Ծովափնյա քաղաք Պրոպոնտիսի ափին: 1071 թ. դեպքերի առնչությամբ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը վկայում է, որ Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսրն Էրիոն պալատից դուրս գալով, խարիսխ գցեց Հելենոպոլսում (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 235): Կ.Ծիրանածինն իր «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատության Առաջին գրքի 89-րդ գլխում՝ «Թե ի՞նչ պետք է անել, երբ գալիս է պարսից մեծ դեսպանը», ցույց է տալիս, թե վերջինիս համար ինչ պատրաստություն պետք է տեսնել *Հելենոպոլսում* (Կ. Ծիրանածին, էջ 125): Հնում քաղաքը կոչվում էր Պյութիա, ավելի ուշ՝ Դրեպանի, Մեծն Կոստանդին կայսրն այն կոչեց *Հելենոպոլիս*, ի պատիվ իր մոր՝ Հելենեի: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ քաղաքը վերանվանվեց Սոտերոպոլիս («Փրկչական քաղաք»): 1330 թ. գրավվեց Օսմանյան կայսրության հիմնադիր Օսմանի որդի Օրխանի կողմից և վերանվանվեց Յալովա: Բյուզանդացիք, ինչպես վկայում է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը, բառախաղ անելով, Հելենոպոլիսը կոչում էին Էլենոպոլիս («Ողորմելի քաղաք») (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 235):

194. *Հոմպոսի կամուրջ* (Ζόμπου γέφυρα): Ատտալիատեսը հետագայում հիշյալ կամրջի տեղադրության վերաբերյալ տալիս է մանրամասնություններ: Եթե այստեղ նա պարզապես ցույց է տալիս, որ հիշյալ կամուրջը գցված էր Սանգարիոս (Սաքարիա) գետի վրա, հետագայում գրում է, թե կամուրջն իրար է կապում *Ամատոլիկոն* և *Կապարովկացվոց* նահանգները: Նշեն, որ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ կամուրջը բերված է Τζούμπου λεγομένης γέφυρας գրությամբ: Τσολάκη,

‘Η Συνέχεια, σελ. 143). Ասողիկի մոտ ցույց է տրված, որ 998 թ. Ատրպատականի ամիրա Մամլանն իր զորքով գալիս է Ապահունյաց գավառ, Դավիթ Կուրապաղատի դեմ պատերազմի: Հայոց և վրաց զորքերը դիմում են թշնամու դեմ և «բանակին ի ... բարձրալանդակ ամրագոյն տեղւոջ մի, ի սահմանս գեղջն *Ծմբոյ*» (Ասողիկ, էջ 271): Թե ինչպիսի՞ կապ գոյություն ունի Ատտալիատեսի Ζόμπος-ը (կարդացվում է Ջոմբոս) Ասողիկի *Ծմբոյի* հետ, մնում է պարզեն մասնագետները:

195. *Սանգարիոս գետ* (Σαγγάριος ποταμός): Գետ Փոքր Ասիայում, (թուրք. Սաքքարիա) բխում է Կարահիսարի դաշտում, ձգվում Անկարայի լեռնադաշտ և թափվում Եվքսինյան Պոնտոսում (Սև Ծով), Կոստանդնուպոլսից 150 կմ. արևելք: Նրա վրա գցված կամուրջը կառուցել էր Հուլիանոս կայսրը:

196. *Ալիս գետ* (Ἄλις ποταμός): Կ.Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» գրքի համաձայն «Երկրորդ բանակաթեմ, որ կոչվում է Արմենիականների», ցույց է տրված, թե Մեծ Կապադովկիայի արևմտյան սահմանը Ալիս գետն է, իսկ արևելյանը՝ Մելիտենեն» (Կ. Ծիրանածին, էջ 167): Թուրքերն այն կոչում են Սաքքարիա Ըրմաք: Փոքր Ասիայի խոշորագույն գետերից մեկն է Թուրքիայի հյուսիս-արևմուտքում: Բխում է Էսկի Շեհիրի և Աֆիոն Կարահիսարի միջև ընկած տարածքում և թափվում Եվքսինյան պոնտոս:

197. Խարսիանոն նահանգ (Χαρσιανὸν ἐπαρχία): Բազմիցս հիշատակում է Կ. Ծիրանածինը «Կայսրության կառավարման մասին» (De administrando Imperio) աշխատության 50-րդ գլխում: Ըստ կայսեր ցույց է տրված, որ «խարսիանոնի զորավարությունը» (Χαρσιανὸν στρατηγίς) նախկինում Արմենիականների զորավարության [մի] տուրման էր» (Կ. Ծիրանածին, էջ 25), «Կապադովկիան անցյալում Հուստինիանոսի կամ մի այլ կայսեր կողմից երեք մասի բաժանվեց. միջերկրյա շրջանը ոմն Խարսիոս իշխանի անունից ... Խարսիանոն կոչվեց և մինչև օրս բանակաթեմ է և զորավարություն» (Կ. Ծիրանածին, էջ 168, նույն տեղում, ծանոթ. 32, էջ 321-322):

198. *Կրիա Պեգե* (Κρύα πηγὴ) (Attal. p.146): Թարգմանաբար նշանակում է Սառնաղբյուր: Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը հիշյալ տեղանունը չի հիշատակում:

199. *Թեոդոսուպոլսի* (Θεοδοσιούπολις)՝ Կարինի «անցյալում անուշադրության մատնված» լինելու փաստն արձանագրել է նաև Արիստակես Լաստիվերտցին: Նա ցույց է տալիս, որ «ի չորեքհարիւր վաթսուն և եօթն ամի թուականիս մերոյ» (1018 թ.) առաքել ինքնակալ (αὐτοκράτωρ-ի տառացի թարգմանությունը) թագաւորն (Վասիլ Բ-ն - Գ. Բ.) զնիկոմիտացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ արկանէ յերկրիս. և ժողովեալ բազմութիւն մարդկան՝ սկիզբն առնէ վերստին շինելոյ զԹեոդոսուպոլիս» (Արիստ. Լաստ., էջ 28):

200. *Արծն քաղաք* (Ատտալիատեսի բնագրում՝ *Αρζη* (p.148): Նա այն անվանումն է *πολιτεία* (քաղաք): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ ավելի ստույգ՝ *Αρτζε* (*Τσολάκη, Ἡ Συνέχεια, σελ. 144*): 1048 թ. դեպքերի առնչությամբ Հովհաննես Սկիլիցեսը ցույց է տալիս, որ «Արծնը բազմաբյուր բնակչություն ունեցող շատ հարուստ մի գյուղաքաղաք է, այստեղ բնակվում էին բնիկ վաճառականներ և ասորիների, հայերի և այլ ազգերի մեծաթիվ ժողովուրդ» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 159-160): «Բազմաբյուր» ենք թարգմանում բնագրի *μυρίανδρος* բառը, որը նշանակում է «բյուր տղամարդկանց», բայց և «բյուր բնակիչ»:

Արծնը գտնվում էր Բարծր Հայք նահանգում, Կարինից հյուսիս-արևմուտք: Իբրև քաղաք ձևավորվել է Ժ դարի սկզբին, երբ Կարինն ավերվեց ու բնակչության զգալի մասը տեղափոխվեց Արծն: Արիստակես Լաստիվերտցին իր աշխատության ԺԲ գլուխը՝ «Վասն Արծինն անողորմ կոտորածին» է վերնագրել (Արիստ. Լաստ., էջ 74-79): Պատմիչը քաղաքը հիշում է նաև Բագրատունյաց թագավորության անկման և Անի քաղաքում բյուզանդական իշխանության հաստատման առնչությամբ: Անիի բյուզանդական կառավարիչ «Կամենաս ոմն» «սկսանի գրով ամբաստան լինել զնմանե (ինմա՛ կաթողիկոս Պետրոս Գետադարծի դեմ - Հ. Բ.) առ թագաւորն (բյուզանդական կայսր Իսահակ Կոմնենոսի (1057-1059 թթ. - Հ. Բ.), և խաբանօք հանե զնա ի քաղաքէն ասելով, եթէ Հրամայեալ է քեզ թագաւորն տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծին աւանի: Եւ ելեալ հայրապետին գայ ի մեծանիստ և ի շահաստան քաղաքս մեր» (էջ 63):

Մատթեոս Ուռհայեցին Արծնն անվանում է «հռչակաւոր և բազմամբոխ քաղաքն Հայոց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 102): Նա ցույց է տալիս, որ սելջուկ թուրքերը «եկեալ տիրեցին ամենայնի, առին առաջին զԱրծն քաղաք, զՄելտոնի և զՍևաստ և զԱնի գթագաւորաբնակ քաղաքն» (էջ 421): Մինչև Մանազկերտի ճակատամարտը (1071 թ.) սելջուկ թուրքերը գրավեցին Արծնը (1049 թ.), Բաբերդը (1054 թ.), Բերկրին (1054 թ.), Մելիտենեն (1057 թ.), Մեբաստիան (1059 թ.), Անին (1064 թ.), Կեսարիան (1067 թ.), Նեոկեսարիան (1068 թ.), Ամորիոնը (1068 թ.), Իկոնիոնը (1069 թ.), Խոնեն (1070 թ.), (տե՛ս Vryonis, Patterns, p. 6):

201. *Ռուսելիոս* (*Ρουσέλιος*): Նրա մասին տե՛ս նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ: Պատմիչը Ռուսելիոսին ֆրանկ է համարում, իսկ Ատտալիատեսը՝ հետագայում՝ «լատին» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 144): Աղբյուրներում ֆրանկն ու լատինը հանդես են գալիս որպես հոմանիշ: Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի, Ռուսելիոսի բանակը բաղկացած էր «ֆրանկ կոչվող գերմանացիներից»: Նրա մասին շատ վատ է արտահայտվում Սկիլիցեսի Շարունակողը: Նա գրում է. «Ռուսելիոսի համար ազգակիցների կործանումը, կայսրության իողդերի կորուստը, քրիստոնյաների սրի քաշվելը, գյուղերի ու շրջանների ավերումը, խորտակումն ու քարուքանդ լինելը երկրորդական բան

եր» (էջ 251): Նա հիշվում է 1080 թ. դեպքերի առնչությամբ, երբ նա թունավորվեց Նիկեփոր լոգոթետի կողմից (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 272):

202. *Հովսեփ Տրախանիոտես մագիստրոս* (Ἰωσήφ μάγιστρος ὁ Τραχανιώτης): Ազգանվան ճիշտ ձևը տալիս է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մի ծեռագիր՝ *Տարխանիոտես* (Ταρχανειώτης, էջ 237). Մատթեոս Ուռհայեցին ցույց է տալիս, որ Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը «զ*Տարխանիատն* երեսուն հազարով դարձոյց ի վերայ *Խլաթայ*» (Մատթ. Ուռհ., էջ 200, նաև 201): Ազգանունը բխում է թուրքական «թարխան» բառից, (տե՛ս Moravcsik, Sprachreste der Türkvolker, S.299-300).

203. *Ալլազիոն* (ἀλλάγιον): Միջնադարյան հունարենում այդպես էր կոչվում կայսեր ծառայող զորամասը, նրա քիկնապահ մարմինը: Կոստանդին Ծիրանածինը բացատրում է. «Կայսեր զորամասը սովորաբար *ալլազիոն* (DAI, p. 122) կոչվածը»: Հինգ արաբ պատմիչներ, տարբեր ձևով, մի ցանկում տալիս են բյուզանդական տասնչորս զորամասերի անվանումներ, որոնցից մեկը Taḡra կամ Talaja -ն էր: Դա համարվում է հունարեն ἀλλάγια-յի (հոգնակի) աղավաղումը: Ն. Իկոնոմիդիսը (Les Lists de Préséance, p. 347, n. 337) նշում է հետևյալ գրականությունը. E. W. Brooks, Arabic Lists of Byzantine Themes, JHS, 21 (1901) p. 72. A. Pertusi, Byzantinische Zeitschrift, 49, 1956, p.85-95. H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches, p. 31-32.

204. *Նիկեփոր Բրիեննիոս մագիստրոս* (Νικηφόρος Βρυέννιος): Նրա մասին տե՛ս նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 234-238, 260, 263, 266-267, 269-271): Պատկանում էր բյուզանդական արիստոկրատական ընտանիքի, ծագումով՝ Ադրիանուպոլսից: Ընտանիքի անդամները Ը դարի կեսերից հաստատվեցին Կոստանդնուպոլսում և ստացան քաղաքական և զինվորական տարբեր պաշտոններ: Նիկեփոր Բրիեննիոսը 1078 թ. Դյուրրախիոնի դքսի պաշտոնում մասնակցեց Միքայել է Դուկասի դեմ ապստամբությանը, բայց Ալեքսիոս զորավարի կողմից պարտվեց: Երբ գահին տիրացավ Նիկեփոր Բոտանիատեսը, հրամայեց նրան կուրացնել: Հակառակ իր խեղված վիճակին նա, ապագա Ալեքսիոս Ա Կոմենենոս կայսեր արքունիքում բարձրագույն աստիճաններ ստացավ:

205. *Վասիլակի* (Βασίλακης): Թեոդոսուպոլսի (Կարինի) կատեպան Վասիլակին ազգությամբ հայ էր: Այդ մասին պարզ վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին: Մանազկերտի ճակատամարտում Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը «կացոյց զօրագլուխ զօրաց իւրոց *զԽատապ և զՎասիլակի իշխանք Հայեցիք*՝ զայր քաջք և պատերազմողը» (էջ 201): Ա. Կաժդանը, ելնելով այն նկատառումից, որ Նիկեփոր Վասիլակին Մանազկերտի ճակատամարտում չսպանվեց, այլ գերի ընկավ (Մատթեոս Ուռհայեցու հիշած Վասիլակին սպանվեց), նրանց տարբեր անձնավորություններ է համարում, թեև չի ժխտում այն հնարավորությունը, որ աղբյուրներից

մեկնումեկը սխալվում է (A. П. Каждан, Армяне, стр. 103). Ա. Կաժդանը, հակառակ Մատթեոս Ուռհայեցու հստակ հաղորդման, Վասիլականերին տեղադրել է իր գրքի «Ենթադրյալ հայկական ծագմամբ ընտանիքների» ցանկում (էջ 103): Հիշյալ ընտանիքի առաջին ներկայացուցիչը վերոհիշյալն է: Հայտնի են բազմաթիվ այլ Վասիլականեր, որոնց համար «Վասիլական» տոհմանուն է դարձած: Նրանք ունեն իրենց անձնանունները և հիշատակվում են Նիկեփոր Բրիեննիոսի պատմական երկում: Հայտնի են Նիկեփոր Վասիլական, Մանուիլ Վասիլական, Գևորգ Վասիլական (P. Gautier, Le Synode des Blachernes, p. 256): Նրանց ներկայացուցիչները բազմաթիվ են ժԲ դարում. A. П. Каждан, Армяне, стр. 104-106): ԺԲ դարի մի այլ Նիկեփոր Վասիլակիի Հովհաննես Կոմեննոս կայսրը (1118-1143 թ.) նվիրել է մի ընդարձակ Oratio (ճառ, Գովք) Nicephori Basilacae Oratio, p. 89-125. 1156/1057 թթ. հիշվում է մի Նիկեփոր Վասիլակի՝ «ճամակների ուսուցիչ» (Νικηφόρου διδασκάλου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλάκη. Տե՛ս A. Garzya, Precisazioni, pp. 309-316. Մեզ հետաքրքրող Կարինի կատեպան Վասիլակիի մասին մանրամասն խոսում է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը (տե՛ս էջ 238, 242, 261, 269-271), նաև Anne Comnène, Alexiade:

Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողն արձանագրում է, որ երբ Մանազկերտի ճակատամարտում գերված Վասիլակիին տարան Ալի Արսլանի մոտ՝ «Նա նրան ներկայացավ ոչ որպես արդեն ստրկացած, ոչ էլ որպես ռազմագերի տարված: Նա սուլթանին հնազանդություն հայտնեց, սուլթանն էլ իր հերթին նրան չվերաբերվեց ինչպես ստրուկի կամ ռազմագերու, այլ շարունակ իր մոտ կանչելով, կայսեր մասին հարցեր էր տալիս, ցուցադրում սեփական հզորությունը և ահ ու սարսափ սփռում: Վասիլակը, թեև դրվատում էր ու գովաբանում նրա ամեն ինչը, բայց խորհուրդ չէր տալիս հռոմայեցիների կայսեր դեմ մարտի դուրս գալ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 238):

Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը վկայում է, որ Մանազկերտի ճակատամարտում կայսեր կողմից մասնակցում էր «ուզական մի զորամաս, որի հրամանատարն էր Թոռնիկ Կոտերզը» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 239): Այդ զորամասը Տամես (Ատտալիատեսի մոտ՝ Տամին) անունով մի «սկյութի» գլխավորությամբ դասալիք եղավ և անցավ հակառակորդի կողմը» (նույն տեղում):

Բուլղարիայի տարածքում հայտնաբերվել է կուրապաղատ Վասիլակիոս Արվանտինոսի (Երվանդյա՞ն) Βασιλάκιος Ἀρβαντινός-ի արձ-ճե կնիք, որը հրատարակիչը թվագրում է ԺԱ դարի վերջով (տե՛ս Йорданов, Печати, стр. 128-129. Նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում և Հովհաննես Արվանտինոսի (Ἰωάννης Ἀρβαντινός) կնիքը (էջ 129: Հրատարակիչը, ելնելով Վասիլակիների վերաբերող կնիքների տերերի կրած պատվաստիճանից, տալիս է նրանց cursus honorum-ը: Այսպես. ա)

մագիստրոս, վեստարիս և դուքս, բ) պրոտեդրոս և դուքս, գ) պրոտոպրոտեդրոս, պրոտոպրոտեդրոս և դուքս (եջ 135):

206. *Միջագետք բանակաթեմ* (Μεσοποταμία): Մանրամասն տե՛ս ծանոթ. 119:

207. Միքայել Պսելլոսը խորաթափանց մեկնաբանում է տեղի ունեցած դեպքերը, նախ և առաջ Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր գերվելու պարագան: Նա գրում է. «Ինչ շարունակության մեջ տեղի ունեցավ, ապա ես չեմ կարող գովաբանել, ինձ համար անհնարին է նաև դատապարտել այրի (իմա՛ կայսեր - Յ. Բ.) գործելակերպը: Նա մեն մենակ հայտնվեց մարտի դաշտում, իրողություն, որ պատճառ է դարձել բազում դատողությունների: Եթե մեկը նրան համարի հանդուգն և անկասելի մարտիկ, նա նրան գովաբանելու բազում հիմքեր ունի: Սակայն եթե նա ընդունի, որ կայսրը զորավարական արվեստի շատ որոշակի կանոնների համաձայն պետք էր կանգներ մարտի դաշտից որոշակի հեռավորության վրա և իր բազմաթիվ զինվորներին այնտեղից կարգադրեր, թե ինչ պետք է նրանք կատարեն: Սակայն երբ նա միանգամայն անտեղի իր կյանքը վտանգի է ենթարկում, ահա այն ժամանակ նա պետք էր նրա վրա անթիվ մեղադրանքներ բարձի: Սակայն ես ուզում եմ նրան ներառնել ներքողողների թվում, և թէ դատապարտողների» (Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, τόμ. Β', σελ. 404):

208. Ինչպես նշել ենք մկզբում, Ատտալիատեսը «Իբերիա» և «Իբերական գյուղեր» ասելով, մկատի ունի Հայաստանն ու հայոց գյուղերը: Չէ՞ որ տվյալ դեպքում այդ «Իբերական գյուղերը» գտնվում էին Թեոդոսուպոլսի (Կարինի) մոտ:

209. *Իմաստությանը հռչակավոր Լևոնը*՝ որ ի վերա խնդրվածոց» (իուևարեն բնագրում՝ ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων): Պաշտոնը համապատասխանում է Ե դարի magister a memoriae-ին: Այդ աստիճանավորը քննում էր և Կոստանդնուպոլիս ուղարկում կայսեր հասցեագրված բոլոր հայցադիմումները, խնդրագրերը, բողոքները: Ժ դարում այդ պաշտոնավորը հիերարխիկ աստիճանում գրավում էր 55-րդ տեղը և մտնում դատավորների (κριταί) դասի մեջ: Կրում էր անթիպատ-պատրիկի, պատրիկի կամ պրոտոսպաթարի աստիճան: Պաշտոնի մասին մանրամասն տե՛ս R. Guiland, Études, p. 97-118):

210. *Առաջին ասեկրետ* (πρωτος ἀσηκρητης): Հովհաննես Սկիլիցեսը գրում է πρωτασηκρητης: Բյուզանդական բարձր աստիճան, կայսեր առաջին քարտուղարը, ավելի ուշ՝ նրա գաղտնի խորհրդականը: Կայսրության վերջին դարերում պաշտոնը չի հիշվում:

211. *Պրոտոսվեստ* (πρωτοσβέστης), առաջին վեստ: Պաշտոնն առաջին անգամ հանդես է գալիս ԺԱ դարում, այն էլ մեր հեղինակի, Միքայել Ատտալիատեսի պատմական երկում (տե՛ս Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p. 294. Այն հիշատակվում է 1088 թ. ապրիլին Ալեքսիոս

Ա կայսեր մի *պիտտակիոնի* պատճենում (լատ. *pittacium*), գրություն, երկտող, հայերենում՝ պիտակ, որ նշանակում է «թուղթ գրեալ, կամ գրելի ի պետս ինչ, թղթիկ, նամակ» (Հայկազեան բառգիրք, հտ. Բ., էջ 649): Պաշտոնավոր անձանց ցանկում հիշվում է «Ամաստասիոս Մացուկեսը, պրոտովեստ և զինվորական լոգոթետի խարտուլար» (*Acta et Diplomata graeca*, հտ. VI, էջ 51: Տե՛ս նաև էջ 54, 55 և այլուր՝ *πρωτοβεστάρχης*, *πρωτοβέστυς*)։

212. *Վասիլ Մալեսեսը* «առաջին վեստ» (իմա՝ պրոտովեստ, Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ պրոտովեստիարիոս (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 243): Ատտալիատեսի համաձայն նա «Զրեթի (ակվեդուկների) լոգոթետն էր (*λογοθέτης τῶν ὑδάτων*), մեր հասկացողությամբ՝ նախարար: Նման անվամբ պետական պաշտոնյա աղբյուրներում հանդիպում է մեկ անգամ, մեր պատմիչի մոտ: Յա. Լյուբարսկու ասելով, նրա պարտականությունները պարզ չեն (*Я. Н. Любарсктй, Михаил Пселл, стр. 275*), բայց, ինչպես ասվեց, նա Կոստանդնուպոլսի ջրամբարների վրա հսկող պաշտոնյա էր: Մագիստրոս Եվստրատիոս (Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ Եվստաթիոս (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 243) և Խիրոսֆակտես (թարգմանաբար նշանակում «խոզ մորթող») աստիճանը «առաջին ասեկրետ» է բերված, այսինքն՝ «պրոտասեկրետ»։

213. *Մելիսսոպետրիոն* (*Μελισσοπέτριον*): Ելնելով գերությունից Բյուզանդիա գնացող Ռոմանոս Դ կայսեր երթուղու մասին Սկիլիցեսի Շարունակողի պատմածից (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 243) վայրը գտնվում էր Եդեսիայի կատեպանության մեջ: Մելիսսոպետրիոն թարգմանաբար նշանակում է «Մեղունների քար, ժայռ»։

214. *Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսր* (1068-1071 թթ.): Ծագումով կապադովկացի: Կոստանդին Ժ Դուկասի իշխանության օրոք վեստարիս էր և Բուլղարիայի բանակաթեմի կատեպանը (կառավարիչը): Գահ բարձրանալուց առաջին խնդիրը սելջուկների դեմ պայքարն էր, սկզբում հայկական հողերի վրա (Սեբաստիա, Տիվրիկ, Արգովան, ապա Գերմանիկա, Տլուք, Մելիտենե): Իր հակառակորդ ընտանիքի՝ Դուկասների ոտնձգությունները նրա թագավորությունը դարձրել էին շատ խախտու և Մանազկերտի ճակատամարտի ողբալի ավարտը համար դարձավ ողբերգական, իսկ Դուկասների համար «աստծուց ուղարկված պարզև»։

Ռոմանոս Դ Դիոգենեսի մասին ամենամանրամասն աղբյուրը Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողն է (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 220-245): Ապա նաև կայսեր ոխերիմ թշնամի Միքայել Պսելլոսը (*Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, τόμ. Β', σελ. 392-431*): Վերջինս Ալփ-Արսլանին անվանում է «Պարսից և քրդերի սուլթան-թագավոր» (էջ 404): Պսելլոսի ասելով Ռոմանոս Դիոգենեսին մեծաթիվ զորքով օգնություն ցուցաբերող Անտիոքի դուքս Խաչատուրն էր (էջ 418-424), «որի զինվորների մեծ մասը աչքի էր ընկնում մարտունակությամբ և մարմնական հզորու-

թյամբ» (էջ 424): Ռոմանոս կայսեր կուրացման մասին համաձայնությունը հավանաբար Պսելլոսն էր տվել:

Հայկական աղբյուրներից կայսեր և Մանազկերտի ճակատամարտի մասին վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին (Մատ. Ուռհ., էջ 194 և հտ.): Հայ պատմիչի հաղորդած առանձին մանրամասնություններ չեն հանդիպում անգամ բյուզանդական աղբյուրներում: Նրա կուրացման և ողբերգական մահվան մասին Ուռհայեցին գրում է. «իսկ յայնմ աւուր ազգն Հոռոմոց հանեալ խաւարեցուցին զաչսն Տիոժէնին՝ զառն թագաւորի, որ ի սաստկութենէ ցաւոյն մեռաւ իսկ» (էջ 202-203):

Մանազկերտի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1071 թ. օգոստոսի 19-ին: Հունարեն մի ձեռագրի (Atheniensis graecus 1429, folio 45) հիշատակարանում ասված է, որ Ռոմանոս կայսրը գերի ընկավ օգոստոսի 26-ին, շաբաթվա վեցերորդ օրը (ուրբաթ): Պ.Գոտիեն այս փաստի հիման վրա փորձում է ուղղում մտցնել Մանազկերտի ճակատամարտի ընդունված ամսաթվի մեջ (Gautier, Monodie inédite, p. 157):

Բյուզանդական կայսեր գերվելը մեծ տպավորություն գործեց ժամանակակիցների վրա: Արիստակես Լաստիվերտցին դրան նվիրեց իր աշխատության Իե գլուխը. «Յաղագս թագաւորին Յունաց, որ ի թագաւորէն Պարսից ձերբակալ եղև», ի միջի այլոց նշելով. «Արդ զայն աշխարհակալ և զմեծ աթոռայ տէր, իբրև զսպրով մի անարի մեղացն՝ ձերբակալ արարեալ՝ առաջի թագաւորին Պարսից կացուցանէին» (Արիստ. Լաստ., էջ 140): Մանազկերտի ճակատամարտի մասին տես Toumanoff, The Background to Mantzikert. p. 613-642, Cahen, La campagne de Mantzikert, Streater, The Battle of Mantzikert, 1071, p.257-263, Minorsky, Studies, p.59. Τηλ. Λουγγή, Ἐπισκόπησθ, σελ. 250-252.

215. Ստենոն (Στενόν): Թարգմանաբար նշանակում է «նեղուց»: Խոսքը Հելլեսպոնտոսի (Բոսֆորի) մասին է: Կոչվում էր նաև Ρεῦμα («Հոսանք»): Սև Ծովը միացնում էր Սարմարայի հետ: Հիշում են Կոստանդին Ծիրանածինը, էջ 113, Հովհաննես Սկիլիցեսը, էջ 72, 133, Թեոփանես Խոստովանողը՝ էջ 79, 94, 106, 146: Վերջինս այն անվանում է նաև Պոնտոսի Ստենոն, այսինքն Եվքսինյան Պոնտոսի (Սև Ծովի) Ստենոն (էջ 133):

216. Դոկիա (Δόχεια φρούριον): Եվդոկիայի բերդն Արմենիականների բանակաթեմում: Կ. Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ իր հոր՝ Լևոն Զ-ի օրոք «Անատոլիկոն բանակաթեմից Կապպադովկիայի բանակաթեմի իրավասության տակ անցան հետևյալ բանդոնները, այն է Եվդոկիայի (Εὐδοκιάδος) տոպոտերեսիան...» (Կ. Ծիրանածին, էջ 25): Տոպոտերեսիա (կոչվում էր նաև բանդոն), բացի զորամասի հասկացությունից, ուներ նաև տարածքային նշանակություն, այսինքն այն շրջանը, որտեղ գտնվում էր տվյալ տոպոտերեսիան (պահակատեղին):

Հնագույն բնակավայր էր: Միհրդատ Զ Եվպատորի (մ. թ. ա. 111-63 թթ.) պարտությունից հետո անցավ Հռոմեական կայսրությանը, իսկ Դ

դարում՝ Բյուզանդական կայսրությանը: 1398 թ. միացվեց Օսմանյան թուրքիային և կոչվեց Թոքաթ:

217. *Թեոդորոս Ալիատեսի* (Θεόδωρος πρόεδρος ὁ Ἀλυάτης) և նրա տիտուր ճակատագրի մասին վկայում է Սկիլիցեսի Շարունակողը, ումից փաստորեն արտագրում է Ատտալիատեսը (տե՛ս Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 244): Սկիլիցեսի Շարունակողը նրա աստիճանը չի նշում, այն բերում է Ատտալիատեսը՝ *պրոեդրոս*:

218. *Աբիդոս* (* Ἀβυδος) (Հովհաննես Սկիլիցեսի մոտ՝ Հելլեսպոնտոսի Աբիդոսը (էջ 62, 150), ապա և «նեղուցների [մոտ]», էջ 72, Պրոպոնտիսի մոտի Աբիդոս (էջ 95): Հնագույն քաղաք Մյուսիայի ասիական ափին, Հելլեսպոնտոսի ամենամեծ մասում: Բյուզանդական շրջանում քաղաքն Օպսիկիոն բանակաթեմի կազմում էր: Իր աշխարհագրական դիրքով ստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ: Թրքական տիրապետության ժամանակ Բովալը կալեսի անվամբ աննշան մի գյուղ էր:

219. *Տյուրոպիոս բերդ* (հմմտ. Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 38, 72): Τυροποιοῦς φρούριον բառացի նշանակում է «Պանրաշինող բերդ» (հմմտ. պանրանալ, պանիր լինել, մակարդիլ, թանձրանալ, պանիր դառնալ» (Տե՛ս Հայկազեան բառգիրք, հտ. Բ, էջ 596): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողն այն համարում է «գառիթափ տեղում կառուցված մի շատ ամուր բերդ» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 244): Կ. Ծիրանածինն այն հիշում է հունարեն Τυρόκαστρον ձևով (Պանրաբերդ) (Կ. Ծիրանածին, էջ 19): Վրացերեն «Զվելխ ցիխե»-ի թարգմանությունն է: Ծիրանածինն իր «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատության մեջ տալիս է այս բերդի վրացական անվանումը՝ τοῦ Κούελ. Բերդը Ջավախքի կենտրոնն էր: Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 312, ծանոթ. 92: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (Ասողիկ, էջ 164) հիշատակում է հիշյալ բերդը: Նրա պատմածով Յուսուֆ ոստիկանը «հետամուտ լինի (Սմբատ թագավորին - Հ.Բ.) մինչև ցամուրն և մարտուցեալ ընդ *Կուելայ բերդին*՝ առնու զնա»: Ասողիկի երկի հրատարակիչը (էջ 247) «բերդն *ժեռալս*»-ը ուզում է ուղղել «Տեռոպս» և նույնացնել Տյուրոպիոսի հետ: Ասենք, որ «ժեռալս»-ը ամենայն հավանականությամբ Γέρασα քաղաք էր Անդրիորդանանում (Ջերախ), նաև Γέργεςα և ոչ մի կապ չունի «Պանրաբերդի» հետ:

220. *Կատեպան* (κατεπάνω) (տարբերակ՝ *կատապան*) տիտղոսը հանդիպում է բյուզանդական աղբյուրներում Թ-ԺԱ դդ. և սկզբում նշանակում էր մի որոշակի ծառայության վերակացու: Կ. Ծիրանածինն այդ տերմինը նույնացնում է վաղ շրջանի magister militum-ի հետ (Կ. Ծիրանածին, էջ 235): Դուքսի նման կատեպանը զորահրամանատար է, գլխավորում է բանակաթեմում տեղակայված մի զորամաս՝ զորավարի հրամաններին ենթակա: Ժ դարից կատեպանը սահմանամերձ մեծ բանակաթեմի կառավարիչն է: Ժ դարի երկրորդ կեսից կատեպան տերմինը ստանում է նոր բովանդակություն՝ դուքսին համանման, ձևականորեն նրա-

մից ցածր, բայց իրականում այդ տարբերությունը կյանքում էական նշանակություն չունեն։ Նույն դիրքերը սովորաբար տրվում էին և՛ դուքսերին, և՛ կատեպաններին։ ԺԱ դարում կատեպան և դուքս տիտղոսները կրողները նույն գործառույթներն ունեին և անգամ միևնույն անձնավորությունը հիշվում է այդ երկու տիտղոսներով։ Անտիոքի կառավարիչ Խաչատուրին Սկիլիցեսն անվանում է դուքս, իսկ Ատտալիատեսը կատեպան։ Դուքսն ու կատեպանը ենթարկվում էին սխոլերի դոմեստիկոսին։ ԺԱ դարի վերջից այդ տիտղոսն անհետանում է։ Կարծիք է հայտնվել, որ արևմտավրոպական «կապիտանը» (capitano, capitain, captain) ծագում է բյուզանդական կատեպանից։

Հայկական վիճագիր արձանագրություններում ևս կատեպանն ու դուքսն օգտագործվում էին միևնույն իմաստով։ Բագարատ Վիկացին իրեն անվանում է «Արևելից կատեպան» (Դիվան հայ վիճագրության, էջ 37), իսկ Վեստ Սարգիսը՝ «Արևելից կատեպան»-ի փոխարեն օգտագործում է «դուկ Արևելից»-ը (Կոստանյանց, Վիճական տարեգիր, էջ 17)։

Մեծ Անտիոքի կատեպան հայազգի Խաչատուրին (հունարեն բնագրում Χατατούριος (Խատատուրիոս) տե՛ս վերը, ծանոթ. 174)։ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը, հիշելով Սելևկիան, չի նշում նրա բնակիչների ազգային պատկանելիությունը, ինչին հանդիպում ենք Ատտալիատեսի երկում (p. 137) ἐν τοῖς ὁρεινοῖς τῆς Σελευκείας κατοικοῦντων Ἀρμενίων («Սելևկիայի լեռնային շրջաններում բնակվող հայերին»)։

221. *Պիսիդիա* (Πισιδία)։ Փոքր Ասիայի հարավում գտնվող լեռնային շրջան՝ Պամփյուլիայի, Լիկիայի, Փռյուգիայի, Իսավրիայի և Կիլիկիայի միջև։ Պիսիդացիներին, որպես մարտնչող ու պատերազմասեր մարդկանց, առաջին անգամ հիշատակում է Քսենոփոնը։ Մ.թ.ա. շուրջ 6 թ. հռոմեական Քալատիա նահանգի մաս կազմեց։ Բյուզանդական շրջանում, որպես առանձին նահանգ, ուներ 22 եպիսկոպոսություն։ Կ. Ծիրանածինը Պիսիդիան տեղադրում է Անատոլիկոն կոչված բանակաթեմի մեջ. «Վերին, դեպի միջերկրյաք ընկած շրջանը կոչվում է Պիսիդիա» (Կ. Ծիրանածին, էջ 164)։ Եկեղեցական առումով Պիսիդիայի թեմը ենթարկվում էր Անտիոքի մետրոպոլիտությանը (էջ 158)։ Ներկայումս Պիսիդիան ընդգրկված է Կենտրոնական Անատոլիայի Իկոնիայի (Կոնիա) նահանգի մեջ։

222. *Իսավրիա* (Ἰσαυρία) Կենտրոնական Անատոլիայի տարածաշրջանի հռոմեական անվանումը։ Մ.թ.ա. I դարում ենթարկվեց հռոմեական կայսրությանը։ Պոմպեոսի կողմից միացվեց Կիլիկիային, իսկ Օգոստոս կայսեր ժամանակ (մ. թ. ա. 27-14 թթ.) կազմեց հռոմեական Քալատիա նահանգի մի մասը։ Ձեռնոն կայսեր (474-491 թթ.) ծննդավայրն է։

223. *Լիկաոնիա* (Λυκαονία)։ Փոքր Ասիայի մեջտեղում գտնվող երկրամաս (Ստրաբոն, C 533, 130)։ Լիկաոնիայի քաղաքներից նշանա-

վոր էին Լաոդիկիան և Իկոնիոնը, Հին Իսապրիան և Նոր Իսապրիան: Սկզբում նվաճվեց պարսիկների կողմից, հետագայում՝ Մեծն Ալեքսանդրի և Սելևկյանների: Ապա տրվեց Պերգամոնի թագավորներին, հետո նվաճվեց հռոմայեցիների կողմից: Կոստանդին Ծիրանածինը «Մետրոպոլիտների դասակարգման» մեջ 23-րդ թեմ է համարում Լիկաոնիայի թեմը՝ Իկոնիոնի մետրոպոլիտով (Կ. Ծիրանածին, էջ 158):

224. *Պափլագոնիա* (Παφλαγονία): Փոքր Ասիայի հյուսիսում տարածված նահանգ՝ Բյուբանիայի և Պոնտոսի միջև: Բյուզանդական կայսրության ամենամանչանավոր բանակաթեմերից մեկն էր (630 թ. սկսյալ): Մինչ այդ հռոմեական Pontica դիոցեզի մի նահանգն էր՝ Գանգրա կենտրոնով: Մեծն Կոստանդինի մահից հետո Պափլագոնիայի արևմտյան մասն անջատվեց և կազմեց Հոնորիաս (Provincia Honoriae) նահանգը Կլավդիուպոլիս կենտրոնով, իսկ Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ այդ երկու նահանգները դարձյալ միացվեցին՝ Պափլագոնիա անվամբ: Վերջում Պափլագոնիայի բանակաթեմն արևելքից սահմանակից էր Արմենիակոն բանակաթեմին, իսկ արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից՝ Բուկելարների (կենտրոնը՝ Անկյուրա քաղաքը): Կ. Ծիրանածինը հիշատակում է Պափլագոնիայի գորավարին (Կ. Ծիրանածին, էջ 135, 138, 154-158), իսկ մետրոպոլիտների ցանկում՝ 15-րդն է (Գանգրայի մետրոպոլիտ) (էջ 158):

225. *Հոնորիաս* ('Ονωριάς): Բյուզանդական կայսրության նահանգ, ստեղծված Դ դարի վերջին և Ե դարի սկզբին՝ կազմված Բյուբանիայի և Պափլագոնիայի դիոցեզներից: Քաղաքներն էին՝ Պրուսիասը, Հերակլիան, Կլավդիուպոլիսը, Կրատիան, Հադրիանուպոլիսը և Տիոնը: Մեկ դար անց Հուստինիանոս Ա-ն լուծարեց այն և կցեց Պափլագոնիային: Մետրոպոլիտների դասակարգման մեջ Կ. Ծիրանածինը Հոնորիասի մետրոպոլիտին 16-րդն է համարում (նստավայրը՝ Կլավդիուպոլիս), (Կ. Ծիրանածին, էջ 158):

226. *Բյուբանիա* (Βιθυνία): Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում ընկած հին շրջան: Ձգվում էր Պրոպոնտիսի արևելյան ափերից, Բոսպորի նեղուցից և Սև Ծովի (Եվքսինյան Պոնտոսի) հարավարևմտյան ափերից: Ցամաքային սահմաններն արևելքում Պափլագոնիան էր, հարավում՝ Փոքր Փռյուզիան, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Մեգիան: Հռոմեական կայսրության կազմ մտավ մ. թ. ա. 63 թ. Պափլագոնիայի և Պոնտոսի հետ միասին ու կազմեցին Բյուբանիայի և Պոնիտոսի նահանգը: Բյուզանդական շրջանում կայսրության ծաղկած շրջաններից մեկն էր՝ Պրուսա և Նիկիա քաղաքներով: Կ. Ծիրանածինը իր Մետրոպոլիտների դասակարգման մեջ որպես 7-րդ թեմ հիշատակում է «Բյուբանիայի թեմը» Նիկոմեդիայի մետրոպոլիտով (Կ. Ծիրանածին, էջ 158):

227. Բնագրում՝ lacuna:

228. *Ադանայի թերթ* ('Αδάνης κάστρον): Ադանա քաղաքի ամրոցը Կիլիկիայում, Միջերկրական Ծովից 47 կմ հեռավորության վրա: Ստրա-

բռնն այն հիշում է *Քատնե* անունով: Մեծն Ալեքսանդրի կողմից գրավվեց մ.թ.ա. 333 թ., Սելևկյանները տիրացան և կոչեցին «Սարոս (գետի վրայի) Անտիոք»: 963 թ. վերջին Նիկեփոր Բ Փոկաս կայսրը «Կիլիկիայի դեմ ուղարկեց մագիստրոս Դովիաննես Չմշկիկին, որն արդեն Արևելից զորքերի դոմեստիկոս էր նշանակված: Հասնելով Ադանա քաղաքը, նա ու հազարացիների (արաբների - Դ. Բ.) հետ մարտի բռնվելով գլխովին պարտության մատնեց» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 19): Նիկեփոր Բ Փոկաս կայսրը 964 թ. «հռոմայեցիներից (իմա՝ հույներից - Դ. Բ.) և դաշնակից իբերներից ու հայերից բաղկացած ծանր զինական ուժով ... մուտք գործելով Կիլիկիա, ավերեց Անագարբա, Ռոսոս, Ադանա քաղաքները և այլ բազում բերդեր» (էջ 20): Ադանան Կիլիկիայի հայոց թագավորության կազմն անցավ ԺԲ դարում:

229. *Կոտիեոն* (Κοτύαιον), ժամանակակից Քյոթահիան (տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 143, Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 245):

230. *Տիտանները* (Τιτᾶνες) հին հունական առասպելաբանության համաձայն Ուրանոսի (երկնքի) և Գեայի (երկրի) որդիներն էին, թվով վեց, ունեին վեց քույր՝ *Տիտանիդներին*, ուստի տասներկուսը, Օլիմպոսի աստվածների թվին հավասար: Ամենափոքրը՝ Կրոնոսն էր (տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը): Տիտանների առասպելը կապված է նրանց կողմից իրենց հորը զախընկեցյալնելու հետ, որից հետո զախին տիրացավ Կրոնոսը, և Ջևսի դեմ իրենց պայքարին (*տիտանամարտ* - τιτανομαχία): Նրանց մասին մանրամասն գրում են հին հույն հեղինակներից Հեսիոդոսը, Ապոլլոդորոսը, Ստեփանոս Բյուզանդիոսն ու Պավսանիասը:

231. *Կրոնոսը* (Κρόνος) Ուրանոսի և Գեայի փոքր որդին: Նրա հայրը գիտենալով, որ որդիներից մեկը պիտի իրեն զախընկեց անի, իր բոլոր որդիներին տարտարոս (երկրի տակ) նետեց: Մի այլ տարբերակի համաձայն Կրոնոսի որդիներ կիկլոպներն ապստամբեցին իր դեմ, բայց հայրը նրանց պարտության մատնեց: Գեան ընդդիմացավ Ուրանոսի արարքին և իր զավակների երկրորդ սերնդին՝ յոթ տիտաններին հաճոգեց տապալել իրենց հորը: Նրանց գլխավորը հենց Կրոնոսն էր: Առասպելի աղբյուրը Հեսիոդոսի «Թեոգոնիան» է, որը գիտնականների կողմից համարվում է աստվածածնության մասին խեթերի առասպելի հին հունական մշակումը:

232. *Պրոտե* (Πρωτη νῆσος): Կղզի Պրոպոնտիսում (Մարմարա), Իշխանաց կղզիների կազմում: Լևոն Ե Հայկազն կայսեր (813-820 թթ.) դավադրաբար սպանությունից հետո, դավադիրները նրա որդիներ Սմբատին, Վասիլին, Գրիգորին և Թեոդոսիոսին «նավակ նստեցնելով տարան Պրոտե կղզին, որտեղ էլ ներքինացրին» (Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 23): Ռոմանոս Ա Լեկապենոսին էլ իր որդիները զախընկեց անելուց հետո, «Պրոտե կղզին աքսորեցին» (էջ 256): Իսկ Լեկապենոսի որդի Ստեփանոսն էլ իր հորը «վանական խուզեց» (էջ 257):

233. *Միքայել է Դուկաս* (1071-1077 թթ.): Նրա մանրամասն կենսագրությունը չարադրել է Միքայել Պսելլոսը (հտ. Բ, էջ 434 և հտ.): Այդ երկի վերջին հրատարակիչ Վրասիդաս Կարալիսի ճշգրիտ բնութագրմամբ իրականում դա ավելի շատ իր կայսր-աշակերտի դրվատական-գովասանական շարք է, քան պատմական երկասիրություն (հտ. Բ, էջ 435 ծանոթ. 82): Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Ռոմանոս Դ Դիոգենեսը թուրքական գերությունից վերադառնալու ճանապարհին «համբաւ հասներ առ Տիօժեն»՝ թե թագաւորեաց Միխայլն որդի Տուկօին» (Մատթ. Ուռհ., էջ 202). «և կացեալ նորա յաթոռ թագաւորութեանն զամս չորս» (էջ 211): Ուռհայեցին վերջինիս մասին շատ մանրամասն է գրում (էջ 213, 215):

234. *Միդե* (έν Σίδη καθολικῇ ἐκκλησίᾳ): Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Մետրոպոլիտների դասակարգման» մեջ Միդեի մետրոպոլիտին 10-րդ համարի տակ է ներկայացնիւթ և համարում Պամփյուլիայի թեմի առաջնորդ (Կ. Ծիրանածին, էջ 158): Միդեն հնագույն քաղաք էր, կառուցված Մելաս և Եվրիմեդոն գետերի միջև: Ձարգացած էր առևտուրը: Այդ քաղաքի դրամները շրջանառության մեջ էին մոտ ութ դար (մ. թ. ա. 525 - մ. թ. 275 թթ.): Հուստինիանոս Ա կայսեր ժամանակ Պամփյուլիայի նահանգում գոյություն ուներ Սողի (Σῶλι) անվամբ քաղաք և մետրոպոլիտություն: Քաղաքի ավերակներն այժմ հանդիպում են Եսկի Ադալիա տեղանվամբ:

235. *Պրոտոսինկելլոս* (πρωτοσύγκελλος, τὴν πρώτην προεδρίαν τῶν πρωτοσυγγέλλων ἐπέχοντα, Attal. p. 180). ԺԱ դ. հանդես են գալիս նաև պրոտեդրոսի և պրոտոսինկելլոսների պրոտոպրոտեդրոս եկեղեցական աստիճանները: Տե՛ս V. Grumel, Titulature, p. 104 և հտ. V. Laurent, Le Corpus, p. XXXIII.

236. *Ասորիք* (Կյուլե Ասորիք - Κοίλη Συρία): Դրա տակ հնում ենթադրվում էր Լիբանանի և Անտիլիբանանի միջև ընկած Ասորիքի մեծ հովիտը: Հետագայում այդ հասկացողության մեջ մտան հարևան այլ շրջաններ ևս, այդ թվում և Դամասկոսի ու Էմեսայի (Հոմս), ապա ընդհանրապես ամբողջ հարավային Ասորիքն ու Պաղեստինը: Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի Ռոմանոս Դ Դիոգենեսի թագավորության առաջին տարում (1069 թ.) սելջուկներն ավարառում էին Կյուլե Ասորիքը, Կիլիկիան և հենց Անտիոքը (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 222):

237. *Պելոպոննոս* (Πελοπόννησος): Ատտալիատեսը Պելոպոննոսը հիշատակում է Հելլադայի հետ (հիշվում է Պելոպոննոսի և Հելլադայի դատավորը): Նույն բանին կարելի է համդիպել նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի մոտ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 67, 120): Պետք է նշել սակայն, որ աղբյուրներում Հելլադայի տակ ենթադրվում է ոչ թե համայն Հունաստանը, այլ՝ կենտրոնական Հունաստանի արևելյան կեսը, Լարիսայից հարավ ընկած շրջանը՝ Թեսալիան, Ատտիկան, Էվբիան և Կիկլադյան կղզիները: Պելոպոննոսի և Հելլադայի զորավարները (ընդհանրապես «Արևմուտքի

գորավարները») «ռոմիկ չէին ստանում, որովհետև նրանք իրենց բանակաթեմերից ստանում էին տարեկան հասույթ» (Կ. Ծիրանածին, էջ 155): Հելլադա բանակաթեմը ստեղծվեց է դարում: Կենտրոնը Լարիսա քաղաքն էր:

238. Հելլադա (տուրմա, բանակաթեմ) մասին մանրամասն տե՛ս նաև Թեոփանես Խոստովանողի մոտ (Թեոփանես, էջ 80, 114, 133, 140, 152, 168): Հելլադա բանակաթեմն ստեղծվեց է դարի վերջում: Կենտրոնը Լարիսա քաղաքն էր:

239. *Լոգոթետ (ղրոմոսի)* λογοθέτης τοῦ δρόμου: Նա պետության արտաքին գործերն էր տնօրինում, օտարերկրացիներին ներկայացնում կայսեր, որի փոխարեն էլ պատասխանում նրանց: Բացի *ղրոմոսի* լոգոթետից բյուզանդական պաշտոնության շարքում կար նաև *ազելեի* լոգոթետ, որի պարտականություններն անմիջականորեն կապված էին բանակի հետ: Նա հսկում էր՝ արևմտյան Փոքր Ասիայի արոտավայրերը, որտեղ բանակին մատակարարելու ձիեր էին բուծվում (Bury, IAS, p. 86-90, հմմտ. նաև Vogt, Basile Ier, p. 358): Կար նաև *գեմիկոմի* լոգոթետ, որ պետական զանձապահն էր: Վաղ շրջանում կոչվում էր comes sacrorum largitionum: Հսկում էր և զանձում կայսրության հարկերը (տե՛ս Bury, IAS, p. 86-90), ապա և *նավատորմիղի* լոգոթետ: Միքայել Գ կայսեր մայրը հայուհի էր, մորեղբայր *Վարդասը* կեսարի բարձր աստիճանն էր կրում: Վերջինիս կյանքի դեմ լարված ոճրագործությունը կայսրը վստահեց «պատրիկ *Սմբատին*, որն այն ժամանակ *ղրոմոսի* լոգոթետն էր» (տե՛ս Կ. Ծիրանածին, էջ 48): Դրոմոսի լոգոթետի մասին հատուկ տե՛ս R. Guiland, Recherches, t. I, p. 5 և 347. Տե՛ս նաև նույն տեղում, հտ. Բ, էջ 92, 217, 281, 283: Նաև N. Oikonomides, Les Lists de Préséance, Index, p. 382 և այլ լոգոթետների մասին: Նաև Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 190, և նրա Շարունակողի մոտ՝ էջ 246, 251, 255, 262, 266, 272:

240. *Իսահակ Կոմնենոս* (Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνός). Անտիոք քաղաքի դուքսն էր: Սրա մասին ավելի մանրամասն՝ է խոսում Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը: Միքայել Է Դուկաս կայսրը Իսահակ Կոմնենոսին որպես օգնություն տվեց նաև լատին Ռուսելիոսին՝ չորս հարյուր ֆրանկներից բաղկացած «ֆրանկական» գնդով: Ամբողջ զորքը կենտրոնացավ Իկոնիոն քաղաքում (տե՛ս Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 248-249):

241. *Դորիլետոն* (Δορύλαιον): Ըստ Կ. Ծիրանածինի «Կայսերական արշավանքների մասին և զինվորական կայանների (ἀπλίκτα, լատ. applicatus) հիշատակումը» գործի, երկրորդ կայանը գտնվում էր Դորիլետոնում: Այն 1074 թ. գրավեցին սելջուկները, բյուզանդացիք վերագրավեցին 1175 թ.: ԺԴ դարի սկզբին անցավ թուրքերի ձեռքը: 1097 թ. խաչակիրներն այստեղ պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանին: Այժմ քաղաք Թուրքիայում՝ Էսկի Շեհիրը:

242. Խոսքը Հին Կտակարանի Հովման մարգարեի մասին է: Գոյություն ունի Հին Կտակարանի իր անունը կրող գիրք: Նրանում ասվում է, որ խնդրո առարկա անձնավորությունը Յահվեից կարգադրություն էր ստացել քարոզել Նինվեում, բայց նա հրաժարվեց: Յորե քաղաքում նավ է նստում, սակայն փոթորկի հանդիպելով ընկնում է ջուրը և կուլ գնում մի կետ ձկի, մնում նրա փորում և դուրս է գալիս կենդանի:

243. *Վասիլ Մալեսիսը* (Βασίλειος ὁ Μαλέσις) Կոստանդին Ժ Դուկասի օրոք (1059-1067 թթ.) Կատոտիկա նահանգների (Հելլադա և Պելոպոնեսի բանակաթեմ) դատավորն էր, ապա՝ Արմենիականների բանակաթեմի: Ռոմանոս Դ Դիոգենեսի թուրքերի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ նրան ուղեկցող սերբետիկոսների կազմում էր (տե՛ս Duye, *Un haut fonctionnaires*, p.167-178..

244. *Սոֆոն լեռ* (Σόφων). Հնարավոր չէ ճշտել, թե որ լեռան մասին է խոսքը, բայց քանի որ հենց այդ շրջանում՝ Սանգարիոս գետից արևմուտք և Նիկոմեդիայից արևելք հիշվում է Սոֆոն անունով լիճ, ուստի պիտի ընդհանուր մի շրջան ենթադրել: Այժմ Սոֆոն լիճը կոչվում է Սաբանջա (հնում Բոանե): Կա և Սաբանջա անունով քաղաք Նիկոմեդիայից 24 կմ արևելք, հիշյալ լճի մոտ:

245. Պրոեդրոս *Ալեքսիոս Կոմնենոս* ('Αλέξιος ὁ Κομνηνός). Ապագա Ալեքսիոս Ա Կոմնենոս կայսրը (1081-1118 թթ.): Տեղի ունեցած դեպքերի մասին տե՛ս նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 251): Մատթեոս Ուռհայեցուն հայտնի էին նրա գահին տիրանալու հանգամանքները: Նա ցույց է տալիս, որ Կոստանդնուպոլսի բնակչությունն ապստամբելով «Մելեսիանոս» թագավորի դեմ, «յափշտակեցին ի նման զթագն և զաթոռ թագաւորութեանն՝ և դնեն ի գլուխ իշխանի միում՝ որում անուն ասեին Ալեքս, որ էր եղբորորդի Կոմանոս (իմա՝ Կոմնենոս - Հ.Բ.) թագաւորին, այր բարի և աստուածասէր և քաջ ընդդէմ պատերազմաց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 217): Նշենք, որ Ուռհայեցու հիշատակած «Մելեսիանոս» թագավոր չի եղել, ով, ըստ պատմիչի իշխեց չորս ամիս (էջ 217): Խոսքը վերաբերում է Նիկեփոր Մելիսսիանոսին, փոքրասիական ծագումով բյուզանդական ֆեոդալի, ով 1080-1081 թթ. ապստամբական շարժում գլխավորեց Նիկեփոր Գ Բոտանիատեսի դեմ: Նա Ռոմանոս Դ Դիոգենեսի բանակում մասնակցեց սելջուկների դեմ պատերազմին, գերվեց Սեբաստիայում, ապա փրկագնով ազատ արձակվեց: 1080 թ. վերջին Նիկիա քաղաքում ինքնահռչակվեց «Հռոմայեցիների թագավոր»: Խնամիական կապեր հաստատեց ապագա կայսր Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսի հետ (կնության առավ վերջինիս քույր Եվդոկիային), բայց ամենևին չդարձավ նրա կայսերակիցը, իր աներոջից ստացավ ընդամենը «կեսարի» տիտղոս: Նրա մասին մանրամասնություններ տալիս է Nicephori Bryennii *Commentarii*: Քննական բնագիրը՝ Gautier, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*.

246. *Ամասիա քաղաք* ἄστυ Ἀμασείας, մի փոքր անց՝ Ամասիա բերդ (κάστρον Ἀμασείας): Ըստ Կ. Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության, աշխարհագիր Ստրաբոնը «ծագումով կապադովկացի էր, Ամասիա քաղաքից» (Կ. Ծիրանածին, էջ 167): Քաղաքը գտնվում էր Արմենիականների բանակաթեմի կազմում: Ըստ նույն հեղինակի «Մետրոպոլիտների դասակարգումը» աշխատության Ամասիան գտնվում էր 12-րդ՝ Հելենոպոնտոսի թեմում, մետրոպոլիտի նստավայրը Ամասիա քաղաքն էր (էջ 158):

Ավանդության համաձայն քաղաքի առաջին կառուցողը Հերմեսն էր: Դարեհ Վշտասպյանի ժամանակ Ամասիան մտնում էր երրորդ սատրապության մեջ: Մեծն Ալեքսանդրի ժամանակ Պոնտոսի թագավորության մայրաքաղաքն էր: Մ. թ. ա. 70 թ. քաղաքը գրավեց Լուկուլլոսը: Հուստինիանոս Ա-ի օրոք էլենոպոնտոս նահանգի կենտրոնն էր: ԺԱ դ. կեսերին Դանիշմանյանների ձեռքում էր, ապա գրավեցին սելջուկները:

Ամասիան Պոնտոսի առաջին քաղաքներից էր, որն ընդունեց քրիստոնեությունը: Առաջին քարոզիչը Պոնտոսի առաքյալ Անդրեաս Նախակոչն էր (Πρωτόκλητος): Պրոկոպիոս Կեսարացու «Կառուցումների մասին» գրքում ասված է, թե Հուստինիանոս Ա կայսրը «Ամասիայում վերանորոգեց եկեղեցիներից շատերը, որոնք երկար ժամանակի ընթացքում վնասվել էին» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 200): 1064 թ. Ամասիան դառնում է Կարսի Գագիկ Բագրատունի թագավորի կալվածքը:

247. *Նիկեփոր, դրոմոսի լիզոթես* (Νικηφόρος λογοθέτης τοῦ δρόμου). Նրա մասին մանրամասն վկայում է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը. նա ցույց է տալիս, որ Նիկեփորը ներքինի էր, փաղաքշորեն կոչվում էր նաև Նիկեփորիցես (Նիկեփորիկ) և բազում էջեր նվիրում նրա ստորությունների շարադրմանը (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 246-248, 251-252, 255, 266):

248. *Հեբդոմոնի վանք* ('Εβδόμου μονή): Թարգմանաբար՝ *Յոթերորդը*: Կոստանդնուպոլսի տասներկու թաղամասերից՝ Յոթերորդը: Հեբդոմոնը բյուզանդական շրջանում Կոստանդնուպոլսի թաղամաս էր (այժմ Մաքրիքյոյի շրջանում): Գտնվում էր Պրոպոնտիսի ափին, Կոստանդնուպոլսի պարիսպներից դուրս: Մեծն Կոստանդին կայսրն այստեղ կառուցեց սբ. Հովհաննես Աստվածաբանի տաճարը (հետագայում վերակառուցեց Վասիլ Ա-ն: Այս տաճարում թաղվեց Վասիլ Բ Բուլղարասպանը: Հիշյալ թաղում կար նաև նաև սբ. Հովհաննես Սկրտչի տաճարը, կառուցված Թեոդոս Ա Մեծի կողմից:

Գոյություն ուներ նույնանուն՝ Հեբդոմոն թաղամաս Կոստանդնուպոլսի պարիսպներից ներս, որի շուրջ գիտության մեջ արտահայտված են տարբեր կարծիքներ, թե խոսքը վերաբերում է միևնույն թաղին, կամ թե երկու տարբեր շրջաններ էին: Հեբդոմոնի մասին մանրամասն գրում է Սկարլատոս Վիզանտիոսը Կոստանդնուպոլսին նվիրված իր եռահատոր աշխատության մեջ: Նա գրում է, որ կային քաղաքի Դրսի և Ներսի

Հերդոմոններ, Դրսինը կոչվում էր նաև Կամպոս: (Στ'υ Σκαρλάτου τοῦ Βυζάντιου, Κωνσταντινουπολις, τόμ. Α' σελ. 355 և հտ.): Լուսատիա վերահրատարակությունը՝ Աթենք, 1993:

249. «*Մեծ Եկեղեցի*» (Μεγάλη Ἐκκλησία): Աստալիատեսը մի այլ տեղում տաճարն անվանում է նաև «μέγιστος ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας» («Աստված Բանի Սուրբ Իմաստության մեծագույն տաճար»): Այդպես էր կոչվում Կոստանդնուպոլսի սբ. Սոֆիայի տաճարը: Նրա մասին առաջին պատմական հիշատակությունը Սոկրատ Աթուալտիկոսի (+ 440 թ.) վկայությունն է, որի համաձայն 346 թ. այն սկսեց կառուցել Կոստանդինոս Բ կայսրը (337-361 թթ.): Ժ դարի մի աղբյուր (Preger, Patria, p. 74) կառուցումը վերագրում է հենց Մեծն Կոստանդինին: Եկեղեցու օժումը տեղի ունեցավ 360 թ. փետրվարի 15-ին, Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս, արիանոս եվդոքսոսի ձեռամբ: Ժամանակի ընթացքում բազմիցս վերակառուցվել է Արկադիոս (395-408 թթ.) և Թեոդոս Բ (408-450 թթ.) կայսրերի կողմից: 532 թ. հունվարի 15-ին «Նիկա» ապստամբության ժամանակ հրո ճարակ դարձավ: Հուստինիանոս Ա-ն սկսեց նրա վերակառուցումը (ճարտարապետներ Անթիմիոս Տրալիացի և Իսիդորոս Միլետացի): Օծումը տեղի ունեցավ 537 թ. դեկտեմբերի 27-ին: Հետագայում տաճարը բազմիցս հրդեհների, ապա նաև երկրաշարժերի զոհ դարձավ (859, 869, 912, 989 թթ.): 1453 թ. մայիսի 29-ին Օսմանյան սուլթան Մոհամմեդ Բ-ն հաղթական մուտք գործեց տաճար և այն վերածեց մզկիթի: 1934 թ. թուրքական կառավարությունը տաճարը վերածեց թանգարանի:

250. *Ֆունդակ* (φούνδαξ): Նոր հասկացողությամբ՝ բորսա: Տե՛ս նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 252): Հունարեն բնագրում՝ «φούνδακα ἐν τῇ Ῥαιδεστῷ καὶ μονοπόλιον συνεστήσατο». «Ուեդեստոսում ֆունդակ և մոնոպոլիոն հաստատեց»: (Τσολάκη, Ἡ Συνέχεια, σελ.162). Ֆունդակի տերը կոչվում էր ֆունդակարիոս (φουνδακάριος), նույն տեղում, σελ. 202, 203): Հատուկ տե՛ս Karayannopoulos, Zur Finanzpolitik, S. 109-111.

251. *Մոդ* (μόδιος): Ծանրության չափ: Գոյություն ուներ մի քանի տեսակի մոդ: Հավանաբար հռոմեական մեծ մոդը: Նրա մասին մանրամասն խոսվում է 886-892 թթ. միջակայքում գրված «Վասիլիկա» (Βασιλικά) անունը կրող օրենսդրական ժողովածուում: Հատուկ տե՛ս. Βασιλικά. H. J. Scheltema-N. van der Wal (բնագիրը), Groningen, 1955 և շար., և H. J. Scheltema - D. Holwerda (ծանոթագրություններ): Ավելի հին հրատարակություն՝ Heimbach, Basilicorum libri LX, Leipzig, 1833-1870, ապա նաև C. Ferrini - J. Mercati, Editionis Basilicorum, Leipzig, 1897:

«Վասիլիկա»-ի շարադրանքն սկսվեց Վասիլ Ա Մակեդոնացի կայսեր օրոք (867-886 թթ.) և ավարտին հասավ Լևոն Ձ Իմաստասեր կայսեր (886-912 թթ.): Վասիլ Ա կայսեր օրոք ստեղծված իրավաբա-

նական խմբի ղեկավարն էր պրոտոսպաթար *Սմբատը* (Συμβάτιος), անկասկած հայ: Գործի կարևորությունը հաստատում է այն հանգամանքը, որ Օրենսդրական այդ ժողովածուն Հունաստանում գործում էր ոչ միայն թուրքական տիրապետության օրոք, այլև ազատ հունական պետության տարածքում:

Բյուզանդական ժամանակաշրջանում մոդաչափը լինում էր պղնձե և քարե: Հարկահանները ստանում էին ցորենի բերքի հիսուներորդ, գարու՝ քառասուներորդ, ճարպի՝ քսաներորդ մասը: Հայաստանում (ἐν Ἀρμενίᾳ) հարկահավաքները՝ գարու և ցորենի բերքի քառասուներորդ մասը, իսկ գինու և ճարպի՝ տասնհինգերորդ մասը: Տե՛ս Jus graeco-romanum, Synopsis Basilicorum, p.598.

«Մող» բառը հանդիպում է և Աճիի բյուզանդական կառավարիչ Բագարատ Վիկացու՝ Աճիի Մայր տաճարի պատին թողած արձանագրության մեջ. «Եւ կատապան ով եւ լինի տա սերմ Ո մող»: Տե՛ս В. Н. Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 22, ինչպես և պատմիչներ Մատթեոս Ուռհայեցու, Սամվել Անեցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերում: Մեր դեպքի համար հատուկ՝ Τσολάκη, Ἀπό δέκα καὶ ὀκτὼ μολίων «Βυζαντινά» Հմմտ. «Մող կամ մոթ: Բառ օտար ... գրուան, կամ երեք գրիւ կամ չորք արդուր»: Հայկազեան Բառգիրք, հտ. Բ, էջ 292: Հ. Աճառյան, Հայերեն Արմատական Բառարան, հտ. Բ, էջ 337: Նաև Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը:

252. *Մեդիմնոս* (μέδιμνος): Հացափափկային բույսերի, հատկապես ցորենի կշռաչափ: Սկիզբն ու Ատտալիատեսն օգտագործում են հին Աթենքում գործող չափի անվանումը: Կային նաև մակեդոնական ու էգիմեական մեդիմնոսներ:

253. *Տաքսիոտներ* (ταξιῶται): Կ. Ծիրանածինի մոտ՝ *տաքսատոսներ* (ταξάτοι) (էջ 15, 96) և *տաքսիարխոս* (ταξίαρχος), էջ 71, 79, 163): *Տաքսիարխոսը* հրամանատարն էր մեկ *տաքսիսի* (τάξις), որ բաղկացած էր երկու տետրարքիայից, ընդամենը 128 մարդ: (Sophocles, Greek Lexikon, vol. II, p.1068. Ա.Պերտուզին *տաքսիարքոսին* համեմատում է լատ. centurio-յի, tribunus -ի հետ: Կ. Ծիրանածինն իր «Բանակաթեմերի մասին» երկի *Սոաջաբանում* գրում է. «Այն ժամանակ, երբ կայսրն էր զորքը գլխավորում, զորավարը (στρατηγός) հրամայելու իրավունք չուներ: (Զորքերը) ենթարկվում էին *հեգեմոնների* (ἡγεμόνας) ու *տաքսիարքոսների*» (ταξίαρχας) (Կ. Ծիրանածին, էջ 163): Տաքսիարքոսի մասին տե՛ս W. Seibt Ταξίαρχος Μοξηγάς, S.145-148, В. Вальдеберг, Ταξίαρχος, стр. 134-137.

Բուլղարիայի տարածքում հայտնաբերված տաքսիարքոսների արձձե կնիքների մասին տե՛ս И. Йорданов, Печати, стр. 212-222. Նրանց թվում կան նաև հայազգի տաքսիարքոսների կնիքներ՝ Ἐλπίδιος Βραχάμιος (Էլպիդիոս Վրախամիոս), այն է Վահրամյան (ԺԱ դար) էջ 213-

214), Κούρτος (Կուրտոս), հավանաբար Քուրդիկ (էջ 216) և Κατακαλών (Կատակալոն) ԺԱ դար, էջ 220:

254. Ատտալիատեսն այս Նեստորին իլլիրացիներից է սերված համարում (ἀπὸ Ἰλλυριῶν): Illyricum պրեֆեկտուրան վարչական շրջան էր, ստեղծված Հռոմեական կայսրության սահմաններում, որի կազմում էին Պաննոնիան, Դալմատիան և Նորիկոնը, ապա Դակիայի և Մակեդոնիայի դիոցեզները: Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Նեստորը կայսեր կողմից նշանակվել էր Դրիստրայի (Դորոստոլոն) կատեպան: Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 255) կայսրը նրան Պարիստրիոնի դուքս էր նշանակել: Նա հիշում է նաև նրա համախոհ ոմն Տատրիսի, որի հրամանատարության տակ պածիմակներ էին ծառայում (նույն տեղում): Ատտալիատեսի Տատրիսի անունը, ամենայն հավանականությամբ, ճիշտ է նշում Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը՝ Տատուս (Τατούς), անկասկած՝ Թաթուշ (Τσολάκη, Ἡ Συνέχεια, σελ. 166.)

255. Դրիստրա քաղաք (Δρίστρα): Կոչվում էր նաև Դորոստոլոն (Δορόστολον): Քաղաք ժամանակակից Բուլղարիայի հյուսիս-արևելքում, Դանուբի ափին: Այժմ Սիլիստրա: Կոստանդին Դ Պոզոմատոս կայսեր օրոք (681-702 թթ.) գրավվեց բուլղար խան Ասպարուխի (681-702 թթ.) կողմից: 971 թ. ռուս իշխան Սվյատոսլավը հենց այդ քաղաքում պաշարվեց Հովհաննես Ա Չմշկիկի կողմից:

256. Բնագրում lacuna:

257. Դիակոնիսսայի հանրային միջանցք (διακονίσσης δημοσία πάροδος): Դիակոնիսսան եկեղեցում ծառայող կին էր, որի պարտականությունները նույնն էին, ինչ դիակոնի (սարկավագի): Նոր Կտակարանում հունարեն διακονεῖν բայը հայերեն թարգմանված է «պաշտել» (ծառայել, սպասարկել իմաստով), իսկ διάκονος-ը թարգմանված է «պաշտօնեայ» (Ավետարան ըստ Մատթեոսի, Ի, 26): Դուկասի Ավետարանից (Ը, 8) հայտնի է, որ Մարիամ Մագդաղենացին և «Յովաննա կին Քուլայ» հազարապետին Հերովդի և Շուշան և այլք բազումը, որք պաշտէին (իմա՝ սպասարկում էին) զնա» (իմա՝ Քրիստոսին): Պողոս Առաքյալի մի թղթում Φοίβη διάκονος-ը թարգմանված է «Փիբե, որ է սպասաւոր եկեղեցւոյն Կենկրացւոց» (Առ Հռովմայեցիս, ԺԶ, 1):

Կոստանդնուպոլսում «Միջանցքները» (πάροδος, μεσάυλος) երկուսն էին, որոնք Հուստինիանոս Ա կայսրը բնակության էր շնորհել սբ. Սոֆիա տաճարում սպասավորող հարյուր կանանց (Σκαρλάτου τοῦ Βυζάντιου, Κωνσταντινουπόλις, τόμ. Α', σελ. 155):

258. «Անմահների գունդ» (ἀθάνατοι στρατιῶτες): Առաջին անգամ այդպես հիշատակվում է պարսից տաս հազար զինվորների ընտրանուց բաղկացած արքունական պահակախումբը: Անմահ էին կոչվում այն պատճառով, որ նրանցից որևէ մեկի սպանության դեպքում, նրա տեղը գրավում էր մի ուրիշը, որով տաս հազար թիվը մնում էր անփոփոխ:

Բյուզանդիայի «անմահների գունդը» ստեղծեց հայազգի Յովհաննես Ա Չմշկիկ կայսրը՝ պարսից հիշյալ զորագնդի նմանողությամբ: Նրանից կայսրից հետո նման մի գունդ մարտնչեց ռուսների և կայսրության այլ բշնամիների դեմ: Նրանց հիշատակում է Աննա Կոմնենեն՝ որպես «Հռոմեական ուժի հատուկ զորամաս» (տե՛ս Anne Comnène, Alexiade, t.I, p. 18, 21, 92, t. II, p.164): Վերջիններս 1092 թ. ապստամբեցին: Էսկուրիալի «Տակտիկոնում» (971-975 թթ.) հիշատակվում է «Անմահների դոմեստիկոսը» (ὁ δομέστικος τῶν ἀθανάτων). Oikonomidès, Le Lists Préséance, p. 271.

259. *Էմբոլոն* (ἐμβολον): Ծածկած սյունաշարք: Կոչվում էր նաև «Մավրիանոսի երկար սյունաշարք»: (Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 15, 273): Նույնանում է Կոստանդնուպոլսի ժամանակակից Ուզունչար-շուլի հետ (Janin, Const. byz., էջ): Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հանդիպում է «Ոմբոլոն» ձևով: «Քահանայ որ որիշ կամի զպատարագն առնել, մի՛ զատցի ի խաւարային *ոմբոլոնս*, այլ մնասցէ ի *մեծ եկեղեցին*»: (Տե՛ս Սրբոյն Ներսեսի Խորհրդածութիւնք, էջ 227, 534): Հայկազեան բառգիրքը բացատրում է. «Կամարակապ սրահակ և խորշ խորանի մօին ի տաճարս» (հտ. Բ, էջ 515: Տե՛ս և Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. Գ, էջ 559):

260. *Կուրապաղատ Նիկեփոր Բոտանիատեսը*, ապագա Նիկեփոր Գ Բոտանիատես կայսրն է (1078-1081 թթ.): Յովհաննես Սկիլիցեսը նրան առաջին անգամ հիշատակում է որպես ապագա Միքայել Ծերունի կայսեր դեմ դավադրություն կազմակերպողներից և Իսահակ Կոմնենոսին 1057 թ. զահ բարձրացնողներից մեկին: Շատ մանրամասն և խորին քննանքով նրա մասին խոսում է Ատտալիատեսը, առավել ևս երբ նա 1077 թ. հոկտեմբերի 10-ին հռչակվեց կայսր (զահակալեց 1078 թ. հունվարի 7-ից): Ատտալիատեսի աշխատության ավելի քան 1/3-ը նվիրված է նրան, նրա հասցեին ուղղված գովասանքն ընթերցողի զգվանքն է առաջացնում: Ըստ մեր պատմիչի, Նիկեփոր Բոտանիատեսն իբրև թե սերում է Հին Հռոմի Փոկասներից և Ֆաբիոսներից, որոնց 92 սերունդները հասցնում է մինչև «երջանկահիշատակ Նիկեփոր Փոկասը»: Խոսքը, հարկավ, վերաբերում է բյուզանդական կայսր Նիկեփոր Բ Փոկասին (963-969 թթ.):

Մատթեոս Ուռհայեցին բավականին մանրամասն է արտահայտվում Նիկեփոր Բոտանիատեսի մասին, նկարագրում նրա բացասական կերպարը. «Եւ եղև յորժամ թագաւորեաց Հռոմոնց որդի Տուկծին Միխայլն, և կացեալ նորա յաթոռ թագաւորութեանն զամս չորս... եւ ռխացեալ ընդ իւր թագուհին... ոմն իշխանի Հռոմոնց ... յարուցանէ զնա ի վերայ Միխայլին՝ և բռնութեամբ խնդրէր զաթոռ թագաւորութեանն ի նմանէ: Եւ տեսեալ զայս ամենայն թագաւորն Միխայլ, զի շարժեաց զամենայն Կոստանդնուպօլիս ի վերայ իւր, որոյ անուն *Վոտոնիատ* ասէին, և թագաւորն Միխայլ ոչինչ հակառակեցաւ ընդդէմ նոցա» (Մատթ. Ուռհ.,

էջ 211-212): Շարունակության մեջ հայ պատմիչը գահին տիրացած Նիկեփոր Բոտանիատեսին, նկարագրում է բուրոսփին այլ դիրքերից, քան Ատտալիատեսը: Նա գրում է. «Ի թուականութեանս Հայոց Շիե (1076 թ.) թագաւորեաց ի վերայ Հռոմոնց Վոտոնիատն և առեալ իւր կին զկին Միխայլին և զղուստր Գուրգէն Վրաց թագաւորին. որ յաղագս աղտեղի պոռնկութեան առին զմիմեանս» (էջ 213): Միքայել Ատտալիատեսն իր պատմական երկը կիսատ է թողել: Նա իր կուռքի մասին գահ բարձրանալուց հետո ընդամենը մի քանի կիսատ-պռատ խոսք է ասում: Ջարմանալիորեն ավելի համգամանորեն վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին: «Իսկ թագաւորն Վոտոնիատն, գրում է նա, զմի ամ կալեալ զաթոռ թագաւորութեանն, և այլ ոչ կամեցաւ ունել զաթոռ թագաւորութեանն, վասն զի հակառակութեամբ և պոռնկութեամբ համարեցաւ զնա և ոչ հրամանաւն Աստուծոյ, զի շնութեամբ էառ զկին Միխայլին և ոչ հրամանաւ Աստուծոյ և թագաւորեաց անիրաւաբար. և կարի յոյժ նեղել զնա խիղճ մտաց իւրոց. եւ յայնժամ ի բաց թողեալ զաթոռ թագաւորութեանն, վասն զի մեծաւ յանցանօք նենգաւորեաց սուրբ թագաւորին Միխայլին, և զկնի այսորիկ եղև Վոտոնիատն արեղայ» (էջ 215):

261. *Անատոլիկոն* ('Ανατολικόν), (իմա՝ Արևելյան) բանակաթեմ: Կ. Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատությունը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Լևոնի որդի Կոստանդին կայսեր [երկասիրությունը] Հռոմեական կայսրության բանակաթեմերի մասին, թե ինչի՞» հետ են կապված և ի՞նչ են նշանակում նրանց անվանումները, որոնց մի մասը դեռ հնից է գալիս, իսկ մյուսը նորաստեղծ է»: Այդ աշխատանքում գրված է. «Առաջին բանակաթեմ, որ կոչվում է Անատոլիկոն» (տե՛ս Կ. Ծիրանածին, էջ 164-167) և այլուր:

262. *Բյուսսոս* (Βύσσος): Հին հույների մոտ դա հնդկական կտավ էր և դրանից պատրաստված կերպաս, ապա և վերջինից կարված շոր: Հերոդոտոսի վկայությամբ եգիպտացիք այդ կտորով փաթաթում էին մումիաները: Հայերեն Հին Կտակարանի ելից գրքում «բյուսսոսը» թարգմանված է «բեհեզ» (ելից, Իե, 4): Տե՛ս Հայկազեան բառգիրք, հտ. Ա, էջ 480. «Βύσσος, Byssus, որ և վուշ. Կտաւ ազնիւ և բարակ, թելն նորա և մանեալն, որպէս և անկուածն, կամ սպաս և հանդերձ կազմեալ»: Տե՛ս նաև Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. Ա, էջ 437-438):

263. *Սիրեններ* Σειρῆνες-Ծովահարսեր: Առասպելական աստվածություններ, մահվան դևեր: Համարվում էին Աքելոոսի և Մելպոմենեի (կամ Տերփսիքորեի) դուստրերը: Ըստ Հոմերոսի երկուսն էին (ըստ այլոց՝ երեք կամ չորս): Առասպելի հնագույն տարրերը հանդիպում են Հոմերոսի Ոդիսականում (ԺԲ, 158-202), որտեղ նրանք հիշվում են որպես վտանգավոր աստվածություններ, որոնք ծովափի ժայռերի վրա նստած, իրենց քաղցր ձայնով ձգում էին նավարկող նավաստիներին, որոնք և դառնում էին նրանց զոհը: Հին Կտակարանի հայերեն թարգմանության մեջ հունարենի սիրենները թարգմանված են «համբարուք»

(Եսայի, ԺԳ, 21, նույն տեղում ԼԴ, 13): Այսօրվա հունարենում «սիրեն» է կոչվում շչակը, այդ թվում և թշնամական օդանավերի գալն ահագանգող:

264. *Փոկասներ* (Φωκάδες): Բյուզանդական նշանավոր ռազմական արիստոկրատական տոհմ, ծագումով Կապադովկիայից, որը խնամիական կապեր էր հաստատել այլ հայտնի ընտանիքների հետ, այդ թվում և հայկական Սկլերոսների ու Կուրկուասների (Գուրգեն): Հիշատակվում են Ե դարից մինչև Ե դարը: Այդ շրջանում ընտանիքի ամենանշանավոր դեմքը Փլավիոս Փոկասն էր (602-610 թթ.): Վերջինիս գահագրկումից և մահից հետո Փոկասները չեն հիշատակվում մինչև Թ դարը: Իրենց հզորության գագաթնակետին հասան Ժ դարում, երբ գահին տիրացավ *Նիկեփոր Բ Փոկասը* (963-969 թթ.): Եթե նկատի ունենանք զորավար Նիկեփոր «Հինի» որդի Վարդաս Փոկասին, ապա նրա հայկական «Վարդ» անունը հուշում է ընտանիքի հայկական արմատների մասին: Հենց այս վերջինիս որդին էր Նիկեփոր Բ Փոկասը: Մինչև կայսր հռչակվելը նա տաճմայի զորավար էր, ստացել էր մագիստրոսի և կեսարի պատվաստիճաններ:

Հովհաննես Սկլիցեսը Նիկեփոր Բ Փոկասին նվիրել է իր աշխատության մի ընդարձակ գլուխը (Հովհ. Սկլիցես, էջ 13-30): Հայ պատմիչներից նրան անդրադարձել է Ասողիկը: Նա գրում է, թե Ռոմանոս Ա կայսեր (920-944 թթ.) օրոք՝ «եր մագիստրոս Նիկիփոռ և պատրիկ Կիր-ժան (Չմշկիկը), որք զարհուրեցուցանեին զամենայն Տաճկաստանեայցս (իմա՝ արաբներին - Հ.Բ.) զօրութեամբ իւրեանց» (Ասողիկ, էջ 182): Պատմիչի ասելով, Չմշկիկը «թագաւորեցուցանէ զՆիկիփոռ ի ՆժԲ (963 թ.) թուականին, որ թագաւորեաց ամս է» (էջ 183): Իսկ Սատրեոս Ուռհայեցու ասելով, «և եղև յամի ՆժԲ թագաւորեաց Նիկիփոռ ի վերայ տանն Յունաց, և էր այր բարի, սուրբ և աստուածասէր, լցեալ ամենայն առաքինութեամբ և արդարութեամբ, յաղթող և քաջ ի վերայ ամենայն պատերազմաց, ողորմած ի վերայ ամենայն հաւատացելոց Քրիստոսի, այցելու այրեաց և գերեաց, դարմանիչ որբոց և տնանկաց» (Սատր. Ուռհ., էջ 5):

265. *Գալլիաներ Ստորին* (Περὶ τὰς κάτω Γαλλίας): Հունարեն բնագրում տեղանունը հոգնակի թվում է (իմա՝ Galiae inferiores): Ատտալիատեսը հիշում է նաև ἄνω Γαλλίας - Վերին Գալլիաներ (Galiae superiores):

266. *Մաքսենտիոս* (Maxentius Marcus Aurelius Valerius): Հռոմեական կայսր (306-312 թթ.), Մաքսիմիանոս կայսեր որդին: Տորինոյում և Վերոնայում Մեծն Կոստանդին կողմից պարտություն կրեց: Վերջնական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Տիբեր գետի Մուլվիա կամրջի վրա: Մաքսենտիոսը փորձեց փախուստի դիմել, բայց գետում ջրահեղձ եղավ:

267. *Ֆաբիոսներ* (Fabii): Հռոմեական ընտանիք, որը քաղաքական մեծ հզորություն ստացավ թագավորության լուծարումից հետո

(մ.թ.ա. 510 թ.): Ընտանիքի նշանավոր անդամները հիշվում են մինչև մ.թ. Ա դարը, ուստի աղաղակող կեղծիք է նրանց գտնել Մեծն Կոստանդինի ժամանակ:

268. *Սկիպիոնները* հռոմեական նշանավոր ընտանիք էին: Ամենահայտնի անձնավորությունները՝ Լևկիոս Կոռնելիոսը, նրա համանուն որդին, Կալբոս Գնեոս Կոռնելիոսը, Պոպլիոս Կոռնելիոսը և շատ ուրիշներ: Ամենանշանավորն էր *Սկիպիոն Ափրիկանոսը* (Publius Cornelius Scipio, մ. թ. ա. 236-183 թթ.): Վերջինիս ամենանշանավոր արարքը Կարթագենի ռազմական և պետական գործիչ Հաննիբալի դեմ տարած հաղթանակն էր (մ.թ.ա. 202 թ.), որի համար էլ կոչվեց Ափրիկանոս:

269. *Կարքեդոն* (Καρχηδών). Դիոդորոս Սիկիլիացու մոտ պահպանված ավանդության համաձայն Տյուրոսի փյունիկեցիների կողմից Աֆրիկայի հյուսիսային ծովեզերքում կառուցված քաղաք: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում գրավվեց Հուստինիանոս Ա-ի զորավար Բելիսարիոսի կողմից (534 թ.) և Բյուզանդական պետության մաս կազմեց: 698 թ. այն գրավեցին արաբները: Նրանք հանդիպեցին մի ամայացած քաղաքի, որը վերածեցին անծայրածիր քարհանքի: Կարքեդոնում գործել են մեծանուն եպիսկոպոսներ, քրիստոնեության ջատագովներ, ինչպիսիք են սրբեր Կիպրիանոսը, Ավգուստինոսը և ուրիշներ: Ձ դարի վերջում, Մավրիկիոս կայսեր (582-602 թթ.) կողմից կազմակերպվեց Կարքեդոնի հեքսարքատը՝ կենտրոնը Կարքեդոն քաղաքը: Այն վերածվեց Բյուզանդական կայսրության զինվորական հենակետի: Վերջինիս կառավարիչը կոչվեց հեքսարքոս: Ապագա Հերակլիոս կայսրը Կարքեդոնի հեքսարքոսի որդին էր, ով Աֆրիկայի բյուզանդական նահանգների նավատորմի ղեկավար Կոստանդինուպոլիս, տապալեց Փոկաս կայսեր (602-610 թթ.) և դարձավ բյուզանդական մի նոր հարստության հիմնադիր: Ավելի ուշ ստեղծվեց Կարքեդոնի բյուզանդական բանակաթեմը:

270. *Իլիոն* (Ίλιον): Այդ անունով հայտնի են նախ և առաջ Հոմերոսյան Իլիոնը, այսինքն Տրոյան: Հայտնի է Թրակիայի Իլիոնը, Մակեդոնիայի Իլիոնը, Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակակից քերական Ստեփանոս Բյուզանդացու հիշած Իլիոնը (Becher, Stephanos) և Թեսալիայի Իլիոնը: Ատտալիատեսի նշածը հին Տրոյան է, Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում, Հելլեսպոնտոսի մուտքի մոտ: Տրոյան մ.թ.ա. Գ-Բ հազարամյակի նշանավոր առևտրական և մշակութային կենտրոն է, որի կործանմանն են վերաբերում Հոմերոսյան էպոսները: Պեղումները տեղում սկսեց Շլիմանը (1870 թ.), շարունակեց Դյորպֆելդը (մինչև 1894 թ.), շարունակվեցին 1932-1938 թթ.: Ցինցինատիի ամերիկյան համալսարանի կողմից:

271. *Սկիպիոն Ասիական* (Scipio Asiaticus Lucius Cornelius): Սկիպիոն Ափրիկանոսի եղբայրը, որի լեզատն էր Իսպանիայում (մ. թ. ա. 207-206 թթ.), Սիկիլիայում (մ. թ. ա. 205 թ.) և Աֆրիկայում (մ. թ. ա. 204-202 թթ.), պրետոր՝ Սիկիլիայում (193 թ.): Հաղթանակներ տարավ Փոքր

Ասիայում (Մագնեզիայում) Անտիոքոս Մեծ թագավորի դեմ (188 թ. մ.թ.ա.):

272. *Անտիոքոս Դ Եպիփանես* ('Αντίοχος δ' Ἐπιφανής): Ասորիքի թագավոր (մ. թ. ա. 175-163), Անտիոքոս Մեծի որդին, ով ևս իր հոր հետ մասնակցեց Մագնեզիայի ճակատամարտին: Որպես պատանդ հանձնվեց հռոմայեցիներին և տասնչորս տարի մնաց Հռոմում: Ազատվեց իր եղբայր Սելևկոս Դ-ի կողմից: Հաղթեց Պելուսիոնի ճակատամարտում (մ. թ. ա. 169 թ.), գերեց Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս Զ Ֆիլոմետորին (Զ Սիրիական պատերազմ):

273. *Էմիլիոս Պավլոս Կոնսուլ* (Paulus Lucius Aemilius). Ապուլիայի Կաննեում հռոմեական զինված ուժերը հանդիպեցին Հաննիբալին, որը նրանց սարսափելի ջարդ տվեց: Սպանվեց նաև վերոհիշյալ Լուցիոս Էմիլիոս Պավլոսը (մ. թ. ա. 216 թ.): Մի այլ Լուցիոս Էմիլիոս Պավլոս Կոնսուլ էր ընտրված մ. թ. ա. 182 և 168 թթ.: Ատտալիատեսը հենց սրան նկատի ունի: Նա մասնակցեց Գ Մակեդոնական պատերազմին (մ. թ. ա. 171-167 թթ.):

274. *Մակեդոնիայի թագավոր Պերսևս* (Περσεύς). Հին Մակեդոնիայի վերջին թագավորը (մ. թ. յա. 179-167 թթ.), Փիլիպոս Ե թագավորի խորթ որդին: Հռոմի պայքարը նրա դեմ գլխավորեց Էմիլիոս Պավլոսը: մ. թ. ա. 168 թ. Լիդիայում տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որում Պերսևսը պարտվեց, գերվեց, տարվեց Հռոմ, ուր և մահապատժի ենթարկվեց: Այդ ճակատամարտի արդյունքում Հունաստանի վրա տարածվեց Հռոմի գերիշխանությունը (տե՛ս Н. А. Машкин, История, стр. 196-197. Այդ բոլորի մասին մանրամասն պատմում է Պլուտարքոսը («Էմիլիոս Պավլոս», էջ 33-35):

275. *Նեմիցիա*: Ատտալիատեսն այն հիշում է որպես տեղանուն (Νεμίτζια, p.221), իսկ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը՝ ցեղանուն (παρὰ Νεμίτζου τινός), (τοῦ τάγματος τῶν Νεμίτζων, p. 144 (հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 229 և 236): Անտարակույս նույնն է, ինչ ռուսերենում և սլավոնական այլ լեզուներում немец-ը (գերմանացի կամ ավստրիացի):

276. *Հերակլյան սյուներ* ('Ηράκλειοι στῆλαι): Հին հունական պատմական աղբյուրները տարակարծիք են այդ սյուների ինչ լինելու հարցում, չգիտեն նաև, թե ով է դրանց կանգնեցնողը: Կոչում են սյուներ, մեհյաններ, աշտարակներ կամ դարպասներ: Ըստ առասպելաբանության, կանգնեցրել է հերոս Հերակլեսը, այն ժամանակվա ծանոթ աշխարհի ծայրին, մինչև ժամանակակից Ջիբրալթար: Ըստ ավանդության, Հերակլեսն այստեղ երկու սյուն է կանգնեցրել, ի հիշատակ իր մինչև այստեղ հասնելու, կամ նեղացնելու այն տարածությունը, որ բաժանում էր երկու մայր ցամաքները: Մի այլ ավանդության համաձայն, այնտեղ նախկինում պարանոց էր, և Հերակլեսը փորեց այն ու ստեղծեց նեղուց,

որպեսզի Միջերկրական ծովը միացնի օվկիանոսի հետ: Ստրաբոնը սյուների կանգնեցումը վերագրում է փյունիկեցիներին, որոնք այնտեղ առևտրական շահեր ունեին:

277. *Երանելյաց կղզիներ* (Μακάρων νήσοι): Ատլանտյան Օվկիանոսի կղզիներ, «շատ հեռու Մավրուսիայի ծայրից, Գադիրաների դիմաց գտնվող» (Ստրաբոն, C, 150): Հիշվում են Հոմերոսի Ոդիսականում, Դ, 563-568: Այն երկիրն է, որում ապրում էր շիկահեր Հռադամանտիսը, երկրի բնակչությունը վայելում էր կյանքը, քանզի այնտեղ «ոչ ծյուն էր տեղում, ոչ ձմեռ լինում, ոչ անձրև տեղում, այլ զեփյուռ»: Ստրաբոնը հավանաբար այս կղզիներում է տեղադրում «Ելիսեյան դաշտերը»: Պտղոմեոսը դրանց անուններն է տալիս, ինչից պարզվում է, թե նա Կանարյան կղզիները նկատի ունի: Պլինիոսը դրանք անվանում է «Fortunate Insulae». Plinius, Naturalis Historia, VI, 202.

278. *Կրետե կղզին* (Κρήτη νήσος): Իսպանիայի արաբ ծովահենները Abu Hafs Umar-ի գլխավորությամբ (բյուզանդացիները նրան անվանում են Ապոխաս - 'Απόχαψ) Կրետե կղզին գրավել էին 823 թ., օգտվելով Բյուզանդիայում բռնկված թուվմա Գազիրացու ապստամբությունից: Բյուզանդացիները կղզին գրավելու բազմաթիվ ապարդյուն փորձեր արեցին: Նիկեփոր Բ Փոկասի կողմից Կրետեի գրավումը 967 թ. ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն գործեց: Թեոդոսիոս Սարկավազը դեպքերին պոեմ նվիրեց և ձոնեց Նիկեփորին՝ «մագիստրոսների արեգակին» (Theodosii Diaconi De Cretae expugnatione, p.259-306. (N. M. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος): Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Նիկեփոր Փոկասը, գրավելով Կրետեն և ցանկանալով ստվարացնել արաբական տիրապետության ժամանակ շատ նվազած քրիստոնյա բնակչությունը, քրիստոնյաների հոծ զանգվածներ բնակեցրեց այնտեղ, այդ թվում և բազմահազար հայերի ('Αρμενίων πατρίας ἐνοικισάμενος). Leonis Diaconi Cfloensis Historiae, p. 28: Մինչև օրս Կրետեում բազմաթիվ են 'Αρμένιοι (Հայեր) անունով գյուղեր Ապոկորոնու, Սիտիայի և Ռեթիմոնի շրջանում, նաև Արմենոկամպոս ('Αρμενόκαμπος (Հայոց դաշտ, հարթավայր) նույն Ռեթիմոնի շրջանում, 'Αρμενόπετρα (Հայոց քար) անունով գյուղեր: Մանրամասն տե՛ս K. Παπαρηγόπουλου, 'Ιστορία, τόμ. Δ' σελ. 96. Π. N. Παπαγεωργίου, Τὸ ρήμα ἀρμενίζω, σελ. 467.

279. *Տրիերներ* (τριήρεις): «Տրիերա» էին կոչվում հին հույների երեք շարք թի ունեցող նավերը: Բյուզանդական շրջանում դրանք կոչվում էին *դրոմոն*: Լևոն Սարկավազի համաձայն հռոմայեցիները «տրիերներին դրոմոն են անվանում» (Leonis Diaconi Historiae, p. 7).

280. *Ֆիգելլներ վայր* (Φυγέλλων κατατόπιον): Նիկեփոր Փոկասը, իմանալով, որ «Ֆիգելլներ է դրա անունը, չցանկացավ այն դարձնել իր հենակետը»: Ֆիգելլներն տեղանվան ժողովրդական բացատրություն է

հարկավ, ոչ կայսեր կողմից կատարված: Φυγάλλον բառը կապեցին φεύγω բառի հետ, որ «փախուստի դիմել» է նշանակում:

281. *Կարպաթյան նավեր* (νῆαι Καρπαθικαί): Դժվար է բացատրել, թե ի՞նչ նավերի մասին է խոսքը: Էգեական ծովում կա Կարպաթիա անունով կղզի, որի հյուսիսում Չոռոդոս, Կո և Աստիպալեա կղզիների միջև ընկած ծովային շրջանը կոչվում է Կարպաթյան ծով:

282. *Խանդաքս բերդ* (κάστρον τοῦ Χάνδακος): Ժամանակակից Հերակլիոն քաղաքի (Կրետե կղզի) արաբական անունը: Կոչվում էր նաև Մեծ բերդ (Μεγάλο κάστρο): Երբ արաբները 828 թ. գրավեցին Կրետե կղզին, նրա գլխավոր քաղաք Գորտինոնը պարսպապատեցին և շուրջը *խրամ* փորեցին, ինչն արաբերեն կոչվում է «խանդակ»: Բերդաքաղաքի բյուզանդական խանդաքս անվանումը ծագում է սրանից: Երբ Նիկեփոր Փոկասը գրավեց կղզին, խանդաքսը հիմնահատակ կործանեց: Խաչակրաց Դ արշավանքի ժամանակ (1204 թ.) Կրետեն գրավեցին լատինները, ապա վենետիկցիները: Թուրքերի ձեռքն՝ անցավ 1671 թ.՝ ամայացած վիճակում: Թուրքական հարկացուցակում խանդաքսն ուներ 39 հարկատու անձինք՝ հրեաներ ու հայեր: Արաբերեն *խանդակ* բառը հանդիպում է նաև միջնադարյան հայկական աղբյուրներում: Ասողիկը (էջ 179) հիշատակում է Թեոդուպոլիս - Կարին քաղաքի «*խանդակը*» (Ասողիկ, էջ 179): Բառը երկիցս հանդիպում է նաև Մատթեոս Ուռհայեցու երկում «*խանդակն* հասեալ անկաներ» «և մինչև ի *խանդակ* քաղաքին վարեցին սաստիկ կոտորածով» (Մատթ. Ուռհ., էջ 62):

283. *Լեստրիգոններ կամ կիկլոպներ* (Λαιστρυγόνες ή Κύκλωπες): Լեստրիգոններն ինչ որ կղզում հաստատված առասպելական մարդակեր վայրենի ժողովուրդ էին: Ըստ Թուկիդիդեսի (VI, 2) գրի առած ավանդության, Սիկլիդայի ինչ որ մասում գոյություն ունեին հին բնակիչներ՝ կիկլոպներն ու լեստրիգոնները, իսկ Ստեփանոս Բյուզանդացու համաձայն առաջին կիկլոպներն ու լեստրիգոնները բնակություն հաստատեցին հիշյալ կղզում: Լեստրիգոնների կղզին եկավ Օդիսևսն իր ընկերներով, որոնց նավերը լեստրիգոնները ջարդուփշուր արեցին, իսկ նրա ընկերներին կերան: Իր նավով հաջողվեց փախուստի դիմել միայն Օդիսևսին (Ոդիսական, Ժ, 120-132):

284. «*Փայտի ծայն*», այն է՝ «*կոչնագանգեր*»: Մետաղից կամ փայտից էին և նախքան զանգի հանդես գալը քրիստոնեական տաճարներում օգտագործում էին որպես կոչնակ: Տաճարից դուրս, բարձր տեղում էին կախվում և սարկավագի կողմից ռիթմիկ հնչեցվում: Եկեղեցական հեղինակների կողմից հաճախ հիշվում է որպես «փայտ», «սուրբ երկաթ», «շեփոր»: Այսօր էլ օգտագործվում է հատկապես Աթոսի վանքերում և գյուղական եկեղեցիներում:

285. «*Հրակիր*» (հուն. πυρφόρος): Հայտնի է նաև «հեղուկ կրակ» անունով: Բյուզանդացիներն այն օգտագործում էին որպես հարձակողական զենք՝ ընդդեմ թշնամական նավերի: Լևոն Սարկավագն այն

կոչում է «մարական կրակ» (Μυδικὸν πῦρ), Leonis caloënsis Diaconi Historia p.156 (նրա հիմքում ընկած նավթը կոչվում էր «մարական յուղ»): Թեոփանես Խոստովանողը (p.396) անվանում է «հռոմեական» (իմա՝ հունական) կրակ ('Ρωμαϊκὸν πῦρ): Պրոկոպիոս Կեսարացին բացատրում է. «ծծմբով, ծյուրով և թույներով (ինչ որ մարերը նավթ են կոչում, իսկ հույները՝ մարական յուղ), լի ամանները կրակի տալով, շարտում էին [թշնամու] խոյերի (պատերազմական պարսպակործան մեքենաների - Յ. Բ.) վրա ու հրկիզում» (Procopii De Bello Persio բանակը, էջ 18, vol. II, p.541): Նրանց մասին գիտե նաև Թովմա Արծրունին. «Այլ հուր և ծծումբ նաւթիւ բարձեալ ի գործ պատերազմին, և զլոյծ բնութիւնս յանօթս ապակեղէնս եղեալ, և մանր գծծումբն ընդ նմին խառնեալ, և զհուրն առ ընթեր նմին, հնարաւորեալ արկանել զամրոցաւն» (Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 208): Ուսումնասիրություններից տե՛ս Разин, История, стр.115.

286. *Հովհաննես Ա Չմշկիկ* (969-976 թթ.): Ծագումով հայ: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 30-54: Այս կայսրին շատ բարձր է գնահատում Միքայել Պսելլոսն իր «Ժամանակագրության» մեջ: Նա գրում է. «Հովհաննես Չմշկիկն այսպես ավարտեց իր կյանքը, Հռոմեական (իմա՝ Բյուզանդական - Յ. Բ.) կայսրությունը նա բազում բարիքների արժանացրեց, մեծապես բարձրացրեց նրա հզորությունը» (Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, том. А', σελ. 40).

287. *Վասիլ Ծիրանածին*: Վասիլ Բ «Մակեդոնացի» հորջորջված հայազգի կայսր (976-1025 թթ.): Նրա մանրամասն կենսագրությունը տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 55-95, նաև Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία, τόμ. Α', σελ. 40-92.

288. «Նիկեփոր Բոտանիատեսին, որը վերոհիշյալ կայսեր (իմա՝ Նիկեփոր Գ Բոտանիատեսի - Յ.Բ.) պապն էր»: Ատտալիատեսի պատմածով ստացվում է, որ Նիկեփոր Բ Փոկասի բանակում ծառայում էր մի Նիկեփոր Բոտանիատես, ով Նիկեփոր Գ Բոտանիատես կայսեր պապն էր: Սակայն, ժամանակագրական տվյալները կասկածի տակ են դնում Ատտալիատեսի պատմածը: Նիկեփոր Բ Փոկասը (963-969 թթ.) ոչ մի կերպ չէր կարող Նիկեփոր Գ Բոտանիատեսի (1078-1081 թթ.) պապը լինել, քանի որ արանքում շուրջ 120 տարվա ժամանակաշրջան է, որը սոսկ երկու սերնդով լրացվել չի կարող: Դա պարզապես Ատտալիատեսի հերթական հորինվածքն է, միտված իր հերոսին մեծարելուն: Հատուկ նշենք, որ Ատտալիատեսը ջանում է ցույց տալ, որ կայսր Նիկեփոր Բոտանիատեսը Կրետեն արաբներից ազատագրած *Նիկեփոր Բ Փոկաս կայսեր* (963-969 թթ.) հետնորդն է (և ազգականը), ապա նաև Վասիլ Բ Բուլղարասպանի (976-1025 թթ.): Մի փոքր անց պատմիչը Նիկեփոր Բոտանիատեսին համարում է Վասիլ Բ-ի պապ: Միաժամանակ հանդես է գալիս և այդ Նիկեփոր Բոտանիատեսի հայր [Միքայել] Բոտանիատեսը,

որ իբր Վասիլ Բ-ն Միքայել Բոտանիատեսին «իր որդի էր անվանում»:
Անհասկանալի և անբացատրելի տոհմածառ:

289. *Կլիդիոն կլեյսուր* (Κλειδίον, որը թարգմանաբար «բանալի» է նշանակում: Սլավոնական աղբյուրներում այդ վայրը կոչված է «Կլուչ», ինչը հունարեն բառի թարգմանությունն է, թերևս հակառակը, հունարենը սլավոններենի թարգմանությունը: Գտնվում էր Մակեդոնիայում, Մելեմիկոս ավազանի հարավում և Պետրիցի ավազանի հյուսիս-արևելքում: 1014 թ. բուլղարների ցար Սամուիլը Կլիդիոնն ամրացրեց, որպեսզի խանգարի Վասիլ Բ-ի ներխուժումը: Կլիդիոնի և հիշյալ դեպքերի մասին՝ տե՛ս Кекавмен, Советы и рассказы, стр. 367.

290. Խոսքը վերաբերում է բուլղարների ցար Սամուիլին (976-1014 թթ.):

291. *Պրեսպա* (Λιμνία νήσος τῆς Πρέσπας) Մակեդոնիայի համանուն՝ Պրեսպա քաղաքի անունով, որը լճի ափին է գտնվում: Պրեսպա անունով հայտնի են երկու լիճ՝ Մեծ և Փոքր: Ցար Սամուիլ Պրեսպա քաղաքն իր պետության մայրաքաղաքը դարձրեց: Վասիլ Բ-ն այն գրավեց 1018 թ.: Ավելի ուշ դարձյալ անցավ բուլղարների ձեռքը:

292. Խոսքը Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպոս Բ-ի որդի Մեծն Ալեքսանդրի մասին է, Մակեդոնիայի թագավորի (մ.թ.ա. 336-323 թթ.):

293. *Սարիսա* (σάρισα): Ատտալիատեսն օգտագործում է միզակի՝ հին մակեդոնացիների փաղանգի ամենածանր ու ամենամահաբեր զենքի անունը: Մակեդոնական բանակ մտավ Փիլիպոս Բ-ի կողմից, ապա Ալեքսանդր Մակեդոնացու: Երկարությունը 5-7,25 մետր էր, խոցող մասի երկարությունը՝ մինչև 10 սմ.: Պոմպեյի նշանավոր մոզայիկայում, որը ներկայացնում է Իսսոսի ճակատամարտը՝ Ալեքսանդրի ձեռքում եղածը հենց սարիսան է: Հին հեղինակներից սարիսան հիշատակում են Պոլիբիոսը, Պլուտարքոսն ու Լուկիանոսը:

294. *Սուրբ Դիմիտրիոս*, որը կոչվում էր նաև «Մեծ նահատակ» (Μεγαλομάρτυς) և Մեռոն ցայտող» (Μυροβλύτης): Հույն Ուղղափառ եկեղեցու առավել սիրելի սուրբը: Ծնվել է Թեսաղոնիկե քաղաքում և այնտեղ էլ 305 թ. Հռոմի կայսր Գալերիոսի հրամանով նահատակվել:

295. Վասիլ Բ (976-1025 թթ.)

296. «*Հարյուրձեռնյան*» (Εκατοντάχειρ): Հին հունական առասպելաբանության համաձայն երեքն էին Բրիարեոսը, Կոտտոսն ու Գեեսը: Ամենահաղթը Բրիարեոսն էր:

297. *Առասպելական Հերակլեսը* Հին Հունաստանի գլխավոր հերոսն էր: Համարվում էր Բելից սերված: Նրա տասներկու սխրանքներն էին. Նեմեայի առյուծը, Լեռնեա Հիդրան, Կերինիտիս եղնիկը, Էրիմանթյան վարազը, Ավգիասի ախոռների մաքրումը, Ստիմֆալիդյան թռչունները, Կրետեի ցուլը, Պիոմեդեսի ծիերը, Հիպոլիտեի գոտին, Գյուրիոնեսի եզները, Հեսպերիդների խնձորները, Հադեսի Կերբերոսը: Ահա,

Ատտալիատեսի ասելով, նա տասներեքերորդ սխրանքը գործեց և «հարյուրապատիկը»:

298. *Աբազգների թագավոր Գեորգիոս*, ըստ Ատտալիատեսի՝ ազգապետ (ἑθνάρχης): Խոսքը վերաբերում է «Ափխազների և վրաց թագավոր» Գիորգի Ա-ին (1014-1027 թթ.): Պանգրատիոս-Բագարատը, ըստ Ատտալիատեսի, բյուզանդական կայսեր Գիորգիի պատանդ տված որդին է:

299. *Էպիդամնոս* (Ἐπίδαμνος): Կոչվում է նաև Դյուրախիոն (Δυρράχιον): Հին հունական գաղութ *Իլլիրիայի* ափին: Դյուրախիոն վերանվանվեց մոտիկ գտնվող բնակավայրի անունով: Ըստ ավանդության, այստեղ քրիստոնեություն քարոզեց Պողոս Առաքյալը՝ Հռոմ գնալու ճանապարհին: Դ-Ը դարերում եկեղեցական առումով որպես Իլլիրիա, ենթարկվում էր Հռոմին, իսկ Լևոն Գ-ից (717-741 թթ.) սկսած մինչև ԺԳ դարը Բյուզանդական կայսրությանը: Պրոկոպիոս Կեսարացին գրում է, թե Հուստինիանոս Ա-ի զորավար Բելիսարիոսը դադար է առնում Էպիդամնոսում: Կայսրը Գոթական պատերազմի 11-րդ տարին (545-546 թթ.) նրա օգնության է ուղարկում զորամաս՝ «հայազգի Իսաակեսի (Սահակի), Արատիոսի (Հրահատ) և Նարսեսի եղբոր գլխավորությամբ» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 229):

300. *Վարյագներ* (Βάραγγοι) և *Ֆրանկներ* (Φράγγοι): Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, ծանոթ. 597:

301. *Տրայանուպոլիս* (Τραιανούπολις): Քաղաք հարավային Թրակիայում, Էվրոս (Մարիցա) գետից արևմուտք, ծովափից 14 կմ հեռավորության վրա: Կոստանդին Ծիրանածինի «Մետրոպոլիտների դասակարգման» մեջ 29-րդ՝ Հռոդոպեի թեմի հոգևոր պետը Տրայանուպոլսի մետրոպոլիտն էր (Վ. Ծիրանածին, էջ 158): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը փորձում է բացատրել քաղաքի անվան ծագումը (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 262): Տե՛ս նաև Costantino Porfirogenito, De Thematibus, p. 86):

302. *Կոստանդին Թեոդորական* (տե՛ս ծանոթ. 33): Հայտնի են այդ ընտանիքի այլ անդամներ ևս: Հայոց ՆԾԶ (1007 թ.) «ի գաւառին Մակեդոնոյ ի քաղաքին որ կոչի Անդռնապոլիս» գրված հայերեն մի ձեռագրի հիշատակարաններից մեկում գրված է. «Եւ ես Յովհաննէս՝ Պռտուսպաթար թագաւորի և Պռքսիմոս Դուկիս *Թեոդորակնիս* ճորտս, որ գրել ետու զսուրբ աւետարանս...» (տե՛ս Բարսեղ Սարգիսեան, Մայր ցուցակ, հտ. Ա, սյունակ 517: Նաև Armenian miniature paintings, p. 28): Այս Թեոդորակնին (Թեոդորականին) Ն. Աղոնցը նույնացնում է Հովհաննես Սկիլիցեսի հիշատակած պատրիկ Թեոդորականի հետ: Նա հայկական ծագում ուներ, ինչը հաստատվում է Թեոդորականների ընտանիքին պատկանող զորավար Վասիլ Թեոդորականի մասին Սկիլիցեսի գրածից (տե՛ս Հոհվ. Սկիլիցես, էջ 130), ինչպես և մականվան հայերեն -ական ածանցից (Թեոդորական, հմմտ. Կամսարական և այլն (Adontz, La famille

de Théodorakan, p.160. նաև Charanis, The Armenians, p.45): Հովհաննես Սկիլիցեսը հիշատակում է թեոդորականների ընտանիքին պատկանող այլ գործիչների ևս, Սամոսի զորավար Գևորգ թեոդորականին, պատրիկ ու մագիստրոս Վասիլ թեոդորականին, որոնց և Ադոնցը համարում է առաջին թեոդորականի որդիները (նույն տեղում, էջ 158): Հայտնի է նաև Կոստանդին թեոդորականը, որին և Ադոնցը համարում է մագիստրոս Վասիլ թեոդորականի որդին: ԺԱ դարի հայտնի թեոդորականների մասին տե՛ս Каждан, Армяне, стр. 26-28.

303. Այժմ Հերակլիա կոչվող Պերինթոս քաղաքը (τῇ Παρίνθῳ, τῇ νῦν Ἡρακλείᾳ καλουμένῃ): Թրակիայի հին քաղաք, կառուցված մ. թ. ա. շուրջ 600 թ.): Հերակլիա վերանվանվեց Գ դարում: Կոստանդնուպոլսի հիմնադրումից հետո անկում ապրեց, ինչ-որ չափով ոտքի կանգնեց Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակաշրջանում:

304. Ալեքսիոս Կոմնենոս պրոեդրոս: Կրել է նաև սևաստոսի, նոբելիսիմոսի տիտղոսներ: Հետագայում Ալեքսիոս Ա Կոմնենոս կայսր (1081-1118 թթ.), հիմնադիրը Կոմնենոսների հարստության (1081-1185 թթ.): Ծագում էր հյուսիսային Փոքր Ասիայի Կաստամոնյայից (Պափլագոնիայի նահանգ): Հարստության մասին արժեքավոր տեղեկությունների կարելի է հանդիպել նրա դուստր Աննա Կոմնենայի, ապա և Հովհաննես Կիննամոսի և Նիկետաս ԽոնիաՆեսի պատմական երկերում: Հարստության կայսրերն են Ալեքսիոս Ա-ն (1081-1118 թ.թ.), Հովհաննես Բ-ն (1118-1143 թթ.), Մանուել Ա-ն (1143-1180 թթ.), Ալեքսիոս Բ-ն (1180-1183 թթ.), և Անդրոնիկոս Ա-ն (1183-1185 թթ.): Ուսումնասիրություններից նորագույնն ու մեծարժեքը՝ Βαρζός, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, том. А, 754 էջ, том. В՝ 895 էջ:

305. Շամիրամ: Ասորեստանցոց առասպելական թագուհին (Շամիրամյան պարիսպներ), Σεμιράμεια τείχη. Հունական առասպելաբանության համաձայն Պերքետո աստվածության դուստրը: Ասորեստանի թագավոր Նինոսի կինը, որը ամուսնու մահից հետո թագավորեց միահեծան: Ստրաբոնի համաձայն (С, 84) Բաբելոնի հիմնադիրն ու Բել աստվածության տաճարի կառուցողը հիշյալ քաղաքում: Վանա լճի ափին նա կառուցեց Շամիրամակերտը, իսկ Կիլիկիայում՝ Տարսոնը: Նա Ասորեստանի պատմական թագավոր Շամշի-Ադադ Ե-ի (մ. թ. ա. 813-811 թ.) կին Շամուրամատն է, որն ամուսնու մահից հետո դարձավ մանկահասակ որդու՝ Ադադնիրարի Գ թագավորի խնամակալը (մ. թ. ա. 810-806 թթ.):

Մովսես Խորենացին իր պատմական երկի ԺԵ-ԺԹ գլուխները նվիրել է Շամիրամին: Հայ ուսումնասիրողների գործերից նշելի են՝ Աբեղյան, Հայ ժողովրդի առասպելները, Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը:

306. Հավանաբար՝ մեր «քամի է անում»-ի մի տարբերակը:

307. *Քաջոսի* մասին տե՛ս ծանոթ. 308:

308. *Սիլեններ* (Σιληνοί): Հաճախ հանդիպում են սատիրոսների (Σάτυροι) հետ միասին: Անտառների և լեռների դևեր էին (δαίμονες), կենդանիների (ծիու կամ այծի) կերպարանքով: Դասական հեղինակները սատիրոսներին շփոթում են սիլենների հետ: Մ.թ.ա. 7 դարից սիլենները սովորաբար տարեց անձնավորություններ են՝ ծիու ականջներով, երբ սատիրոսները երիտասարդ են՝ այծի արտաքինով: Հանդիպում են սկսած մ.թ.ա. 2 դարից, պատկերված են կավե ամանների վրա, ուր ներկայացված են մազոտ ու մորուքավոր, ծիու ականջներով, առանձին դեպքերում՝ ծիու պոչով ու սմբակներով՝ նիմփաներին հալածելիս:

309. «*Պուքս*» (լատ. dux): Ատտալիատեսի մոտ՝ δοικαὶ ἀρχαί («դքսական իշխանություններ»): Լատիներեն դուքս նշանակում է առաջնորդ, իշխան, զորահրամանատար: Բյուզանդիայում գործածության մեջ մտավ Ժ դարի կեսերին, նշանակելու համար, ի միջի այլոց, բարձր զինվորականության, մասամբ սխուլերի դոմեստիկոսին: Պուքսը նաև սահմանամերձ շրջանի կառավարիչն է, գլխավորում է բանակի կարևոր մի զորամաս, որը մասնավորապես կազմավորված էր *տագմանների* հեծյալներից: Այս նոր բովանդակությամբ դքսի հիշատակությունը հանդիպում է Նիկեփոր Բ Փոկասի թագավորության ժամանակ՝ «Խալդիա բանակաթեմի դուքս» (ὁ δοὺς Χαλδίας): Հանդիպում է Ուսպենսու «Տակտիկոնում» (842-843 թթ.) Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p. 53. Ֆիլոթեոսի երկում (899 թ.) նա 60 հոգուց բաղկացած ցուցակում գրավում էր 16-րդ տեղը: Oikonomidès, նույն տեղում, էջ 107):

«Պուքս» զինվորական աստիճանը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում: Գրիգոր Մագիստրոսի Վասակ որդին նշանակվել էր «դուքս Անտիոքի» (Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 315): Ինքը, Գրիգոր Մագիստրոսը Ասորվոց կաթողիկոսի նամակին պատասխանել է «ի ժամանակին, յորժամ էր *դուքս* ի Վասպուրական և ի Տարօն» (էջ 148):

976 թ. Վասիլ Բ կայսրը մագիստրոս Վարդաս Սկլերոսին նշանակեց Մետապոտամիա (Միջագետք) բանակաթեմի տագմանների դուքս (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 55): Հիշյալ ժամանակ դքսի աստիճանն ավելի ցածր էր, քան զորավարինը և մինչև 10-րդ դարը կարող էին լինել և՛ զորավարը, և՛ դուքսը: (Տե՛ս Lemerle, Prolegomènes, p. 88-89.): Ժ դարի վերջից զորավարի տեղը գրավեց կատեպանը կամ դուքսը, կայսեր լիիրավ տեղակալը նահանգում, իր իշխանության տակ ունենալով մի քանի բանակաթեմերի՝ իրենց զորավարներով հանդերձ: Մանրամասն տե՛ս Кекавмен, Советы и рассказы, стр. 418-419.

Դքսի (ինչպես նաև կատեպանի և պրոնոետեսի) մասին հատուկ տե՛ս Bănescu, La signification des titres. Նաև Wasilewski, Les titres de duc, de cateran et de pronœtès, p. 233-239. Cheynet, Du Stratège de thème ou duc, t. 9, 1986.

310. *Մինկղետոս* (տե՛ս վերը, էջ 8): Ատտալիատեսը վերջում (էջ 245) հիշատակում է նաև «պրոտոսինկղետոսականների» (πρωτοσυγγέλων) առաջին նախագահությունը» (πρώτην προεδρίαν) p. 180), Հովհաննես Ակիլիցեսը Միքայել Ծերունու օրոք (1056-1057 թթ.) հիշատակում է պրոտոսինկելլոս Լևոն Ատրափոսպոնդիլոսին (Հոհվ. Ակիլիցես, էջ 187), իսկ Հովհաննես Ակիլիցեսի Շարունակողը՝ Միքայել է Դուկաս կայսեր թագավորության սկզբում (1071 թ.) «պրոտոսինկելլոսների պրոտոպրոեդրոսին» (առաջին պրոեդրոսին), (Ակիլիցեսի Շարունակող, էջ 246, նաև 333, ծանոթ. 390): Հատուկ ուսումնասիրություններից՝ տե՛ս Χριστοφίλοπούλου 'Η Σύγκλητος.

311. *Կոզմաս Ա Կոստանդնուպոլսի պատրիարք*: 1075 թ., տարեց հասակում, պատրիարքական աթոռին հաջորդեց Հովհաննես Ը Քսիֆիլինոսին: Տենդագին աշխատեց եկեղեցական և քաղաքական գործերում: Մասնակցեց Նիկեփոր Գ Բոտանիատես կայսեր հեռացմանը և նպաստեց Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսի գահակալմանը: Հրաժարական տվեց, հաստատվեց Կոստանդնուպոլսի մի վանքում, ուր շատ չանցած վախճանվեց:

312. *Փյունիկեի Ասկալոն* ('Ασκάλωνα τῆς Φοινίκης): Փյունիկեն ասիական երկիր է, որը գրավում է Սիրիայի միջին մասը, ավելի լայն իմաստով՝ Սիրիայի և Պաղեստինի մինչև Եգիպտոս ընկած ծովափնյա շրջանը: Հին հեղինակների մոտ *Խնա* է (խանաան-Քանաան): Նշանավոր քաղաքներից էին (հյուսիսից հարավ) Վրադոսն ու Անտարադոսը, Տրիպոլիսը, Բիբլոսը, Բերյուտոսը, Սիդոնը, Տյուրոսը, Ալեն և ուրիշներ: Ասկալոնը Պաղեստինի ծովափնյա հնագույն և ամենահայտնի քաղաքն էր: Հաճախ է հիշվում Հին Կտակարանում: Այն Ափրոդիտեի (իմա՝ Դերկետոյի) պաշտամունքի կենտրոնն էր:

313. «*Բաքոսաբար հարբած*»: Բաքոսը հույների Դիոնիսոս աստվածության մի այլ անվանում է, յուրաքանչյուր տարի գարնանը ծնվող և աշնանը մեռնող աստվածությունը, որի պաշտամունքը հայտնի էր Հոմերոսյան ժամանակներից: Սիրված էր հատկապես գյուղական միջավայրում և պաշտվում որպես որթատունկի և զինեգործության պաշտպան: Ներկայացվում էր Մենադներով և Բաքոսուհիներով, Սատիրոսներով և Սիլեններով շրջապատված: Նրան նվիրված տոնախմբություններին բնորոշ էին ուրախությունը, պարն ու երգը: Դիոնիսոսի պաշտամունքային խորհրդանշաններն էին որթատունկը, բաղեղը, առյուծը, վագրը, ցուլը, նոխազը, ավանակն ու ֆալլոսը:

314. *Ալոնսներ* ('Αλώδες): Հունական առասպելաբանության համաձայն Օտոս և Էֆիալտես հսկաները, որոնք անգամ սպառնացին Օլիմպոսի աստվածներին: Նրանց մայր Էֆիմեդիան Պոսիդոն աստծուց ունեցավ երկվորյակներ, վերոհիշյալ երկուսին, որոնք իրենց մոր

մահկանացու հայր Ալոնսի անունից կոչվեցին Ալոնսներ: Նրանք երբ փորձեցին մի եղնիկ սպանել, պատահաբար միմյանց սպանեցին:

315. *Կուտլումուշ* (Κουτλουμούσης): Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի սելջուկների առաջնորդ Տողրուլ (Տուղրիլ) բեկի հորեղբորորդին է: Կուտլումուշի տոհմը Նիկեփոր Գ Բոստանիատես կայսեր վարձկան զորք էր տրամադրել: Այն շուրջ 1080 թ. հաստատվեց Արևմտյան Փոքր Ասիայում, ստեղծելով Ռումի, այն է՝ հռոմեական (բյուզանդական) տարածքների վրա սուլթանությունը, նախ Բյուբանիայի Նիկիա քաղաքում (մինչև 1097 թ., երբ խաչակրաց Առաջին արշավանքի ժամանակ քաղաքը վերագրավվեց Ալեքսիոս Ա կայսեր կողմից), ապա Իկոնիոնում՝ ժբ դարի առաջին տասնամյակներին: Այդ սուլթանության կազմակերպողը Կուտլումուշի որդի Սուլեյման Ա իբն Կուտլումուշն էր (1080/81 - 1086 թթ.): Σαββίδης, Οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸ Βυζάντιο, Α', σελ. 24-25. Տե՛ս նաև էջ 41, 107, 117):

Ցեղապետ Կուտլումուշին հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին: Նա գրում է. «Յայսմ թուականութեանս Հայոց ՆՂԸ (1049 թ.) յաւուր Մոնոմախի կայսերն ... զարթեալ աստուածասաստ բարկութիւն ի տանէն Պարսից (իմա՝ թուրքաց - Հ.Բ.) հրամանաւ Տուղրէլ սուլտանին. և ելեալ երկու զօրապետքն բազում զօրօք ի դիւանէ անտի, որք անուանեալ ասէին Աբդիմ և *Գթլմուշ*, և անքիւ բազմութեամբ զան ի յաշխարհն Հայոց: Վասն զի ի ձեռացն Հռոմոնց գիտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն Հայոց. զի զարս քաջս և հզօրս քակեալ հանին յարևելից Հռոմոք և կուրտ զօրապետօք ջանային պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն արևելից» (Մատթ. Ուռհ., էջ 102): Պատմիչը Կուտլումուշին հիշատակում է նաև ավելի ուշ: Նա գրում է. «Ի թուականութեանս Հայոց ՇԼԳ (1084 թ.) առաւ Անտիոք քաղաքն ի քրիստոնէից. վասն զի Սուլիման ոմն ամիրայ որդի Դլմշոյ (այլ գրչագրեր տալիս են ճիշտ՝ *Գրդլմշոյ* ընթերցումը) հասանէր ծածկաբար մինչև ի քաղաքն Անտիոք. և գտեալ զքաղաքն անպատրաստս և ի Հալպայ դիհէն ի գիշերի գողացաւ զքաղաքն Անտիոք» (էջ 224): Ատտալիատեսը փորձում է տալ թուրքական այդ ցեղանվան ծագումը. «Պարսկաստանի ազնվականներից ոմանք՝ հարազատ եղբայրներ, հայրենական Կուտլումուշական ազգանունը կրող (τὸν τοῦ Κουτλουμούση ἐπωνυμίαν ἐκ πατρῶας προσγορίας ἐφέλκοντες (Attal. p. 266).

Կուտլումուշին հիշատակում է և Հովհաննես Սկիլիցեսը (Հոհվ. Սկիլիցես, էջ 155-156, 170, 178, 264): Ըստ նրա Կուտլումուշը «եկավ Պերսարմենիա՝ Կարս կոչված [քաղաքը] ... նա պաշարեց Կարսը և գրավեց այն՝ բացի միջնաբերդից» (էջ 178): Արիստակես Լաստիվերտցին (Արիստ. Լաստ., էջ 84) Կարսի գրավմանը նվիրել է իր աշխատության մի ամբողջ գլուխ (ԺԵ). «Թէ որպէս անհնարին հարաւ քաղաքն յովացեալ որ կոչի Կարս» վերնագրով: Քաղաքի գրավումը նա թվարկում է Հայոց 502 թ. (8 մարտ 1053-7 մարտ 1054 թ.), Քրիստոսի հայտնության տոնին

(6 հունվար), ուստի 1054 թ. հունվարի 6-ին: Նա ևս նշում է, որ թշնամին չկարողացավ գրավել Կարսի միջնաբերդը (էջ 84):

316. *Պյուլոն* (Πυλὼν ἄστὺ) Բյուզանդիայի քաղաք: Ըստ Ծիրանածինի ենթարկվում էր չորրորդ՝ Օպսիկիոնի բանակաթեմին: Նա (Կ. Ծիրանածին, էջ 138) ցույց է տալիս, թե ինչպես էին մայրաքաղաքում մեծ արագությանը իմանում կայսրության վրա արաբների հարձակում սկսելու փաստը: Երբ թշնամին դուրս էր գալիս Տարսոն քաղաքից, այդ մասին ազդանշանով տեղյակ էին պահում մինչև Կոստանդնուպոլիս տարբեր քաղաքների բարձունքների վրա հերթականությամբ վառվող ջահերի միջոցով: Առաջինը ջահ էր վառում Լուլոն ամրոցը, հաջորդաբար ևս հինգ կետերից հետո ազդանշան էր տալիս «Պյուլեի վերև գտնվող Մուկիլոս լեռը»: Ըստ Ծիրանածինի ջահեր վառելու կարգը հարատևեց մինչև Թեոփիլոսի որդի Միքայել կայսրը (Միքայել Գ, 842-867 թթ.): Նրա վրա վառվող ջահը նախավերջինն էր: Վերջինը Քաղկեդոնից ոչ հեռու սբ. Ավքսենտիոսի լեռան գագաթին էր: Պյուլոնի տեղում այժմ թուրքական Դերշեք գյուղն է:

317. *Պրեյնետոս* (Πραίνετος): Քաղաք Փոքր Ասիայում (այժմ՝ Կարա-Մուրսալ, Նիկոմեդիայի նահանգում):

318. *Ռուֆինիանե* ('Ρουφινιαναι): Հայտնի է նաև որպես «Ռուֆինոսի կառույցներ» և «Ռուֆինոսի ավան» Բյուզանդիայի Քաղկեդոն քաղաքում: Ավանը նույնացվում է ժամանակակից Բոստանջի բաշիի հետ:

319. *Թրակիայի Հերակլիա* ('Ηρακλεια Θράκης): Կոչվում էր նաև Պերինթոս (Genesii Regum, p.45.): «Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսը» Թրակիայի նահանգի կազմում հիշատակում է տասնչորս քաղաք, որոնց մեջ էր Հերակլիան (տե՛ս Hieroclis Synecdemos, p.1), տե՛ս նաև Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 41-42): Կոստանդին Ծիրանածինը «Մետրոպոլիտների դասակարգման» մեջ երրորդ՝ Եվրոպայի թեմում հիշում է «Թրակիայի Հերակլիայի մետրոպոլիտին» (Կ. Ծիրանածին, էջ 157): Հերակլիան Պրոպոնտիսի ծովափնյա նշանավոր քաղաք էր: Քրիստոնեությունն այստեղ շատ վաղ տարածվեց, ըստ ավանդության տեղում Անդրեաս առաքյալի կողմից եպիսկոպոսություն հաստատվեց, իսկ հետագայում՝ մետրոպոլիտություն: Թուրքերն այն այժմ կոչում են Բյույուկ Էրեզլի:

320. *Նազիրացիք* (Ναζιραῖτοι): Եբրայեցվոց շրջանում այդպես էր կոչվում աշխարհից կտրված և Աստծուն նվիրված մարդը: «Եւ խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի եւ ասէ. «... Ձամենայն աւուրս սրբութեանն սրբիչ մի՛ ածիցէ զգլխով իւրով, մինչեւ լցցին աւուրքն զորս ուխտեաց Տեառն՝ սուրբ կացցէ, աճեցուցեալ զվարս մազոյ գլխոյ իւրոյ: Ձամենայն աւուրս ուխտին իւրոյ Տեառն, յոգի վախճանեալ մի՛ մտցէ» (Թիւք, 2, 4-7): Հին Կտակարանի նշանավոր Նազիրացիք էին Սամփսոնը, Սավուղը, Հովհաննես Մկրտիչը:

321. *Մեծ Պալատ* (Μέγα Παλάτιον . (Տե՛ս Թեոփանես Խոստովանող, էջ 188: Նաև Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 22): Այն ձգվում էր Սուրբ Սոֆիայից և Ձիարշավարանից մինչև Պրոպոնտիս: Բաղկացած էր իրար հաջորդող բազմաթիվ «պալատներից»: Բայց դրանք գլխավորապես չորսն էին: Չորրորդը հայտնի է որպես Հուստինիանոսյան (կամ Որմզդի): Նրա տեղում այժմ էսկի Սարայն է: Տե՛ս Տκαρλάτου τοῦ Βυζάντιου, Κωνσταντινουπόλις, τόμ. Α', σελ. 188-190. Մանրակրկիտ հետազոտությունը տե՛ս R. Guiland, Études sur le Grand Palais, p. 216-247: Նաև նույն վերնագրի տակ La Porte d'Ivoire, "Byzantion" հանդեսում, հտ. 34, էջ 329-346):

322. Ստուդիոսի (Στουδίου Μονή) կամ սբ. Հովհաննես Կարապետի վանք, հիմնադրված 454 թ. Կոստանդնուպոլսում: Մեծ հռչակ էր վայելում Թ դարի սկզբից: Թեոդորոս Ստուդիտեսի օրոք (759-826 թթ.) շուրջ 700 վանական էր ճգնում այնտեղ: Պատկերամարտության օրոք նրա դեմ սուր պայքար մղվեց: Վանականները, բացի աստվածաբանությունից, զբաղված էին ձեռագրերի արտագրությամբ: Սուրբ Լեռան (Աթոսի) առաջին «Տիպիկոնը» (Կանոնադրությունը) կազմեց Եվթիմիոս Ստուդիտեսը: Վանքի առանձին վանականներ բազմեցին կայսրական զահին, կայսրեր էլ՝ վանքում ճգնեցին որպես վանականներ: 1907 թ. Ռուսական հնագիտական ինստիտուտը Ստուդիոսի վանքի ավերակներում պեղումներ կատարեց:

323. *Դրունգար (նավատորմիղի)* δρουγγάριος τοῦ στόλου, τοῦ πλωῖμου: Հովհաննես Սկիլիցեսը Հովհաննես Չմշկիկի թագավորության օրոք հիշատակում է նավատորմիղի դրունգար Լեոնտիոսին (Հոհվ. Սկիլիցես, էջ 39, 47), 988-ին Կիրիակոսին (էջ 73): Հիշյալ աստիճանը հանդիպում է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի երկում (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 265), Միքայել է Դուկասի թագավորության վերջում (1077 թ.): Ուսպենսկու «Տակտիկոնից» (842-843 թթ.) հայտնի է էգեական ծովի դրունգարը (Oikonomidès, Les Lists de Préséance), Ֆիլոթեոսի երկում (899 թ.) նավատորմիղի դրունգարը (էջ 103, 107: Նրան ենթակա էին յոթ տարբեր աստիճանավորներ (էջ 117): Հեղինակն էգեական ծովի նավատորմիղի ղեկավարին անվանում է էգեական ծովի անթիպատ պատրիկ և զորավար (էջ 139): Լևոն Ձ կայսեր (886-912 թթ.) «Տակտիկոնում» (Leonis Imperatoris Tactica) գրված է. «Դրունգարիոս է կոչվում մեկ մոյրայի (μοῖρα) հրամանատարը: Նա նշանակվում է տուրմարիսի կողմից: Տուրման «երեք մոյրաներից, այն է դրունգներից բաղկացած զորամաս է: Մոյրան, այն է դրունգոնը, տազմաների կոմեսներից բաղկացած ամբողջությունը: Կոմեսը մեկ տազմայի, այն է բանդոնի հրամանատարն էր»: Հետազոտություններից տե՛ս Guiland, Recherches, t. I, p. 78, Հատկապես էջ 535-562: Տերմինի մասին հատուկ տե՛ս Кулаковский, Друнг и друнгарий:

324. *Հետերիարխ* (ἐταίρειάρχης): Ատտալիատեսը կոնկրետ սրան անվանում է «մեծ հետերիարխ» (μέγας ἐταίρειάρχης), ասել է, կար նաև սովորական հետերիարխ: Նրա պաշտոնը պատմիչն անվանում է ὁφείκιον. Դա այն պաշտոնն էր, որ կրում էին եկեղեցական, արքունական, քաղաքական և զինվորական պաշտոնյաները: Ոմանց համար դա պատվավոր տիտղոս էր, ուրիշների համար՝ որոշակի պաշտոն:

Հետերիարխը՝ հետերիայի (օտարերկրացի վարձկաններից կազմված զորագնդի) հրամանատարն էր: Կային երեք կարգի հետերիաներ՝ մեծ, միջին և փոքր (տե՛ս Glykatzi-Ahrweiler, Recherches, p. 27, նաև Կ. Ծիրանածին, էջ 307, ծանոթ. 47): Մեծ հետերիարխը գլխավորում էր βασιλική ἐταιρεία-ն («կայսերական հետերիան»), այսինքն պալատական գվարդիան: Նա անմիջականորեն ենթարկվում էր կայսեր: Առաջին անգամ հիշատակվում է 867 թ. դեպքերի առնչությամբ (Georgius Monachus Continuatus, p. 817).

«Հետերիարխ» տերմինը հանդիպում է նաև Մատթեոս Ուռհայեցու երկում: Հիշատակելով Բյուզանդական կայսրության 1046 թ. հարձակումը Դվինի վրա, նա ցույց է տալիս, որ այն գլխավորում էր «մեծ իշխանն Յոռոմոց՝ որում անուէն ասէին Տելիարխ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 100): Ուռհայեցին նրան «մեծ իշխան» է անվանում, նա չգիտի, որ այդ «մեծ»-ը վերաբերում է «մեծ հետերիարխին»: Ուռհայեցին նրան հիշատակում է նաև հաջորդող տարվա դեպքերի առնչությամբ: «Իսկ յորժամ փոխեցաւ թուականն Հայոց յամս ՆՂԶ (1047 թ.) դարձեալ գայ Տելիարխն զօրօք բազմօք և իջանէր ի վերայ քաղաքին Դվնայ» (էջ 100): Հարցի մասին տե՛ս Զ.Մ.Բարթիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, էջ 74-77: (Վերահրատարակվել է հեղինակի Հայ-բյուզանդական հետազոտությունների» Ա հատորում, էջ 229-232): Հետերիայի մասին ընդարձակ տե՛ս Karlin-Hayter, L'hétériarque, S.S. 101-143.

325. *Պակտուլոս (խրիստորոս) գետ* (Πακτωλὸς καὶ Χρυσορρόας). Լիդիայի գետ: Կոչվում էր նաև Խրիստորոսա (Ոսկի հոսող), քանի որ նրա միջից ոսկու հատիկներ էին հոսում: Այժմ կոչվում է Սարտ-չայ (Թուրքիայում): Ըստ ավանդության, այն այդպես ոսկեբեր դարձավ, երբ նրանում իր ձեռքերը լվաց Փռյուզիայի առասպելական թագավոր Միդասը (Ստրաբոն, C, 554 և C, 625-626): Հնում նրա անունը հարստության հոմանիշ էր դարձել:

326. *Լիդացվոց եկիր (Լիդիա - Λυδία)*. Հին երկրամաս Փոքր Ասիայի արևմուտքում: Հայտնի էր դեռ Հոմերոսին (Մեոնիա անվան տակ): Ասորեստանցիք բնակիչներին անվանում էին Լու-ու-դի, Հովսեփոս Փլավիոսը՝ Լուդու, սակայն ծանոթ էին նաև որպես Մեոնացիք կամ Մեոններ (Ստրաբոն, C, 625): Լիդիան արևմուտքում սահմանակից էր Էգեական ծովին և տարածվում Մյուսիայի ու Կարիայի միջև, իսկ Մեանդրոս գետը (թրք. Բոյուկ Մենդերես) նրա հարավային սահմանն էր:

Լիդիացիներն առաջիններից էին, ովքեր հատեցին ոսկե և արծաթե դրամներ (Հերոդոտոս, Ա, 94): Լիդիայի մայրաքաղաքը Սարդիսն էր: Կրեզոսն այն թագավորն էր, որն իրեն հպատակեցրեց համայն Հունիան և նրա օրոք երկիրը հասավ իր զարգացման գագաթնակետին: Դարերի ընթացքում անցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Սելևկյանների, հռոմայեցիների, ապա բյուզանդացիների ձեռքը: Այժմ Թուրքիայի Այդին նահանգի մի մասն է կազմում:

327. *Լիտր* (λίτρα): Մեկ լիտր ոսկին հավասար է 72 ոսկեդրամի՝ դահեկանի: Էպիգրամներ գրող Պալլադասը (Դ դար), հիշատակելով մի եկեղեցական գործչի, փոխաբերաբար ցույց է տալիս, որ նա ապրեց մեկ լիտր տարի, այսինքն՝ 72 տարի (Stella, Cinque poeti, 10, 97).

«Լիտր» բառը հենց վերոհիշյալ իմաստով հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում: Բյուզանդական կառավարիչ Ահարոն Մագիստրոսն Անիի Մայր տաճարի պատին փորագրած իր արձանագրության մեջ (1055/1056 թ.), գրում է. «Բերի ոսկի մատանեալ (իմա՝ խրիսովուլ - Հ. Բ.) գիր ազատութեան զինքնակալ Ծիրանեծին թագուհոյն (իմա՝ Թեոդորա կայսրուհին 1055-1056 թթ. - Հ. Բ.) վասն պախտից տանց քաղաքիս և թաստակին զոր տաին ամ յամէ չափ ուրից *լտերց*. այլ և ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի և զգիւտ երկուց *լտերց* զոր տայր մութասիբն» (տե՛ս Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 2):

328. *Պրոտովեստիարիոս* (πρωτοβεστιάριος): Սկզբնական շրջանում գլխավորում էր կայսեր հանդերձանոցը և կոչվում էր comes sacrorum largitionum կամ comes sacrae vestis: Թ դարում գլխավորում էր կայսերական գանձարանը և կայսեր հանդերձանոցի հետ որևէ առնչություն չուներ: Ներքինիների տասը աստիճանից բաղկացած դասում նա գրավում էր երկրորդ տեղը (տե՛ս Bury, IAS, p. 125, Bréhier, Les Institutions, p. 130-131. Guiland, Recherches, I, p.216-236, Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p.305):

329. *Ամիրաներ ու սելարներ* (ἀμυράδας καὶ σελαρίους). Ատտալիատեսը երկու աստիճաններն էլ թուրքերեն է համարում (τῶν Τούρκων φωνή). Սակայն, որ «ամիրան» թուրքերեն չէ, այլ արաբերեն: Նշանակում է հրամայող, իշխան, Արաբական խալիֆայության մեջ՝ նահանգապետ: Հայկական աղբյուրներում՝ մահմեդական իշխան, իսկ ԺԱ դարից նաև քաղաքապետ: Ամիրապետ էր կոչվում արաբ խալիֆան (տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները): «Սելարները» (σελλάριοι) հիշվում են էսկուրիալի «Տակտիկոնում» (971-975 թթ.): Նշանակում էր բյուզանդական ենթասպա, բանակի կամ բանակի մի զորամասի ղեկավար գործողության մեջ (Oikonomidès, Les Lists de Préséance, p.339): Ատտալիատեսի σελλάριοι-ները կապ չունեն բյուզանդական σελλάριοι-ի (լատ. sella, նշանակում է δίφρος - աթոռ, նստելատեղ, բարձրաստիճան իշխանավորների բազկաթոռ) հետ, այլ պահլավերեն

սալարն է՝ առաջնորդ, գլխավոր: Հայկական սկզբնաղբյուրներում (Փարպեցի, Եղիշե, Լաստիվերտցի) հանդիպում է որպես սաղար, իսկ Ասողիկի մոտ՝ սալար: Վերջինս հիշում է կոմսաձագ Սամուելին «յագգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերջանայ, զոր ընդ գունդս սաղարացն տարեալ էր ի Մակեդոնիա...» (Ասողիկ, էջ 249): Թուրքերը բառը վերցրել են պարսկերէնից (տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. Դ, էջ 164, հմմտ. Հայկազեան բառգիրք, հտ. Բ, էջ 689):

330. *Սկալաներ* (σκάλοι): Բառը լատիներեն է (scalae), նշանակում է «աստիճաններ»:

331. *Սակելլարիոս* (Կոստանդին Ծիրանածինը բացատրում է. «պրիվատների կոմեսը, այն է կայսեր սակելլարիոսը» (κόμης τῶν πριβάτων) լատ. comes privatorum): Նշանակում է կայսեր գանձապահ, ով տնօրինում է կայսեր սեփական դրամն ու կալվածները: Օրֆանուտրոֆոսն ու սակելլարիոսը եկեղեցական բարձր աստիճաններ էին (Guilland, Recherches, t. I, p. 146.): Սակելլարիոսի պաշտոնը, որը կոչվում էր սակելլարիատ, հայազգի Նարսեսի համար ստեղծեց Հուսինիանոս Ա կայսրը, գոթերի դեմ փայլուն հաղթանակների առիթով: Մինչ այդ նա կայսերական գանձարանի ταμίας-ն էր (Procopii, De Bello Persico, p. 58, 79):

332. «Ոսկեկնիք գրություն», այսինքն խրիստովուլ (տե՛ս ծանոթ. 85):

333. *Դիալեկտիկոս* (διαλεκτικός): Դիալեկտիկային (διαλεκτική), հարց ու պատասխանի միջոցով ճշմարտությունը հայտնաբերելու արվեստը:

334. Ատտալիատեսը փորձում է Բոտանիատեսի անունն անգամ (Նիկեփոր նշանակում է «Հաղթակիր») օգտագործել ապագայում նրա «հաղթական լինելն» «ապացուցելու» համար: Νικηφόρος-ի փոխարեն այստեղ նա օգտագործում է հոմանիշը՝ τροπαιοφόρος:

335. «Տաղանդի» մասին տե՛ս ծանոթ. 92:

336. «Բրիարեոս» (Βριάρεως): Հին հունական առասպելաբանության երեք «Հարյուրձեռնյանքներից» (Ἑκατόγχειρες) մեկը: Մյուս երկուսը՝ իր եղբայրներ Կոտտոսն ու Գյուեսն էին, Ուրանոսի (Երկնքի) և Գեայի (Երկրի) որդիները: Բրիարեոսն ուներ հարյուր ձեռք և հիսուն գլուխ: Ատտալիատեսը «հարյուրձեռնյան» է անվանում արաբներին, ածականին բացասական իմաստ տալով:

337. *Պրոտոպրոեդրոս* (πρωτοπρόεδρος), առաջին պրոեդրոս:

338. Նոբելլիսիմոս (տե՛ս ծանոթ. 28):

339. *Արմենիակոն* (Արմենիականների) բանակաթեմ (տե՛ս ծանոթ. 156):

340. «Դոմեստիկոս» (*սխոլերի*) (δομέστικός τῶν σχολῶν): Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Սկիլիցեսի Շարունակող, ծանոթ. 26, էջ 277-

278: Կային Արևելքի և Արևմուտքի սխուրի դոմետիկոսներ: Նրանց մասին տե՛ս Мохов, Доместики схол, стр. 164-182.

341. *Գալափրիա վայր* (τόπος Γαλαβρύη): Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը հիշում է Կալաբրյուե (Καλαβρύη) ձևով (էջ 267): Պատմիչն ապա հիշատակում է Մեսենեն (Μεσσήνη), ինչը կրկնվում է Ատտալիատեսի աշխատության մեջ: Հիշյալ Մեսենեն կապ չունի Սիկիլիա կղզու համանուն քաղաքի հետ, որը Հովհաննես Սկիլիցեսը հիշում է 1040 թ. դեպքերի առնչությամբ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 124-125, 134):

342. *Մեսենե* (Μεσσήνη): Սասանյան կայսրության հարավում, Ստահիր քաղաքից ոչ հեռու գտնվող մահանգի հունա-հռոմեական անվանումը: Հարավային Միջագետքում հիշված է Մեսենեն: Իրանի նեստորական քրիստոնյաների 410 թ. կայացած եկեղեցական ժողովի արձանագրությունների համաձայն, Սելևկիա-Տիգրոնի մեծ մետրոպոլիտի, այն է՝ Իրանի քրիստոնյա համայն եկեղեցու կաթողիկոսի, ենթակայության տակ գտնվող հինգ մետրոպոլիտություններից մեկը գտնվում էր *Մեսենեի Պրատ դը Մայշանում*: Արաբ պատմիչ Տաբարին (Թ-ժ դդ.) վկայում է, որ Արտաշիր Ա-ի (224-241 թթ.) կողմից Պարսում հիմնադրվել են մի շարք քաղաքներ, այդ թվում «Աստրաբադ Արտաշիրը, որը կոչում են մաև Կարքա դը Մայշան» (տե՛ս Луконин, Иран, стр. 18, մաև Παγυ-левская, Города Ирана, стр. 157): Տվյալ վայրը հիշում է մաև Սեբեոսը: Նա գրում է. «Եւ եղև ի մուագիլ ժամանակաց տէրութեանն Վռամշապուհ արքայի՝ տիրէ ի վերայ սորա ազգն *Կարքեդովայեցի* իշխանութեանն» (Սեբեոս, էջ 64): Հայ պատմիչի կողմից հիշվող այս անվանումն ուսումնասիրողների կողմից ստացել է բազում, մեկը մյուսից տարօրինակ և սխալ մեկնաբանություններ: Համարել են անգամ հյուսիսային Աֆրիկայի Կարքեդոն քաղաքը: Այդպես էր կարծում Ֆ. Մակլերը, համաձայն որի «Կարքեդովայեցի» ցեղանունը թվում է Սասանյան հարստությանը վերագրում է «Կարթագենյան ծագումն», որ «Կարթագենը և պարսից ժողովուրդը նույնանում են՝ «Կարքեդովն և ազգ պարսից» (Histoire d'Heraclius, p.156): Նույն կարծիքին է Գ. Աբգարյանը: Պ. Մուրադյանը, բաժանում է Մակլերի սխալ կարծիքը և գրում. «Դ-է դարերում մեզանում պարսիկները հիրավի ճանաչված են որպես Կարքեդովայեցի» (Մուրադյան, էջ 311): Ըստ նրա պարականոն «Դանիէլի տեսիլքում» Պարսկաստան կոչված երկիրը տեղավորվում է Աֆրիկայի հյուսիսում, և այն նույնացված է Կարքեդովն-Կարթագենի հետ» (նույն տեղում): Իրականում Սեբեոսի «Կարքեդովայեցին» վերևում մեր հիշած *Կարքա դը Մայշանն* է: Կարքա նշանակում է բերդ, տեղանունը՝ Մայ է (Մայշան), որ հանդիպում է անգամ մեր «Աշխարհացոյցում» («Կողմ Արևմտեայ, յորում աշպում է անգամ մեր «Աշխարհացոյցում» («Կողմ Արևմտեայ, յորում աշխարհք ինն. Մայ»: Երեմյան, Հայաստանը, էջ 114): Մանրամասն տեսնաթիկյան, «Ազգն Կարքեդովայեցի իշխանութեանն» առեղծվածի լու-

ծումը: «Էջմիածին», էջ 85-94, նույնի՝ Գուգարաց Աշուշա բղեշխի կնիքը, 2005, թիվ 1, էջ 81-90:

343. *Լոխագոսներ* (λοχαγοί), *լոխեր* (λόχοι): Հիշատակվում են 2 դարից: Պրոկոպիոս Կեսարացին («Պատերազմների մասին», գիրք 7, 3, 8 «յուրաքանչյուր հազարապետ (χιλίαρχος) գլխավորում էր լոխոսը»: «Պատերազմների մասին, Գիրք Ա, 14, 31 («ամմահների կոչված լոխոսը»): Ապա նաև Գիրք Ը, 35, 18 («Լոխոսը նախկինում լեգեոն էր կոչվում»): Իսկ Ագաթիաս Մյուրենացին հիշում է «լոխագոսներին» (լոխոսի գլխավորին): Հայազգի Նարսես զորավարը Ռավեննայի վրա արշավելիս, բանակը բաժանեց «տաքսիարխների և լոխագոսների միջև» (*Agathiae Myrinaei Historiae*, p. 34):

344. «*Հիպերտիմոս*» (ὑπέρτιμος): Հովհաննես Սկիլիցեսը, անդրադառնալով իրենից առաջ պատմական երկեր շարադրած պատմիչներին (սկսած Գեորգիոս Վանականից (Թ դար) և Թեոփանես Խոստովանողից (ծնվել է շուրջ 760 թ., մահացել՝ 818 թ.), կարճ ի կարճո հիշում է «ուսուցիչ» (διδάσκαλος) Սկիլիացուն (նրա երկը չի պահպանվել), և այլոց: Նա կանգ է առնում *Միքայել Պսելլոսի* վրա, նշանավոր քաղաքական գործչի, գրողի և գիտնականի, Կոստանդնուպոլսի բարձրագույն փիլիսոփայական դպրոցի առաջին ղեկավարի, որին անվանում է «*փիլիսոփաների հյուպատոս և հիպերտիմոս*» (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 3): «Փիլիսոփաների հյուպատոս» նշանակում է «Գերագույն իմաստասիրաց»: Ինչ վերաբերում է «հիպերտիմոս» տիտղոսին (հիպեր - գերադրական ասլոծան «տիմե» պատիվ (որով *ամենապատիվ*», բարձր եկեղեցական տիտղոս էր, որը ստեղծվեց ԺԱ դարի կեսից հետո, որպեսզի պատվի արժանանա հենց ինքը, Միքայել Պսելլոսը: Նրա պատմական երկի վերջին հրատարակությունը՝ Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία (բնագիրը, նոր հունարեն թարգմանությունը, ներածությունն ու ծանոթագրությունները Վրասիդաս Կարալիսի):

345. *Սևաստոս* (σεβαστός), *Պանսևաստոս* (πανσεβαστος): Ատտալիատեսը դրանք պատվաստիճան է համարում (ἀξίωμα): Հայտնի է «պրոտոսևաստոսը» (առաջին սևաստոս), որը հավանաբար նույնանում է պանսևաստոսի հետ: Սևաստոս բառը նշանակում է «բարեպաշտ», պանսևաստոսը՝ «ամենաբարեպաշտ»: Սևաստոս կոչումը տրվում էր կայսրերին: Կայսրուհին կոչվում էր Սևաստե Ավգուստա (Σεβαστή Αὐγούστα): Ալեքսիոս Ա Կոմնենոս կայսրը (1081-1118թթ.) սևաստոսների ազնվականների հատուկ դաս հիմնադրեց: Տերմինը կապ ունի բյուզանդական արքունիքի հետ: Ընդունված է ասել, թե լատ. augustus-ի թարգմանությունն է: Առկա է և «սևաստոկրատոր» տիտղոսը: Ամնա Կոմնենեն քննծաղով գրում է, թե իր հայրը՝ Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսը, սևաստոսին կցեց ավտոկրատոր (ինքնակալ), սարքեց «սևաստոկրատոր» բարդ բառը և որպես տիտղոս շնորհեց իր եղբորը Իսահակին, կարծես նրան

երկրորդ կայսր դարձրեց»: Տերմինի մասին հատուկ տե՛ս П. X. Петров, О титулах “севаст” и “протосеваст”, стр. 52-64.

Սևաստոս (սեբաստոս) բառը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում («օգոստոսափառ, վեհափառ» (տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. Դ, էջ 196-197, նաև Հայկազեան բառգիրք, հտ. Բ, էջ 711):

346. *Վարդար գետ* (Βαρδάριος ποταμός): Աբսիոս գետի միջնադարյան (և ժամանակակից) անվանումը: Մակեդոնիայի խոշորագույն գետն է: Հիշատակում են դեռևս Հոմերոսն ու Եվրիպիդեսը: Վարդարիոս ձևը հայտնի է բյուզանդական ժամանակաշրջանից: Թեոփիլոս կայսեր օրոք (829-842 թթ.) Վարդարի շուրջ հաստատվեցին հետագայում վարդարիոտ կոչվածները: Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսի ժամանակ հիշվում է նրանց քաջարի զորավար *Տատիկիոսը* (Τατίκιος), որի անունը՝ Թաթիկ շատ հստակ վկայում է նրա հայկական ծագումը: Տատիկիոսը նշանավոր բյուզանդական զորավար է, որը բյուզանդական բանակում ծառայեց Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսից մինչև Իսահակ Բ Անգելոսի թագավորության շրջանը (1185-1195 թթ.): Նա 1086 թ., 1087 թ. գլխավորեց բյուզանդական զորքերն ընդդեմ պեչենեգների (պաժինակ), կոմանների 1095 թ., Նիկիայի թուրքերի դեմ: Ալեքսիոս կայսեր օրոք նա ուներ մեծ պրիմիկերիոսի պատվաստիճան: Ապստամբելով Իսահակ Բ Անգելոսի դեմ, ձերբակալվեց և կուրացվեց: Տե՛ս Anne Comnène, Alexiade, t. I, p. 151, t. II, p. 67 և հտ. t. III, p. 12 և հտ.

347. *Փիլարտոս Վահրամյան* (բնագրում՝ Φιλάρετος): Ատտալիա տեսը նրան հիշատակել է նաև նախապես (էջ 104): Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի, սերում էր «Վահրամյանների տոհմից» (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 230): Բնագրում՝ Φιλάρετον. ἦν δὲ τοῦ τῶν Βραχαμίων γένους. Τσολάκη, Ἡ Συνέχεια, σελ. 136. Նույն հեղինակը նրան անվանում է նաև կուրապաղատ (κουροπαλάτης, σελ. 184), զորավար-ափտոկրատոր (στρατηγὸς αὐτοκράτωρ), σελ. 136:

348. *Լեկաս հռոմայեցի* (Λέκας Ῥωμαῖος), այսինքն՝ հույն: Հիշվում է Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողի կողմից որպես «Ֆիլիպուպոլսի պավլիկյաններից» (էջ 270): Ֆիլիպուպոլսում (այժմ Պլովդիվ քաղաքը Բուլղարիայում) հայազգի պավլիկյաններ կային դեռ Ը դարից: Կոստանդին Ե կայսրը (741-775 թթ.) նրանց գաղթեցրել էր Կարինից և Մելիտեից (տե՛ս Թեոփանես Խոստովանող, էջ 140, նաև էջ 200, 206-207, նեից (տե՛ս Թեոփանես Խոստովանող, էջ 140, նաև էջ 200, 206-207, 212): Նրանց հաճախ մանիքեցիներ են կոչում (նույն տեղում): Հետագայում վերոհիշյալ քաղաք պավլիկյան աղանդավորներ գաղթեցրեց Հովհաննես Ա Չմշկիկ կայսրը (969-976 թթ.) (տե՛ս Anne Comnène, Alexiade, նաև Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 98, որտեղ բյուզանդական նշանավոր զորավար պրոտոմանդատոր Կարբեասը պավլիկյան է համարված (նաև էջ 168, 185, 221):

349. *Դորբոմիրը* (Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ Δοβρομηρός, էջ 184: Ատտալիատեսը նրան «հարավը խառնակող» է անվանում, Սկիլիցեսի Շարունակողը որոշակիացնում՝ Մեսեմբրիայի շրջանները (Սկիլիցեսի Շարունակող, էջ 270): Մեսեմբրիան Բուլղարիայի ծովափնյա քաղաք է, այժմ՝ Նեսեբր:

350. *Կոստանդինոս*. Նախկին՝ Կոստանդին Ժ Դուկաս կայսեր (1059-1067 թթ.) եղբայրը: Նրա մյուս երկու եղբայրները կոչվում էին Միքայել և Անդրոնիկոս (Հովհ. Սկիլիցես, էջ 215):

351. *Կոստանդինի հրապարակ* (Κωνσταντινιακὸς φόρος, լատ. forum). Կոստանդնուպոլսի հրապարակի ամենամշանավոր ու գեղեցիկ զարդը համարվում էր նրա կարմիր (πορφύρεος) հսկայական սյունը, որի հիմքը պահպանվել է մինչև օրս և կոչվում է 2եմբերլի-տաշ (Գոտևորված սյուն), նաև Յանմըշ-տաշ (վառված, հրդեհված սյուն): Այդ սյան վրա զետեղված էր Մեծն Կոստանդինի պղնձե հսկայական արձանը: Նայում էր ծագող արևին, դրա համար էլ կոչվում էր Ամթելիոս, այսինքն՝ «արևի դեմ»: Ատտալիատեսն այն չի հիշատակում, քանզի իր ժամանակ արդեն գոյություն չուներ: Հրապարակի և հատկապես սյան մասին մանրամասն տե՛ս Σκαρλάτου τοῦ Βυζάντιου, Κωνσταντινούπολις, τόμ. Α', σελ. 427-435: Կոստանդինի հրապարակն այսօր թուրքերն անվանում են «Թավուք փազար» (Թռչնաշուկա):

352. Հավանաբար նկատի ունի Լևոն Զ Իմաստասերին (886-912 թթ.):

353. *Լուսահողի Թեոդոսիոս կայսրը*: Թեոդոսիոս Ա Մեծ կայսրը (379-395 թթ.): Նրա օրոք տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսի Բ Տիեզերական ժողովը (381 թ.), որում հաստատվեց Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովի Հավատո հանգանակը: Դրանից հետո հիշյալ կայսրը քրիստոնեությունը հռչակեց կայսրության պետական կրոն: Մահվան մահճում գահը հանձնեց երկու որդիներին՝ Արկադիոսին, որը թագավորեց Արևելքում, և Հոնորիոսին, որը թագավորեց Արևմուտքում:

354. *Ամբրոսիոս սուրբ*, Մեղիոլանի (Միլան) եպիսկոպոս (339-397 թթ.): Առնչվում է եկեղեցու և հռոմեական պետության նոր հարաբերությունների հաստատման ու Արևմուտքում աստվածաբանական մտքի զարգացման հետ: Հռոմում ուսանեց իրավաբանություն և հռետորություն: 370 թ. նշանակվեց Հյուսիսային Իտալիայի շրջանի կառավարիչ: Նա այն փոքրաթիվ լատիներներից էր, որը խոսում, գրում և թարգմանում էր հունարենից: Ձանքեր թափեց խաղաղեցնելու ուղղափառների և արիոսականների վեճը: Առաջ քաշեց եկեղեցու տիրակալական իրավունքները, հայտարարելով. «Կայսեր է պատկանում պալատը, իսկ հոգևորականին՝ տաճարը», և որ «Կայսրը կանգնած է եկեղեցու ներսում և ոչ նրա վրա»: Հեղինակ է բազում և բազմաբովանակ երկերի:

355. *Լեգատ* (λεγάτα): Այս պաշտոնը կրողները կոչվում էին լեգատարիոս (λεγατάριος): Լեգատարիոսներից բացի մնացածներն էին.

տոպոսներետես, ակոլուքոս, Արիթոնոսների, Բանդոնների կոմեսներ, կենտարխոսներ (centurions), բանդոֆորներ, լաբուրիսներ, սկուտարիոսներ, դարպասապահներ և կուրիերներ: Յուրաքանչյուր պաշտոնի բովանդակության մասին հատուկ տե՛ս Guiland, Recherches, I, p. 567, տե՛ս նաև Oikonomidès, Les Lists de Préséance, pp. 115, 121, 159, 161, 179, 183, 314:

356. *Ֆիդիոկոմիսսներ* (φιδιοκομισσοι): Բառը աղավաղված է, լատիներեն Fideicommisses բառն է - Fidei (հավատքի համար) մարտնչող:

357. Սուրբ Սոֆիայի տաճարը: Տե՛ս ծանոթ. 238:

358. *Առաքելոց մեծ տաճարը* (Μέγας τῶν Ἀποστόλων ναός) Կոստանդնուպոլսում: Առաքյալների և հավատացյալ կայսրերի մասունքների թաղման վայր: Հրդեհվեց 532 թ. «Նիկա» ապստամբության ժամանակ: Վերակառուցվեց Հուստինիանոս Ա-ի կողմից: Նավակատիքը տեղի ունեցավ 547 թ. հունիսի 28-ին ձեռամբ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մինասի: Թուրքերն այն քանդեցին և նրա տեղում կառուցեցին Մոհամմեդի Մեծ Մզկիթը: Տաճարի մանրամասն նկարագրությունը տվել է Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Շինությունների մասին» երկում (Procopii, De aedificiis, p. 23-26):

359. Հմմտ. Աւետարան ըստ *Մատթեոսի*, Ե, 15. «Եւ ոչ լուցանեն ճրագ և դնեն ընդ գրուանաւ»: Ըստ *Մարկոսի* Դ, 21. «Միթէ գա՞յ ջրագ զի ընդ գրուանաւ դնիցի կամ ընդ մահճօք»: Ըստ *Դուկասի*, ԺԱ, 33. «Ոչ ուրուք լուցեալ ճրագ դնէ ի թաքստեան և ոչ ընդ գրուանաւ»:

360. «*Աստվածաման*» ենթ թարգմանում բնագրի θεοείκελον բառը, որն Աքիլլեսի և Տելեմաքոսի առնչությամբ օգտագործված է Հոմերոսի Իլիականում (Ա, 131), և նույնի Ոդիսականում, Գ, 416՝ Հեկտորի և Անդրոդմաքեի առնչությամբ: Տե՛ս նաև Պլատոնի "Πολιτεία"-յում («Պոլիտեյա», 501 B):

...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...

...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...

...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...
...the ...

...